

KRIZA KÖNYVEK

**ÉLETUTAK ÉS
ÉLETMÓDOK**

KRIZA KÖNYVEK 15.

A könyv megjelenését a

COMMUNITAS
ALAPÍTVÁNY

COMMUNITAS ALAPÍTVÁNY
támogatta.

ÉLETUTAK ÉS ÉLETMÓDOK

Szerkesztette:
Szabó Á. Töhötöm

KRIZA JÁNOS NÉPRAJZI TÁRSASÁG
Kolozsvár, 2002

Kiadja a: KRIZA JÁNOS NÉPRAJZI TÁRSASÁG
3400 Kolozsvár, Croitorilor (Mikes) u. 15.
telefon/fax: +40 264 432 593
e-mail: kriza@mail.dntcj.ro

© Kriza János Néprajzi Társaság, 2002

Borítóterv és tipográfia:
Könczey Elemér

Számítógépes szerkesztés:
Sütő Ferenc

ISBN 973-8439-03-5

Készült a Református Egyház Misztótfalusi Kis Miklós
Sajtóközpontjának nyomdájában
Felelős vezető: Tonk István

© www.kjnt.ro/szovegtar

Komáromi Tünde

Hat boszorkány rontásai. Kolozsvár, 1584¹

Dolgozatom forrásául hat 1584-ben zajlott kolozsvári boszorkányper magyar nyelven lejegyzett tanúvallomásait használtam fel. A választott szöveganyag a boszorkányperek erdélyi és magyarországi történetében is korai forrásnak tekinthető, emellett a korszakban egyedülálló, hogy egy helységből, ilyen rövid időszakból ilyen nagy mennyiségű vallomás maradt volna fenn.

A magyarországi boszorkányság forrásainak kataszterében² hetvenhét tizenhatodik századi boszorkányról találunk adatot. Ezek közül huszonegy kolozsvári³. Ha a perek országos szórását nézzük, azt láthatjuk, hogy a legtöbb tizenhatodik századi per Kolozsvárt volt⁴. Az 1580 és 1590 közti évtized tizenkilenc magyarországi boszorkánypere közül nyolc kolozsvári, közülük hat per 1584-ből való⁵.

Az általam kiválasztott kolozsvári perek a következő sorrendben zajlottak: *Szabó Kató*: a vád és a vádlott tanút egyaránt május 8-án hallgatták ki, ítélet dátum nélkül; *Lakatosné (Lakatos Antalné)*: ítélet május 30-án; *Szeles Miklósné*: ítélet május 30-án; *Zöld Ambrusné*: tanúkihallgatás május 27-én, ítélet június 16-án; *Sós Jánosné, Ursula*: ítélet június 16-án; *Vargáné anyja, Katalin*: ítélet június 16-án. Mindegyiküket tűzhalálra ítélték.

A vádlottak foglalkozása: Szabó Kató gyógyító, Lakatosné gyógyító, Szeles Miklósné foglalkozása ismeretlen, Zöld Ambrusné gyógyító, Sós Jánosné Ursula bába és Vargáné anyja, Katalin asszony gyógyító.

Dolgozatomban a perek során vallomást tevő tanúk *rontásról és rontással okozott betegségekről való képzeit* vizsgálom meg. Ezen belül is leszűkítettem vizsgálatomat az emberek elleni, betegséget és halált okozó rontásokra.⁶ A vallomások szövegéből megismerhető társadalmi jelen-

1 Ez a dolgozat továbbgondolt és újraírt változata a Mikrokozmosz – makrokozmosz című konferencián A test nyavalyái és a rontás. Kolozsvári boszorkányperek, 1584. címmel elhangzott előadásomnak (2000. április 18., MTA Néprajzi Kutatóintézete). Köszönettel tartozom Pócs Évának az előző változatokhoz fűzött kritikáért.

2 Tóth 2000.

3 Tóth 2000. 243.

4 Vö. Klaniczay 1990. 282.

5 Komáromy Andor publikálta forráskötetében a perek tanúvallomásait és az ítéletek szövegét (Komáromy 1910.). Más vallomások nem maradtak fenn, a vádlottak álláspontját nem ismerhetjük meg.

6 Nem vizsgálom pl. a tejhaszon elvitelét, az állatok megrontását.

ségekkel (a kapcsolatokkal és konfliktusokkal, a konfliktusok és a rontásvád összefüggéseinek részletes elemzésével) egy másik dolgozatban szeretnék foglalkozni.

Dolgozatom célja betekintést nyerni a korabeli kolozsvári emberek mentalitásába egy szűk témán belül, a használt forrásanyag lehetőségeihez mérten. A vallatás szituációja és az a tény, hogy a betegségekről a boszorkány rontásával kapcsolatban beszélhettek a tanúk, egy sajátosan korlátozott elbeszélésanyagot eredményezett, amelyből nem ismerhetjük meg a tanúk tudását az emberi betegségekről általában, nem tudhatjuk meg, hogy a betegségeknek milyen arányát tulajdonítják rontásnak, és nem derül ki az sem, hogy a város lakosságának van-e olyan rétege, amely másképp gondolkodik a betegségekről. A tizenhatodik századbeli kolozsváriak gondolkodásáról olyan keveset tudunk, hogy mindezen korlátok mellett is érdemesnek látszik ezzel a nagy mennyiségű vallomásanyaggal foglalkozni.

A tanúk státus szerinti megoszlásáról azt tudhatjuk, hogy voltak köztük polgárok és náluk alacsonyabb státusú személyek: szolgálóik, lakóik. A vallomások viszont a város bírái előtt hangzottak el, akik méltónak tartották feljegyzésre és a vád alátámasztására. Ilyenformán a város vezető elitje által is elfogadható nézeteknek tekinthetjük, ami bennük áll.

A rontás fogalma a történeti antropológiában

A *rontás* a boszorkánynak tartott személy más emberre irányuló ártó cselekedete, amivel annak egészségében, javaiban vagy kapcsolataiban tesz kárt⁷. A rontás kifejezés a latin *maleficium* leggyakrabban használt magyar megfelelője.

A *rontás* fogalma a *boszorkányság* fogalmának rendelődik alá, amely minden olyan tulajdonságra, cselekedetre és jelenségre vonatkozik, ami a boszorkányok személyével kapcsolatos lehetett a róluk szóló vallomások, a démonológiai traktátusok stb. szerint. A boszorkányság jelenségei közül viszont a rontás a leglényegesebb. Talán ezért van az, hogy a rontással foglalkozó kutatók sokszor a boszorkányság fogalmát használják a rontás fogalma helyett. E. Evans-Pritchard például a „witchcraft” és a „sorcery” kifejezéseket a rontás különböző módjaira használja (és ezeket az azandék különböző típusú boszorkányainak felelteti meg)⁸. Evans-Pritchard szerint a „witch” (boszorkány) belső ereje által ront; ez a rontás egy pszichikus jelenség. A „sorcerer” (varázsló) ezzel szemben valamilyen látható cse-

7 Vö. Thomas 1971. 518.

8 Vö. „witch” (boszorkány) és „sorcerer” (varázsló): Evans-Pritchard 1937.

lekedettel ront, például mágikus rítust végez rontó anyagokkal⁹. A boszorkány egy nála nagyobb hatalom eszköze, a varázslónak pedig éppen cselekvő jellege fontos¹⁰.

A boszorkányság kutatásában a legtöbb írás az Afrika-kutató angol szociálintropológusoktól származik. Az ő kutatási eredményeiket először Macfarlane használta fel történeti forrásanyag vizsgálatára. Macfarlane könyve után egy évvel jelent meg Keith Thomas munkája, amely a későbbi kutatások¹¹ számára legalább annyira fontos alapmunka volt.

Az angliai Essex tartomány boszorkányairól írott monográfiájában Macfarlane így összegzi a kortárs afrikai kultúrákban talált rontásmódokat: 1. a boszorkányok gyakran kannibálok, akik az élő emberek testét megeszik, vagy halottakat esznek meg (necrophagous); vagy úgy ölik meg az embereket, hogy megeszik a lelküket; 2. valamilyen tisztátalan cselekedetet művelnek, pl. valaki házába, ételébe vagy italába ürítenek vagy vizelnek titokban, vért hánynak vagy ürítenek a bejáratnál; 3. napközben a boszorkányok fenyegetően rámutatnak vagy rábámulnak valakire, megfenyegetik azzal, hogy „majd meg fogja látni”, és ez elegendő a boszorkányság vádjához abban az esetben, ha annak a személynek valami baja esik; a rossz, ártalmas szem a túlzásba vitt csodálkozás és bámulás által hat.

Az Essex-i boszorkányok Macfarlane szerint a fentiekén kívül más mód-szerekkel is ronthatnak: pl. 4. a kimondott szó használata: átkozódás és dicséret; 5. segítőállataikat elküldik, hogy megrontsák az áldozataikat¹².

Thomas Keith szintén a boszorkányság (witchcraft) fogalmát használva beszél a rontásról. Szerinte a boszorkányságban való hit azt jelenti, hogy a szerencsétlenségeket más emberek okkult eszközökkel véghezvitt bántalmazásainak tulajdonítjuk¹³.

Az angliai boszorkányokat általában az emberi test bántalmazásával (*physical injury*) vagy halál okozásával gyanúsították, de megölhetett vagy bántalmazhatott háziállatokat is, elvihette a tehén tejét, vagy megakadá-

⁹ Evans-Pritchard 1937. 21.

¹⁰ Macfarlane nagyon jó összefoglalást ír Evans-Pritchard és az utána következő kutatók fogalommeghatározó, boszorkányságot és varázslást (Evans-Pritchard nyomán) szétválasztó törekvéseikről, és arról is, hogy ez milyen kevéssé megvalósítható más társadalmak esetében: Macfarlane 1970. 310–312.

¹¹ Pl. Martin Ruth a 16. századi velencei boszorkányságot kutatta, más források mellett boszorkányperekből is; egyik vizsgált jelenség nála is a rontás, amelynek népi terminológiáját is megadja: Martin 1989. 192–213. Hasonló korból való németországi perekkel foglalkozik Lyndal Roper: Roper 1994.

¹² „Sent their familiars to harm their victims”: Macfarlane 1970. 213.

¹³ Vö. witchcraft: „some occult means of doing harm to other people in a way which was generally disapproved of”: Thomas 1971. 519.

lyozhatott olyan háztartási tevékenységeket, mint a vaj-, sajt- és sörkészítés. Az európai boszorkányokat az angliaiaknál jóval gyakrabban vádolták meg az időjárás befolyásolásával és az emberek közti nemi viszonyok megakadályozásával¹⁴.

Thomas az angliai boszorkányság esetében a rontásnak a következő módszereit különíti el: 1. Fizikai kontaktus alapján (az áldozat megérintése által vagy a szem láthatatlan, de hatásos emanációja által); 2. Átok vagy ráolvasás által; 3. Technikai segédeszközökkel, pl. az áldozat viasmásába tűket szurkálva, egy papírdarabra írott nevét elégetve, egy ruhadarabját elégetve¹⁵.

Ha Thomas felosztásának lényegét keressük, látható, hogy a boszorkány saját *testének nyilvánvaló és rejtett erőivel*, a kimondott szavak által és anyagokat, gondolatokat és tetteket egyesítő *mágikus technikákkal* árthat.

Magyar boszorkányságkutatók a rontásról

1983-tól létezik a Pócs Éva vezetésével működő munkacsoport, amelynek történész és néprajzos tagjai a magyarországi boszorkányperek feldolgozására vállalkoztak. A közös vizsgálat keretében elkészült a perszövegek előkódolása, majd számítógépes feldolgozásuk következett.

Dolgozatom szempontjából a munkacsoport kutatóinak elsősorban a rontással kapcsolatos tanulmányai, illetve az általuk kidolgozott kódolás kategóriái¹⁶ fontosak.

Pócs Éva a Sopron vármegyei boszorkányperekről írott tanulmányában a rontásetetek köré épülő rontáselbeszéléseket vizsgálta, és az egyes elbeszéléstípusok alapján boszorkánytípusokat különített el: a meg rövidített boszorkány, a tudós boszorkány, a természetfölötti boszorkány és az üldözött boszorkány típusait¹⁷.

A kora újkori magyar boszorkányperek forrásaiból megismerhető mediátori rendszerekről írott könyvében¹⁸ Pócs Éva a boszorkányról mint evilág és túlvilág közti mediátorról ír. A boszorkány hasonmásai alternatív

14 Thomas 1971. 519.

15 Uo.

16 Rontás, a rontás módok (nyomás, fizikai erőszak, mágikus bántalmazás, hurcolás), a rontás azonosítása, ember elleni rontás eredménye stb.

17 A boszorkánytípusokat az áldozat és a boszorkány közti konfliktus, vagy tabusértés miatti evilág és másvilág közti konfliktusok alapján különítette el. A legfontosabb konfliktusok: kérés megtagadása, tartozás meg nem adása, más bába, más gyógyító hívása, sikertelen vagy rontó gyógyítás, tej, vaj hasznának elvitele, impotencia okozása, anyatej elvitele, kisgyermek halála, betegségek okozása: Pócs 1995.

18 Pócs 1997.

világokban járnak, elsősorban a holtak világában és a boszorkányszombat színhelyein. A természetfeletti (C típusú) boszorkány rontása ennek a boszorkánytípusnak a jelenéseiben nyilvánul meg, de fizikai hasonmása folytán a boszorkány „emberi alakjának” tulajdonítják¹⁹. Ez a boszorkányrontás „a két világ közti kommunikációnak egy sajátos, a rontó boszorkány és kárvallottja – mint fiktív adó és valóságos vevő – között zajló válfaja. Az éjszakai boszorkány rontása a látomások, jelenések világában, az alternatív létben megy végbe, az átélt jelenésekről egyfajta konkretizált – elbeszélhető – élményként szerzünk tudomást. (...) A magyar perekben a boszorkány kártételeiről szóló tanúvallomások, illetve rontáselbeszélések mintegy egyharmada a C típusú boszorkány jelenéseire vonatkozik”²⁰.

Klaniczay Gábor a XVI–XVIII. századi magyarországi boszorkányperekről írott tanulmányában összefoglalja a közös kódolás szempontjait, és felvázolja az így birtokbavett adatok felhasználhatóságát²¹. A perek adatai két kódlapra kerültek; az első a vádlottak személyére, a vádra és a bírósági döntésre vonatkozik, a második a vádló és boszorkány közti konfliktusra, másrészt „a rontás és gyógyítás folyamatán belül morfológiailag megkülönböztethető egységek kódolására” terjed ki.²²

Egy későbbi tanulmányában Klaniczay Gábor összehasonlítja a csoda- (és büntetőcsoda-) elbeszélések struktúráját a kora újkori magyarországi boszorkányperek rontáselbeszéléseinek struktúrájával²³. Vizsgálatát a boszorkányperkutató munkacsoportban kidolgozott ideáltipikus rontáselbeszélés-struktúrára alapozza²⁴. A büntetőcsoda elbeszélése és a rontáselbeszélés „a mindennapi életben bekövetkezett balszerencsék magyarázatára és ellenszeréül szolgál”²⁵. Egyik fontos hasonlóság a két elbeszéléstípus között a kezdő konfliktus sűrű előfordulása és jelentősége. Ezt bizonyítják Pócs Éva Sopron vármegyei és Kristóf Ildikó debreceni illetve Bihar vármegyei boszorkányperek felhasználásával végzett morfológiai elemzése is²⁶.

19 Pócs 1997. 69. Vö. Pócs 1995. 31.

20 Pócs 1997. 70.

21 Klaniczay 1990. 284–285.

22 Uo.

23 Klaniczay 1999. Vö.: „A rontás ebben az összefüggésben nem egyéb, mint negatív csoda, Isten helyett az ördög segítségével s a mágia hasonló idő- és térbeli jellemzőivel, mint amit a csodák kapcsán már vizsgáltak”: Klaniczay 1990. 283.

24 Klaniczay 1999. 106.

25 Uo.

26 Im. 118.

Kristóf Ildikó a debreceni és Bihar vármegyei boszorkányperekről írott könyvének több fejezetében is kitér a rontás és a betegségek problémájára²⁷. A fent említett rontáselbeszélés-kutatásokhoz járult hozzá azzal, hogy összeállította a debreceni illetve Bihar vármegyei rontáselbeszélések modelljét, így mutatta ki a konfliktusok már említett fontos szerepét²⁸.

A rontás a kolozsvári perekben

A rontást gyűjtőfogalomként használom a vallomásokban említett különböző jellegű és megnevezésű ártó cselekedetekre. A tanúvallomásokban a 'rontás' kifejezés egyáltalán nem fordul elő, a használt szavak közül jelentésben legközelebb a *vesztés* áll. Ha általánosságban beszélnek arról, hogy a boszorkány valakinek ártott, akkor a *vesztés*, *megvesztette*, *vesztegeti*, *cselekedte* szavakat használják. A boszorkány módszereinek és eszközeinek megnevezésére a következő fogalmakat használják: *megnyomta*, *hosszányúlt*, *megfogta*, *megfogdosta*, *megrázta*, *megkötötte*, *bekötözte*, *kötés*, *csinálmány*, *felszedte a lába nyomát*, *felverte a küszöb követ*, *felhintette*, *erővel adott ennie*, *innia* stb.

Egy áldozat esete köré több elbeszélés épül, amelyek kiegészítik egymást, vagy éppen ellentmondanak egymásnak. A rontáseteket²⁹ egyazon személy egy betegségével kapcsolatos összes elbeszélésből rekonstruáltam³⁰.

A tanúvallomásokban összesen 129 rontáset fordul elő, tehát 129 olyan esetről mesélnek a tanúk, amikor a boszorkány valamilyen rontást követett el ember, állat vagy termény ellen, avagy egy betegséget, kárt nem tudnak másként értelmezni, mint a boszorkány rontásával. Az összes rontásból 112 irányul ember ellen, és ezek közül 90 betegséget idéz elő. A többi esetben a boszorkány nem jár sikerrel, vagy más jellegű károsodást okoz az embernek³¹. A fennmaradó rontásokból 13 a tehén tejhaszna ellen, 3 a vaj megrontására irányul, a többi állat betegségét vagy halálát idézi elő, vagy szerelmi varázslás.

27 Kristóf 1998.

28 i m. 108.

29 A rontásetet fogalmát lényegében ugyanarra használom („an act of witchcraft”), mint Lerner nyomán Pócs Éva (Pócs 1995. 15.).

30 A vallomások alapján készítettem egy adatbázist. Ennek alapegysége a rontásetet. Az információkat az áldozat és a vádlott személye köré csoportosítottam, részletesen feltüntettem az áldozat adatait, a vádlott adatait, a rontás szempontjából fontos konfliktus, a rontás eszközeinek, módszereinek, helyének, idejének, a betegségnek és a gyógyításnak az adatait.

31 Pl. Erszéngyártó Gyárfás nem tudta, hogy mit beszél a „törvényben”, mert Zöld Ambrusné háromszor megkerülte, mikor még kint volt (Komáromy 1910. 69.).

A rontáseteket többféle szempont szerint vizsgálhatjuk. A legegyszerűbb megnézni, hogy a rontás *mikor és hol* történt. Ezekben a tanúvallomásokban egyaránt beszélnek „éjjeli vesztésről” és nappal bekövetkező rontásról, néha pontosabban is meghatározzák az időt: virradólag, délben tizenkét órakor, este nyolc órakor, estve későn, éjfélkor. A hatás rögtön, hamar üdön, másnapra, harmadnapon, három hét múlva jelentkezhet³². Az éjjeli és nappali rontások körülbelül fele-fele arányban oszlanak meg.

Egy másik vizsgálati szempont lehet a rontó és az áldozat személyének a rontás idejében való *térbeli viszonya*. A tanúk nézete szerint a rontás sokszor olyan esetben is a boszorkánynak tartott személy fizikai jelenlétével történt, amikor ezt mai felfogásunk szerint nem feltételezhetnénk (éjjeli megjelenés).

A kolozsvári perek rontásait aszerint osztottam fel, hogy a megrontott emberrel hogyan kerül kapcsolatba a boszorkány, egészen pontosan elsősorban arra figyeltem, hogy van-e *testi kontaktus* a boszorkány és áldozata között, vagy pedig nincs, és mégis neki tulajdonítják a rontást.

A boszorkány rontása a tanúk vallomása szerint történhet az áldozat testén vagy távol a testétől. Az áldozattól távol végezhet mágikus rontó rítusokat a boszorkány, amelyek szimbolikusan leképezik és előidézik a bajt. A tanúvallomásban csak olyan rontó rítusokat találunk, amelyeket véletlenül megláttak, de nem ismerik a címzettjét, illetve gyanús cselekedeteket, amelyeknek az értelmét nem ismerik, vagy az áldozat jelenlétében, az ő bevonásával (testének használatával) elvégzett gyógyító rítusokat, amelyekről azonban kiderül, hogy ártnak, tehát rontások. A testen véghezvitt rontás történhet nappali látogatáskor, gyógyításkor vagy a boszorkány éjjeli megjelenésekor. Az áldozat éjjel sokszor az ágyban fekszik, de lehet, hogy az udvaron van. A rontásnak vannak olyan alkalmi, amikor az áldozat kérésére kerülnek egymás közelébe (ilyen például a gyógyítás), és vannak olyan alkalmak, amikor a rontó személy keresi a közvetlenség lehetőségét, ezért meglátogatja az áldozatot. Több esetben megakadályozza a más gyógyító által ajánlott gyógymód végrehajtását, illetve megszakítja a más által elkezdett gyógyítást, pl. „lehányja róla a kötést”³³.

A közvetlen vagy közvetett testi kontaktusra illetve a kontaktus hiányára figyelve a rontásmódokat négy nagyobb csoportra oszthatjuk (a további részletezés a fent említett egyéb szempontok szerint történt):

32 Az idő meghatározására használt kifejezések a vallomások szövegéből származnak.

33 Komáromy 1910. 69.

1. A boszorkány közvetlenül érintkezik az áldozattal

1.1. A boszorkány hivatlanul jelenik meg

1.1.1. Éjjeli megjelenés:

– egyedül vagy társakkal

– más képében vagy saját képében

1.1.1.1. Fizikai erőszakot követ el

1.1.1.2. Megetet, megitat valamit az áldozattal³⁴

1.1.1.3. Ártalmas belső ereje hat az érintés által

1.1.1.4. Ártalmas tekintete hat

1.1.2. Nappali megjelenés (ártalmas belső ereje hat az érintés által³⁵)

1.1.2.1. Gyógyítani jön

1.1.2.2. Az áldozatot magányában meglepi

1.1.2.3. Látogat a lakásban, az egész család jelenlétében

1.2. A boszorkány hívottan jelenik meg, gyógyítani hívják

1.2.1. Fizikai művelet során belső rontó ereje hat

1.2.2. Rontó hatású anyagot használ

1.2.3. Rontó hatású az alkalmazott rítus

2. A boszorkány az áldozat teste által érintett felülettel érintkezik vagy a test által érintett anyagot használ fel

3. A boszorkány csinálmányt helyez el az áldozat környezetébe

4. A boszorkány és az áldozat távol vannak egymástól (szó, gondolat és tett)

4.1. Átok

4.2. Rontó rítus

A következő fejezetekben nem a fenti felosztás egyes alcsoportjait veszem sorba, hiszen egy ilyen kimerítő leírás túllépné a dolgozat tervezett kereteit. Kiválasztottam az általam legfontosabbnak ítélt rontásmódokat, így például a mágikus rítusokkal való rontást, az ártó gyógyításokat, az éjjeli megjelenéseket, és ezekről írok részletesen.

Csomók a kötélén

A rontás egyik lehetősége a *rontó rítusok* végzése. A rontó rítusok a fekete mágia körébe tartozó mágikus rítusok. A rontásról alkotott elképzelések közül talán az a legmegszokottabb, hogy a rontó személy

34 Fekete leves, bolondító cipó: Komáromy 1910. 49., 51.

35 Pl. „úgy esék rajta, hogy mellette forgolódik vala a gyermek”: i m. 54

valamilyen szimbolikus cselekedetet hajt végre az áldozat testén vagy annak használatával, esetleg távol tőle, de olyan tárgyak, anyagok felhasználásával, amelyek őt reprezentálják. Tulajdonképpen a rontásnak ezt a válfaját fedi Evans-Pritchard 'sorcery' (varázslás) fogalma is³⁶. Hubert és Mauss mágiaelméleti tanulmányának értelmében a rontás mágikus aktus³⁷, de ők a mágiát általában rítusokon alapulónak vélik³⁸.

Kevés rontó rítust említenek a tanúvallomásokban. A meglátott gyanús, de ismeretlen értelmű cselekedetokről a tanúk sokszor mondják, hogy nem tudják, mi végre csinálta azt a vádlott³⁹. Nem biztosak benne, hogy ez okozta a betegségüket, de lehetséges okként gondolnak rá. Legtöbbször Lakatosné és Szeles Miklósné perében fordulnak elő rontónak vélt cselekedetek, a tej elvitelével kapcsolatban. A tanúk néhány esetben a szóban forgó vádlott boszorkány mivoltának alátámasztására említenek mágikus praktikákat vagy gyanús cselekedeteket, csak azért, hogy személyiségének kétes voltát ecseteljék. Kristóf Ildikó is említi Thomas nyomán, hogy a boszorkányság vádja valószínűbb volt, ha olyan személy ellen irányult, akinek ismerték mágikus praxisát⁴⁰.

Szabó Kató az egyetlen vádlott, akinek a mágikus praktikái az elbeszélések szerint betegséget okoztak. Szabó Kató édesanyját boszorkánynak tartották, az egyik tanú szerint ezt ő is elismerte, sőt azt állította, hogy az anyja „addig még nem halhatott, hanem ő neki hagyta a boszorkányságot”⁴¹. A vallomások alapján ártalmas gyógyításait és a neki tulajdonított csinálmány esetét említem meg.

Szabó Pálné, Barbara nagyon beteg volt, és magához hívatta Szabó Katót. Szabó Kató azt mondta, hogy „kötés van rajta” és hogy a karjának „erejét vették el”. A beteget három gyógymódnak vetette alá: italt adott be neki, íjon bújttatta át és bekötötte madzagokkal. A vallomás alapján az ital egy gyökér kivonata vagy főzete lehetett, és hatása a kar állapotának romlásában nyil-

36 Evans-Pritchard 1937. 21. Vö. „a B típusú boszorkány esetében ennek egyik módja a „közönséges” fekete varázslás, vagyis ellenőrizhető fizikai cselekvés”: Pócs 1997. 70.

37 Mauss – Hubert 1996. 57–77.

38 I m. 57.

39 Pl. a Vargáné anyjáról vallja Csőb György: „Ezt láttam ez asszonyhoz, hogy a holdvilágon kijöve házából és az kapunál innét levő híd alá mene, onnét kijöve, esmég az ő ajtaján bemene, viszontag a híd alá mene, esmég kijöve. De nem tudom, mit járdogált úgy”: Komáromy 1910. 45.

40 Kristóf 1998. 143. Vö. „A witchcraft accusation was more plausible, for example, when levied against a person who already had a reputation for magical prowess as a white witch or cunning man. Most demonologists taught, that white witches could impose spells as well as lift them, and many cunning folk found themselves accused of maleficent witchcraft”: Thomas 1970. 677.

41 Komáromy 1910. 33.

vánult meg: „*mihelyt bevóm, mindjárt az karom megháborodék és most csak naponként elszárad az kezem.*”⁴² Az ital beadása lehet egy egyszerű mérgezés is, de a másik két gyógymód felfogható mágikus rítusként. Szabó Kató íjat vitt magával Szabó Pálnéhoz, és este nyolc óraker háromszor átbújtatta rajta. Ebben a gyógymódban – talán nem is szükséges részletezni – hogy mágikus az átbújtatás száma, annak tekinthető az időpont, és a használt eszköz is, hiszen csak szimbolikus értelme lehet. A másik furcsa gyógymód abból állt, hogy Szabó Kató szöszből madzagokat csinált, amelyeken „csomók valának”, ezekből kötött a karjára, a két lábára és a derekára, és meghagyta, hogy jól megőrizze őket, hogy el ne vesszenek. Bár az asszony azon éjszaka nem is aludt, hogy még jobban őrizhesse, a karjáról és a bal lábáról elveszett egy-egy madzag, amin a reggel hozzá bemenő Szabó Kató elmosolyodott, a többit is leoldotta, és azt mondta, hogy beveti őket a tűzbe⁴³. A madzagok és csomók általában a megkötés általi rontás eszközei⁴⁴. És miután maga Szabó Kató mondja, hogy kötés van rajta, és a karjának erejét vették el (amit pl. kötéssel lehet elvenni), nem csoda, ha a beteg gyanút fog, a gyógyítást rontásnak látja utólag, és mint vádat vallja meg a bírák előtt.

A csinálmány történetét az áldozat (Rázmán Pálné) elbeszéléséből ismerjük meg, aki a megtalált gyanús tárgyegyüttessel való érintkezésnek tulajdonítja betegségét.

Mikor a házat seperte Rázmán Pálné, Angalit, a kemence alatt talált egy darab szép fehér sót, ami három madzaggal volt „átalkötözve”, és „a három mazzagocskán harmincz kötés és csomó vala”. A rontás gyanúja óvatos körültekintés után lépett fel benne, amikor már mindenkit megkérdezett, hogy nem vesztettek-e el valamit. A sót megtalálása után aládájába tette, de az eltűnt onnan. Ekkor nem tudott másra gyanakodni, mint Szabó Katóra, hiszen más nem járt a házában (előzőleg gyógyította őt).

A megtalált só és madzag-együttés csinálmány volta mellett Rázmán Pálné szemléletében nem csupán anyagai (só és szösz) és konstrukciója (átkötés, csomók, a csomók száma) szóltak, hanem az a tény is, hogy miután felvette a kemence alól, napról napra fogyatkozott az ereje. Állapotának romlását nagyon szemléletesen ecseteli a vallomásban: „*Mihelyt pedig fel vóm, kezde naponként kezem és lábam erejében megfogyatkozni és most immár annyira jutottam, hogy a mint kezemet és lábomat viradva találom*

42 Komáromy 1910. 31.

43 I. m. 32.

44 Vö. Pócs 1963.

*fekünni, nagy minden jajgatással és fájdalommal helyezhetem helyére az izeket, úgy kelhetnek nagy veszélylyel fel. Ilyen nyomoruságom van most is, de bizonynyal nem tudom mondani, hogy ő dolga.*⁴⁵

Bolondító kötés és bűdös fürdő

A pozitív és negatív mágia közti különbség nem alapvető koncepciójukban, hanem abban a célban van, amelyet szolgálnak. Kieckhefer szerint a fehér (segítő) és fekete (ártó) mágiát, valamint a gyógyító és védő mágiát a rontástól nehéz szétválasztani. Szempont kérdése csupán, hogy valami fehér vagy fekete, és közöttük „szürke” doméniumok is vannak. A gyógyítás és rontás céljait ugyanazok a módszerek szolgálják. Kieckhefer a rontást⁴⁶ úgy határozza meg, mint visszaélést a gyógyító és védő mágiával⁴⁷.

A gyógyítást elsősorban kimenetele folytán tekinthetik rontásnak. Így *minden sikertelen gyógyítás gyanú alá eshet*, aminek valószínűségét csak növeli az eleve rossz viszony, az előzetes fenyegetőzés, vagy az a tudat, hogy a gyógyítást nem tudták megfizetni. Emellett általában fontos a gyanú kitermelődésében a beteg állapotának gyógyítás alatti hirtelen romlása, egyes testrészek szinte szemmel látható gyorsasággal történő elváltozása⁴⁸.

A sikertelen gyógyítók megvádolása a boszorkányperekben nagyon gyakori⁴⁹ (a vizsgált perekben úgyszintén). A magyarországi boszorkányperek kiváló ismerője, Schram F. is felhívta a figyelmet arra, hogy a hazai boszorkányperek vádlottai között igen nagy számmal szerepelnek a népi gyógyászat képviselői⁵⁰, legutóbb pedig R. Várkonyi Ágnes mutatott rá, hogy „egyes perek háttérében orvoslók konkurenciaharca figyelhető meg”. Ugyanő azt is feltételezte, hogy „a magyarországi boszorkányperek megszűnése a központosított közegészségügyi hálózat XVIII. századi kiépülésének és a korabeli orvosi-egészségügyi felvilágosító munka hatásának köszönhető”⁵¹.

45 Komáromy 1910. 30.

46 Kieckhefer a ‘sorcery’ kifejezést használja rontás értelemben.

47 Kieckhefer 1989. 80 –81. Lásd még Gentilcore 1992. 221.

48 Vö. Zöld Ambrusné gyógyítóasszony esetei: „kötözni kezdte, de mihelyt kenegetni kezdte ottan, eldagadozott az lába igen rútul és az gyermek erőssen kére, hogy el bútatnám előlle”: Komáromy 1910. 68.; „Vitéz Mihálynét gyógyítá ez Zöldné és keze miatt elfeketüllet a teste és meghala. Baka Györgytől hallotta, hogy délbe ez asszony fogta meg a lábát és ottan megveszett és mondta, hogy ő dolga”: Komáromy 1910. 69.

49 Vö. Kristóf 1998. 144.

50 Vö. Thomas 1970. 677. és Kristóf 1990. 451.

51 Kristóf 1998. 143.; Schram 1982. III. 69–76.; R. Várkonyi 1990.

A gyógyítóból könnyen lesz valaki szemében boszorkány. Szerepénél fogva kontrollt gyakorol a páciens teste fölött⁵². Tudását nem ismerik, legfeljebb bízhatnak benne (addigi tapasztalataik vagy jó híre alapján). De gyanakodhatnak is, és akkor figyelik a hatását a műveleteinek. Ha valami gyanús, utánaéznak, mint például Baráth Istvánné, aki elküldi Szabó Katóhoz a szolgálólányokat, nézzék meg, mitől olyan bűdös a fürdővíz: „*menjete el, édes leányim, lássátok meg, mibe főzi az feredőt, mert el nem szenvedhetem, mely igen bűdös*”.⁵³ A lányok elmennek, Szabó Kató nincs otthon, és meglepetésükre az ajtó nyitva, pedig máskor sohasem hagyta, hogy meglássák, hogyan főzi a fürdővizet. A per idejében már férjnél levő egykori szolgálólány mondja vallomásában: „*tehát az üstben nagy sok csont vala, azt főzi; de én nem tudom, micsoda csontok valának*”⁵⁴. Gyanú esetén a betegek megszakíthatják a kezelést, ha nem hat, annál is inkább, hogy pénzbe kerül. A ‘szegődséget’ megfizetik, de a gyógyítót nem engedik többet közelükbe⁵⁵.

A *bűdösség* sajátos szimbolikus megfogalmazása a vallomásokban annak, hogy valaki vagy valami *gyanús*. Előfordul, hogy maga a boszorkány bűdös. Herceg Gáspárné Klára asszony vallja: „*éjjel az leánkámmal otthon mint szegény özvegy asszony lefekvém és egykor ezen Sós Jánosné képében reám jöve, a hajamat megfogá és egy feles gerezna vala rajta, szertelen igen bűdös vala*”⁵⁶. Ugyanez a Sós Jánosné, amikor éjjelkor a leánya megmutatja Kerekes Istvánnak és feleségének, meztelen fekszik, „*semmi lelket*” nem éreznek benne, „*de mindenütt be vala kenve és keverve emberganéval*” úgy, hogy nem nyúlhattak sehol hozzá⁵⁷. Az előzőleg már említett esetben a fürdővíz volt szenvedhetetlenül bűdös, és látták, hogy csontokkal főzi azt Szabó Kató. Ugyancsak Szabó Kató esetében fordul elő, hogy a betegre tett kötés bűdös. Békési Jánosné, Barbarát köti be betegségében, ő meséli vallomásában: „*Mikor fájdalmát és bűdösségét a*

52 A boszorkány fogalma nagyobb hatalmat feltételez, mint a gyógyítóé, és még kevésbé ellenőrizhető. Megjelenhet éjjel és megronthat távolról is. A vallomások szerint a boszorkány hatalommal rendelkezik az emberek egészsége, kapcsolatai, állatai és állati termékei (tej, vaj) fölött. Ezen kívül a gyógyítás fejében rendelkezhet pénzükkkel, a mindennapi életben pedig bármit kérhet, hiszen ha valaki olyan bátor, hogy nem ad, még megbánhatja. Vö. pl. Kőmives Mihályné szolgálójának esete: Komáromy 1910. 52.

53 Komáromy 1910. 33.

54 Uo.

55 Gruz Péter és Csiszár János vallomásai: Uo. 52 és 53.

56 Uo. 36. Arról, hogy valaki képében mennek rá éjjel az áldozatra, több adat is van, de a vallomások alapján nem lehet megérteni, hogy erre milyen magyarázatuk van, mit értenek alatta.

57 Uo. 39.

kötésnek nem szenvedhettem volna, megszidogatám; senki pedig ott nem volt a szidogatáskor, hanem a néném, kit hiszek, hogy meg nem mondotta neki. Reggel hozzám jöve ez Szabó Kató és panaszkodni kezdék énnekem, mondván, miért szidogattál meg asszonyom”⁵⁸.

Hersel Mártonné megvesztésének a tanúk különböző magyarázatait adják: Szabó Kató felverte a küszöb követ, felhinté a helyet sóval és hamuval, majd ezen Herselnét háromszor keresztülhágatta⁵⁹. Bokor Gáspárné, Anna asszony, aki másfél évig lakott együtt Herselnével, ezt vallja Szabó Kató ellen: „A mészárszékről pedig epét hozott vala és valami fűvet egy szatyorba, abból orvosságot csinálván, beköte asszonyomnak a hasát vele. Mely kötés után igen megbetegüle és bolondula, az előtt pedig nem vala bolond, ugyanannyira, hogy elfutott az háztul és szerelmetesb szállása nem volt, mint Szabó Katónál; sokat is adott neki. Abba történék halála”⁶⁰. Egy előző vallomásból azt tudjuk meg, hogy miután Szabó Kató megvesztette, „az urára sem tekinthetett Hersel Mártonra”, és „nem maradhatott házában, hanem Szabó Katóhoz futott és a még Szabó Katónál volt, a nyavalyája megszűnt tőle; mihelyt onnat házától eljött, esmég a vesztés reája ütött. Ezeket szememmel láttam”⁶¹.

A gyógyítás ebben az esetben is átértelmeződik rontássá, mert hatása nemcsak negatív, de a közösség szempontjából elfogadhatatlan is: egyrészt a férjét nem tűri meg a házban, másrészt túl sokat fizet Szabó Katónak és túl sokat jár hozzá. A függőség révén, amit gyógyítói személyével kapcsolatban alakít ki Hersel Mártonnéban Szabó Kató, az is feltételezhető, hogy egy állandó keresetet akart magának biztosítani a fizetőképes beteg által.

Ugyancsak Szabó Katóval kapcsolatban vallja Méray Eötvös Tamásné, hogy amikor az anyját egyszer megkente, „a kenés után nem érze könnyebbéget, hanem inkább gyomrának és testének dagadását; mely betegségbe két esztendeig feküdt; és az anyjának lelki gondolat szerint nem volt egyéb gyanúsága, hanem azt mondta, hogy ez Szabó Kató cselekedett valami ártalmast nekie”⁶². Csiszár János vallja, hogy egy éjjel megdagadt a

58 Uo. 32. A vallomás második részét azért idéztem, mert egy fontos boszorkányvonal jelenik meg benne. Itt ugyancsak arról van szó, hogy Szabó Kató valakitől visszahallotta a „szidogatást”, de több alkalommal állítják más tanúk, hogy a boszorkánynak tartott személy távolról meghallja azt is, amit suttogva mondanak, mert „hangos a file”, lásd pl. Méray Eötvös Tamásné vallomásában (Komáromy 1910. 32–33.) vagy a Vargáné anyjának perében (Komáromy 1910. 49.).

59 Uo. 28.

60 Uo. 33.

61 Uo. 32.

62 Uo.

feleségének a szeme, és a Vargáné anyja kötötte be, „*de az egyszer kötés alatt nagy lyukak voltak és az után nem hagyta kötni, sőt bestye asszonynak szidta és elűzte*”⁶³. Gruz Péter vallja, hogy a Vargáné anyja valamivel megkente, de éjfélig erősen felhólyagzott az oldala⁶⁴. Eperjesi Gergely vallja, hogy szintén a Vargáné anyja a kezét gyógyította, de az „inkább megvesze”. A pénzt, amiben megegyeztek, elvette tőle, és csak amikor újra szegődött vele, akkor gyógyította meg⁶⁵.

A tanúvallomásokból lehetne még említeni olyan eseteket, amikor a gyógyítást utólag rontásként értelmezi a beteg vagy a beteg családja, de talán az eddig felsorolt példák is meggyőzően szemléltetik, hogy a gyógyítást és a rontást módszereik alapján nem könnyű egymástól elhatárolni, és végsősoron a *bizalomnak*, a kapcsolat minőségének⁶⁶ és a gyógyulásnak van döntő szerepe annak eldöntésében, hogy a gyógyító mit cselekedett betegével.

Az éjjeljárók

Szabó Katót, Sós Jánosnét, a Vargáné anyját, Lakatosnét, Zöld Ambrusnét és Szeles Miklósnét egyaránt azzal vádolták, hogy boszorkány, és ezt néhányan szemükbe is mondták. Azzal is gyanúsították egyiküket-másikat, hogy „tudományos” volna. A vád által egy kategóriába sűrített boszorkány a jelenségek szintjén sokkal színesebb. A vallomásokban elbeszélte élményekből nem csak a mágikus rítusokkal, csinálmánnyal rontó boszorkány képzelet kerül elénk, hanem az „éjjeljáró” *boszorkány* is. Az éjjeljárók szintén nem egyformák: hol láthatók, hol meg nem; hol saját képükben jelennek meg, hol valaki máséban avagy állat képében; hol egyedül, hol hárman, hol csapatostul.

Az éjjeljáró asszonyok alakja már a korábbi kolozsvári boszorkányperekben is feltűnik⁶⁷, az itt vizsgált perekben azonban gyakrabban fordul elő. Klaniczay Gábor szerint ezek az éjszakai megjelenésről, nyomásról szóló elbeszélések a később kifejlődő boszorkányszombat-történetek mitológiai magját képezik⁶⁸.

63 Komáromy 1910. 53.

64 Uo. 52.

65 Uo. 54.

66 Vö. Gentilcore 1992. 142.

67 Vö. „noctuae mulieres”: Komáromy 1910. 27.

68 Klaniczay 1990. 287. Ugyanitt: „A legrégebbi részletesen dokumentált magyar perben (Kolozsvár, 1565) már találunk egy boszorkányszombat jellegű elbeszélést, amelyet állítólag a vádlott Botzi Klára javasasszony mesélt, s amelyet a tanúk tovább mondanak a bírának. Ebben a történetben a vádlott elmondja, hogy istállójában éjszaka harminckét boszorkány (lemures) jelent meg, hogy kicserélje az abrakot a saját ürülékére.”

A dolgozat itt következő részében két fontos éjjeli jelenséggel foglalkozom: a *révüléssel*⁶⁹ és az *éjjeli bántalmazással*.

A vallomások alapján két vádlottról feltételezhetjük, hogy *révültek*⁷⁰: Sós Jánosnéról és a Vargáné anyjáról. A róluk szóló tanúvallomások olyan emberektől származnak, akik egy házban laktak a vádlottakkal. Révülési technikájukról a vallomásokból nem sokat tudhatunk meg, mégis az elbeszélések alapján legalábbis az egyikről feltételezhetjük, hogy nem spontán, hanem előidézett⁷¹ volt a révülése.

Sós Jánosnéról Kerekes István és felesége, Erzsébet vallottak: *„Egy házban laktunk vala ez Sós Jánosnéval; egykor az leánya, az szemét bíróné éjjélkort hozzám jöve, ki híva és hát: az anyja a fogoly asszony meztelen fekszik és semmi lelket nem érzünk benne, de mindenütt be vala kenve és keverve emberganéval és sohol nem nyulhatunk vala hozzá. Azon éjjel nem érzettek lelket benne, hanem hát másnap nyolcz órakkort felkölt és igen nyeg vala”*⁷².

Ebben az elbeszélésben több fontos információra is lelhetünk: elsősorban fontos, hogy *éjjélkor* történik. Nem volna annyira feltűnő, hogy *meztelen fekszik*, hiszen ebben a korban még szokás volt meztelenül aludni. Fontosabb viszont, hogy *„be van keverve emberganéval”*, legalábbis ezt mondják róla. Emellett nagyon fontos, hogy úgy tartják, *nem volt lélek benne*: tehát kiszállt egy időre. Viszont másnap reggelre már vissza kellett térni belé a léleknek, mert felkelt. Újabb fontos dolog, hogy másnap reggel nagyon *nyegett*, tehát szenvedett – ami az éjjeli (lélekben való) küzdés, verekedés képzetére utalhat⁷³. Sós Jánosné teste a tanú szerint be volt kenve

69 Anélkül, hogy részletesebben kitérnék a transz problémájára – hiszen nem ez a dolgozat témája – jelezni szeretnék két fontos adatot.

70 „Az ellesz, révül, rejtezik terminussal általában tetszhalottszerű állapotot, tehát a transz külső szemlélő általi észlelését jelölik, de összekapcsolják a látással”: Pócs 1998. 33. Vö. Diószegi 1981. 347. A transzról magyarul lásd pl. Grynaeus 1998. 213–236.; Pócs 1998. 15–55.; Voigt 1998. 9–14.

71 Pócs 1997. 179.

72 Komáromy 1910. 39.

73 Vö. a sámán, táltos küzdelmeinek képzetével. A lélekben való viaskodásról a boszorkányperekben („megesznek engemet a kurvák”): Pócs 1997. 180. A kolozsvári perekben van egy eset, amikor úgy tűnik, hogy az egyik gyógyító a konkurensével harcol. Zöld Ambrusné kenegette és kötözte Kádas Miklósné gyermekét, akinek a lábán egy kis ‘fakadék’ volt. A kenegetéstől a gyermek lába ‘eldagadozott’, ezért a gyermeket elrejtették előle, és a Vargáné anyját hívták gyógyítani. Vargáné a tanú szerint egyszer ezt mondta: „Bizony sokat kell értetek túrnöm. (...) hiszen ládd, mint vagyok; és hát erőssen veritezett és csepeg az veríték alá az orrán”: Komáromy 1910. 68. Egy másik esetben a boszorkány leányát „szik a kurvák”: „Im ez elmult hajtáskor (sic) mellém üle a Vargáné anyja; kérdém tőle, miért volna oly beteges színű és ugyan beteges is az Vargáné leánya; és ezt felelé reá, hogy azért verik az én leányomat a kurvák, hogy én meggyógyítom azt, a kit a kurvák megvesztének”: Komáromy 1910. 45.

emberi ürülékkel, ezért vettem fel annak lehetőségét, hogy révülése előidézett lehetett. Talán erőltetett lenne azt állítani, hogy *kenőcs* használatáról van szó a transz előidézése érdekében, de mindenképpen fontos számbavenni ezt az egyetlen adatot, ami szerint a boszorkány *egész teste be van kenve*, mégpedig egy tisztátalannak számító anyaggal. Az „emberganéj” további értelmet nyer, ha figyelembe vesszük, hogy éjjeli megjelenésekor Sós Jánosnét büdösnek mondják⁷⁴. Ez az asszony *bába* volt, és majd még visszatérek arra, hogy feltételezésem szerint révülési képességével is összefüggenek a rontási módjai.

A Vargáné anyjáról a Varga György felesége (Fazakas István leánya) vallja: *„Ezt is bizonytal tudom, hogy ő nem hált az szobába, hanem a ház héjára ment, maga nehéz ember volt, és ott hált. Sok felé hitták orvoslani betegekhöz és néha felhágtnak az ház héjára éjjel is, de soha fel nem költ-hették, úgy nem taszigálhatták, hogy érzékenységet leljenek benne. Hanem alájöttek és azt mondták: hogy ám ott vagyon a teste, de csak olyan, mint a mi test, semmi lelket nem érzünk benne. Sőt egy leánytól ezt némelyek bizonyosan hallották, hogy azt mondja volt: egy dongó bogár jöve be – ugymond – egy lyukon és az mene az szájába és mindjára kezd szöllani, hogy nem megyek én most; de a leány ide fel való volt, valamelyik szolgálója volt. Többször is mikor érte jöttek osztán és ugyan azon leány is, hogy eljött, az Vargáné eligazította azt mondván: menj el, csak majd felszerken”⁷⁵.*

Az elbeszélésből kiderül, hogy egy gyógyító asszonyról van szó, akit még éjszaka is felkerestek segítségért. Így ismerték meg azt a szokását, hogy a padlásra jár fel aludni, pedig „nehéz ember” volt (tehát kövér), és tapasztalták, hogy nem lehet felköltetni, mert *csak a teste van ott*, lelket nem éreznek benne. Az elbeszélő szerint az asszony csak akkor tud megszólalni, amikor a *dongó bogár* berepül a szájába, amiből arra következtethetünk, hogy felfogásuk szerint a lelke száll belé *dongó bogár* formájában. Abból ítélve, hogy mintegy visszahívja lelkét, amíg közli, hogy most nem mehet, arra gondolhatunk, hogy a transza irányítható volt, ami szintén a sámán transzára emlékeztetne. Mindezeket csak mint lehetséges hasonlóságokat említem meg. Annak bizonyítására, hogy irányított transzról illetve a sámánéhoz hasonló lélekutazásról volna szó, ez az adat természetesen nem nyújt lehetőséget.

A gyermekágyas anya, a csecsemő és az apa bántalmazása sokszor a *bábák* személyéhez kötődik. Az *éjszakai rontások* többsége a vallomások

74 Komáromy 1910. 36.

75 Uo. 49.

szerint úgy történik, hogy az áldozat szobájában megjelenik a boszorkány vagy valami nem látható (de sokszor többen is), és bántalmazza az ott fekvő nőt, férfit, gyermeket. Az anyát legtöbbször *megnyomja*⁷⁶ vagy *kiszívja a tejét*⁷⁷, de a szülés után fellépő és hosszú ideig elhúzódó „*gyermekágyas*” *betegségért* is a bábát⁷⁸ okolják. Róma Jánosné, Erzsébetnek „gyermekágyban fektében a lábát hátravonták volt és nem járhatott”⁷⁹. A Varga András felesége, Sónia a fizetéssel elégedetlen Sós Jánosnéra, bábaasszonyára gyanakszik, amikor minden éjjel reá megy „a gonosz”, hol anyja, hol apja képében⁸⁰, és amikor gyanúját mások előtt szóvá teszi, rázkódik erősen az addig béna keze⁸¹. Sokszor az újszülött gyermeket bántalmazzák⁸² már születése éjszakáján, *kitekerik végtagjait, megrázzák*. Csiszár János felesége, Katalin nem hívta „gyermekágyának idején” Sós Jánosnét, aki emiatt bosszút állt, legalábbis azt gondolták fenyegetése miatt: „*Ugyanis megbánám, mert az gyermekem, a kit szop vala, osztán hogy a világra lőn – mind orrán torkán jó vala ki és meghala*”⁸³.

Egy gyermekágyas anyáról és újszülött gyermekéről szóló történet a gyakran macska képében megjelenő Zöld Ambrusnéhoz kötődik: „*Mikor ezen gyermekünket adta volna az Isten, éjjel éjfélkorban nagy sok macska jöve be házamba és semmit nem aluszom vala, és renddel mind az asztal mellékét beülék; az középső jajdula elébb meg és az után rettenetesen kezdenek ordítani. Elijedék és nem is szólhaték. Egyik mellém jöve és az gyermeket felvötte és igen megrázá, az másiknak hajtá és az esmég alám veté; az gyermeket rettenetesen kezdé az betegség lelni. (...) Mikor pedig a gyermeket el vöttek volna mellöllem, a macska képiben, hozzá ülék és úgy megnyomának aztán, hogy a gyermeket sem hagyom vala, hogy ingyen sem tudom, mint voltam. Az kezem és fejem ottan megdagada, én magamnak is nagy sok lyuk volt kezemen*”⁸⁴.

A történetet az anya meséli Zöld Ambrusné elleni vallomásában.

76 Pl. Komáromy 1910. 37.

77 Vö. „Egykor gyermek-ágyamba lévén, megnyomnak vala, de ez Sós Jánosné bánt velem és erre gyanakodtam. Egykor ugyan ébren valék, hogy egy fias disznó képében jövének reám és a malaczkokkal szoptaták tejemet ki és huszonnyolc hétig fekvém bele...”: Komáromy 1910. 37.

78 Akkor is a bábától eredeztetik a bajt, ha nem a saját képében jelenik meg.

79 Komáromy 1910. 46.

80 Uo. 37.

81 Uo. A beteg testrészt reakciója a rontó említésére gyakran említett rontó-azonosító lehetőség. Lásd erről még „A rontás azonosítása” című részét a dolgozatnak.

82 A gyermekek durva kínzása a balkáni démonvilágra emlékeztető jelenség: Pócs 1997. 75.

83 Komáromy 1910. 40.

84 Uo. 68–69.

A házukban nagy *macskák* jelennek meg, az asztalt körbeülik és ‘ordítani’ kezdenek. A gyereket egyikük *felveszi* az anya mellől, *rázza*, majd egymásnak *dobálják*, és újra az anya alá dobják. Az anyát megnyomják, amikor a gyermek mellé ül, hogy vigyázzon rá; a *nyomás* következtében a *keze és a feje megdagadt*, a kezére sok *lyuk* lett, és *nem tudott szólni*.

Ehhez az esethez nagyon hasonlít egy másik, ami a Vargáné anyjával kapcsolatos. Nem gyermekágyas anyáról van szó, a gyerek már hároméves, de az éjjel láthatatlanul megjelenő ‘kurva’ a gyereket szintén rázza, az anya mellét veri, az anya ettől szintén nem tud szólni, majd amikor a gyereket az apának adja oda, és kimenekül az udvarra támadója elől, az apa sem tud szólni: *„Egykor csakhamar éjjel sírni kezdte egy háromesztendős gyermekem. Felugram éjjel hozzá és ölembe vőm és ölembe is rettenetesen sírt. Ugyan éreztem, hogy rázták az ölembe, de nem láthattam senkit, – mert nem is láthatják affélét. Végre mondták: bizony uram az Vargáné dolga ez, az esze kurva az fogja cselekedni, vesztegetni a gyermeket. Rettenetes szidtam, a gyermek az ölembe annál rettenetesen sírt, sikoltott. Végre az torkomat és mellyemet kezdék verni, hogy szidtam. Hogy ugyan nemigen szólhattam osztán, kötém be a gyermeket és uram mellé adám; kimenék az udvarra én magam. Esmég sírni kezdte a gyermek, befutamám, hát az uram egyet sem szólhat, a gyermek rettenetesen sír. Végre szólhata és hát ugyan elverítet és ő maga is kiáltani kezdte, hogy ő magát is mind megölnék az kurvák⁸⁵, mind gyermekestől. Az gyermeknek felén mene az szája és nagy sebek lesznek szegényen⁸⁶”*.

Az anya a Vargáné anyjára gyanakszik, mert elutasítja, amikor panaszolni jön, hogy megnyílt a ládazár, amit a tanú férje javított meg („szóljon az urammal”). Azért is gyanakszik, mert a beteg gyermeket a Vargáné anyja nem kötötte be, hiába könyörgött neki az anya sírva⁸⁷.

Az elbeszélésből kiemelnek néhány fontos jelenséget: a család felnőtt tagjai nem csupán *ébre*n vannak és *beszélnek*, de *fenn járnak*, az asszony ki is *szalad* az udvarra, ami egyaránt amellet szól, hogy a tanú nézete szerint éber élményről, valóságos eseményről van szó annak ellenére, hogy nem látja a jelenlevő boszorkányt. Amikor *szidni kezd*i a feltételezett bűnöst, a torkát és mellét *verni kezdik*; és a gyermek még jobban sír, tehát fokozódik a bántalmazás. A férjet, akit az az idő alatt, amíg ő vigyáz a gyermekre, hasonlóképpen megkínozza a boszorkány, és ő ettől erőteljesen *izzad*.

85 A ‘kurvák’ kifejezést a boszorkány szinonimájaként használják más vallomásokban is.

86 Komáromy 1910. 48.

87 Sőt azt mondta, hogy „ha az gyermek bőrit arannyal tölteném, mégis be nem kötné egyszer is”: Komáromy 1910. 48.

Legvégül: bár többes számban beszél a tanú a jelenlevőkről, csak egy konkrét személyt nevez meg, mint tettet, és ez a személy olyan valaki, akivel *konfliktusuk* volt.

Egyetlen más vallomásban sem találtam az itt találhatóhoz hasonló kijelentést: „*de nem láthattam senkit, – mert nem is láthatják affélét*”. Többször mondták viszont, hogy nem látták, csak más módon érzékelték valaki jelenlétét. Az itt megjelenő *láthatatlanság* képzelete abból a szempontból érdekes, hogy a Vargáné anyjáról van szó, aki ott szokott „*semmi*” lélek nélkül *aludni* a padláson, és akinek a szájába dongó bogár szállott be⁸⁸.

Az előző esethez hasonlóan itt is *lyukak* keletkeznek – ezúttal nem az anya kezén, hanem *a gyermek fejének egyik csontjában*: „*A gyermek osztán meghala és szinte halálakor egy csont néz vala ki a gyermek fejéből, ki vöm és olyan vala mintha által furták volna és hangya járta volna által*”⁸⁹. Ebben az esetben nem világos, hogy hogyan ‘néz ki’ a csont a gyermek fejéből, egy másik esetben azonban azt vallja az anya, hogy a gyermeknek a csontjait éjjel a házukban járó Szelesné vette ki két társával. A történetet Szakál Györgyné, Erzsébet vallomásából ismerhetjük meg:

„*Bejőve házamba éjjel ez Szeles Miklósné, ez szememmel látám, hárman valának; az urammal reá néztünk, négyszer is jöve be, szememmel reá néztünk. Egyszer az Szamosban ázott kenderemet övének fogta vala és mikor neki nem engedtem volna, megfenyegetett vala, hogy megbánnám. Az után hamarsággal jöve oda be, én magammal úgy cselekedének, hogy sem szólhattam, emelkedhettem és négy heti gyermekemet megfogák és az asztalra tövék; váltig akarok vala szólni és én magam is emelkedni, de nem lehete. De hogy elmenének, felkelék és az asztalon találok az gyermeket, hát a forgó csontját kivötték a lábából és a vállát is kivötték és egy hétig tarthatám, mind elfeketüle és meghala*”⁹⁰.

Ebben az elbeszélésben az előző kettőhöz hasonlóan arról van szó, hogy az anya *nem szólhat, nem mozdulhat* annak következtében, amit ‘cselekedtek’ vele. Az anya vagy az apa tehetetlenné tevésének az a célja, hogy a gyermekkel szabadon tudjanak bánni, de a gyerek beteggé tétele (és későbbi halála) által a szülőnek akarnak veszteséget és fájdalmat okozni, így állva bosszút valamiért. A csont kivétele⁹¹ olyan archaikus motívum, amivel Klanciczay Gábor megfigyelése szerint a tortúravallomásokban és a

88 Komáromy 1910. 49.

89 Uo. 48.

90 Uo. 64.

91 Csonttal, csont kivételével, kicserélésével, főzésével stb. kapcsolatban lásd: Ginzburg 1996. 231–299.

démonológiai traktátusokban nem találkozhatunk, csak a tanúvallomásokban, amelyek hívebben tükrözik a nép hiedelemvilágát⁹².

A bábaasszony nem csak az anyát nyomhatja meg, hanem a szülésnél segédkező másik asszonyt is, legalábbis Szécsi Istvánné azt vallotta, hogy vele ez történt. Amikor volt szolgálójának, Egeresi Mártonnénak eljött a szülési ideje, odament hozzá segíteni. A bába Sós Jánosné volt, de ő is ottmaradt, amíg meglett a gyermek. A következményről így számol be Szécsi Istvánné: *„Ugyanakkor éjjel, az mint nekem tetszik vala, mintha megnyomtak volna és kezdék erőssen nyegegni, Uram azomban meghallja és az paplant rajtam összetakarította és erőssen megveré. Másnap menék ugyan azon beteg asszonyhoz reggel, az bába nem jöve el, másnap reggel sem jöve. Mikoron estve felé odajött volna, ülök vala az beteg asszony előtt, eljöve nagy nyegve. Ugy kérdém, hogy mi lette s mondá, hogy az hideg lette erőssen, az forróságomban leestem volt az ágyról és összetörödtem; im látod minémű a karom, s látám, hogy el dagadozott vala, a mint eszembe jut a fél orczája is. Így volt elsőben gyanúságom hozzá”⁹³.*

A vallomás hosszú és több megnyomás történetének a füzére. A nyomást kétszer is „nehézség”-nek nevezi a tanú⁹⁴. Az elbeszélés idézett része tartalmaz egy *rontó-azonosító módot*, az ‘összetakarított’ paplan megverését, amelyben mintegy becsomagolják és megverik a boszorkányt. A „sóra és vasra hívás” azonosító módszerét is alkalmazza egy későbbi alkalommal, sőt többször meg is üzeni Sós nénének, hogy „szokjon el” róla.

Az eddig vizsgált történetekből azt láthatjuk, hogy a *bábaasszony foglalkozásbeli vagy más érdekei megsértésekor a gyermeket, a szülőket vagy a riválist bántalmazza*. Éjszakai megjelenési formája lehet állatalak, de láthatatlanul is megjelenhet és bántalmazhat.

Az éjjeljárók kéznymoi

A vallomásokat vizsgálva azt tapasztaltam, hogy a boszorkány éjjeli megjelenéseit a tanúk *valóságként* élik meg⁹⁵. A tanúk mindig fontosnak tartották elmondani, hogy *nem aludtak*, amikor ez történt, és hogy nyitott szemmel fekvé az ágyban látták, amint bejött a boszorkány. Az a tény, hogy

92 Klaniczay 1998. 291.

93 Komáromy 1910. 42–43.

94 „Annak utánna egynehányszor esett rajtam ezféle nehézség”: Komáromy 1910. 43.

95 Vö. „A folklórszövegekben a látás mint „valóság” sokszor állítódik szembe az érzékesalódással: a túlvilágélményt határozottan „valóság”-ként kategorizálják, és ezek az esetek ténylegesen a természetfeletti kommunikáció megvalósulását bizonyítják”: Pócs 1998. 33.

ébernek tartják magukat⁹⁶ a boszorkány otlétének ideje alatt, mindenképpen nagyobb súlyt ad az élményüknek, mintha azt gondolnák, hogy álmom illetve látomás volt, és persze annak is elmaradhatatlan feltétele, hogy a boszorkányt vádolni lehessen. A tanúk rengeteg esetben kívánják bizonyítani a vádlott bűnösségét éjszakai megjelenések és bántalmazások elbeszélésével. Ezeket a vádakot a bírák komolyan vették, tanúk sorozatát (Szabó Kató esetében pl. ötvenöt tanút) hallgatták ki, és halálos ítéleteket hoztak. Az ítéletek szövege azt tanúsítja, hogy a tanúk és a bírák felfogása között csupán árnyalatnyi különbségek voltak: az ítéletben egy erőteljesebb keresztényi diskurzus tapasztalható, és az ördög fogalma is előfordul.

Norman Cohn könyvének az éjszakai boszorkányról szóló fejezetében arról ír, hogy a középkor végéig a művelt emberek tisztában voltak vele, hogy a boszorkányok éjszakai útjai a képzeletben zajlanak. „De a XVI. s még inkább a XVII. században már nem ez volt a helyzet. És ez tette lehetővé a nagy boszorkányüldözést: a boszorkányok üldözése csak ott és akkor válhatott tömegessé, ahol és amikor maguk a hatóságok is valóságként fogadták el az éjszakai utakat. Ilyen utazások nélkül ugyanis nincs boszorkányszombat.”⁹⁷

Az éjjeli bántalmazások valóságosságát azért is fontos kiemelni, mert az elbeszélések szerint a boszorkány *fizikailag bántalmazza* áldozatát. Az

96 Előfordul, hogy a tanú azt állítja, hogy megfordult az ágyban, beszélt házastársával, gyermekével, felkelt, felvette gyermekét, egy esetben kiment az udvarra.

97 Cohn 1994. 249. Lásd még: Cohn 1994. 281. Cohn a boszorkányüldözést megelőző korszakkal foglalkozik, és azt látja, hogy a XVI. századra szemléletváltozás történik. Feltételezhető, hogy a boszorkányperek megszűnéséhez hasonlóképpen szemléletváltozás vezetett. Jelen dolgozatban ezzel a kérdéssel részletesen nem foglalkozhatok, de felsorolnék néhány jelzésértékű megfigyelést, amelyekre a dolgozat készítése közben bukkantam. Klaniczay Gábor szerint a boszorkány fizikai közelségét hangsúlyozó korai elbeszélések helyét később átveszik a rémlátomásszerű rontás-elbeszélések: Vö. Klaniczay 1999. 119–120. Sárdi Margit erdélyi emlékirók munkáit kutatva azt látta, hogy az álmokhoz való viszonyulás szintén változott, így például a hagymázos álmat a XVII. században még valóságként fogadták el, de a XVIII. században már a racionális kételkedés jellemző vele szemben: Sárdi 1998. 481. Klaniczay Gábor *Boszorkányok, vámpírok és felvilágosítók* című tanulmányában arról ír, hogy hogyan foglalja el a XVIII. századi emberek fantáziavilágában a boszorkányok helyét a vámpír képzete, amely jobban megfelelt evidenciaigényüknek; ugyanebben a korban megjelenik a védőügyvédek beszédeiben a boszorkányvádakkal szembeni kétely (1990. 313–319). Kiss András egy nemrég megjelent írásában a védelem szemléletváltozását vizsgálja a XVIII. századi aranyosszéki boszorkányperekben. Azt tapasztalja, hogy ami a tanúk vallomásaiban mint valóságosan elkövetett cselekedet jelenik meg, az a védelem szószólójának szempontjából a képzelet műve. Eszerint a magas kultúrában ugyanazoknak a jelenségeknek a népi kultúrábelihez viszonyítva más percepciójával találkozunk. A védelem retorikájában a korabeli orvosi ismeretek nyoma fedezhető fel. A Kiss András által vizsgált védőbeszédekben egy olyan diskurzus tapasztalható, ami a boszorkányvádak ellehetetlenüléséhez vezetett: Kiss 2000. 22.

áldozat sokszor küzd vele, sőt az előzőleg már elmesélt alkalommal az egész család éber állapotban jár-kel, felveszik a gyermeket, az asszony ki is szalad az udvarra a házban levő gonosz elől⁹⁸. A bántalmazásnak másnap látszanak a *nyomai*⁹⁹, és a látható jeleken kívül az ember egészsége, épsége súlyos kárt szenved.

A fizikai közelségen és érintésen alapuló rontások¹⁰⁰ a vallomásokban többféle változatban jelennek meg¹⁰¹, de azok az esetek a legérdekesebbek, amelyekben a boszorkány megérinti, megfogdossa, megrázza¹⁰² áldozatát, és utána (másnap) ‘megtetszenek’ a *kéznyomok*.

A rontásokban a *kézzel kapcsolatos cselekedetek*¹⁰³ gyakoriak és változatosak. Ilyen az ártalmas *érintés, a fogás, a rázás, a dobálás, megcsontkítás*¹⁰⁴ (szemnek, csontnak a kivétele), vagy amikor a kenetetés, bekötés után a páciens teste megdagad, kifakadozik, kilyukad stb.

A *szem* kivételével kapcsolatban két eset fordul elő a vallomásokban (egyéb szembántalom még akad). Az egyik esetben egy gyermeknek „vesze ki a szeme”, és az anyja Zöldnére gyanakodott¹⁰⁵. A másik szemmel kapcsolatos eset egy felnőtt férfié, és a Vargáné anyjának tulajdonították. Abból a történetből világosabb, hogy a szemet kézzel vették ki¹⁰⁶.

A *láb megvesztéséről*¹⁰⁷ szóló történetek közül, amelyek gyakran kapcsolatosak a kézzel, kiválasztottam egyet, amelyet négy tanú elbeszélésében is megtalálhatunk, és amelyben expliciten *kéznyomokról* van szó. A rontás áldozata Kőmives Ferencék leánya, aki megbetegedése idején már Viczey András felesége. A tanúk – a szülőket is beleértve – a rontást annak tulaj-

98 Komáromy 1910. 48–49.

99 Vö. a szentekkel kapcsolatos látomás-élményekkel, amelyeknek szintén lehetnek fizikai nyomai; általában véve ez a fajta rontás beleillik a „negatív csoda” kategóriájába. A szentek csodáit szintén valóságként élték meg az emberek: Klaniczay 1990. 283.

100 Evans-Pritchard kategóriái közül ez a fajta rontás a ‘witchcraft’-nak (boszorkányság) felel meg, ami szerinte a boszorkány belső erőin alapul, és egy pszichikus aktus; Evans-Pritchard 1937. 21. Vö. még Thomas 1971. 519.

101 Lásd a dolgozat első részében található vázlatot a kolozsvári perek rontásairól.

102 Vö. a vallomásokban a rontás módszereire használt kifejezések közül a következőkkel: ‘hosszányúlt’, ‘megfogta’, ‘megfogdosta’, ‘megrázta’, ‘megkötötte’, ‘bekötözte’, ‘felszedte’, ‘felverte (a küszöb követ)’, ‘felhintette’, ‘(erővel) adott ennie, innia’.

103 Vö. a ‘cselekedte’ terminussal. Vannak példák ilyen cselekedetekre, például a kisgyermekekre támadó ‘éjjeljárók’ rázzák, dobálják, egyes esetekben megcsontkítják őket.

104 A dolgozat előző fejezeteiben idézett esetekben

105 Komáromy 1910. 70.

106 Uo. 52, 53, 54.

107 A láb megrontásáról lásd még: Kádas Miklósné gyermekének története (Komáromy 1910. 68.); Takács Jeremiás gyermekének történetét (Komáromy 1910. 71.); Baka György esetét (Komáromy 1910. 71.).

donítják, hogy nem hívták bábának Sós Jánosnét, amikor Kőmives Ferencnének már sokadik gyereke született. Sós Jánosné már régen haragudott rájuk, mert az előző gyermekek születésekor is mást hívtak. Herczeg Gáspár feleségével, aki a Kőmives Ferencné húga volt, összetalálkozott Sósné a piacon, kitudakolta, hogy még nem lett meg a gyermek, és üzente, hogy őt hívják majd („mert talán meg nem bánjátok”¹⁰⁸). Később is összetalálkoztak, újra érdeklődött, és ekkor megtudta, hogy meglett a gyermek, de mást hívtak. Azon az éjszakán betegedett meg Kőmives Ferencék leánya: „és hát azon éjjel megveszett a lába az leányának, ki most Viczey Andrásnál van; még az ujjaknak helyei is az leány lábán rajtok valának és az teje is elveszett Kőmives Ferencné nénémnek is”¹⁰⁹. Az anya elbeszélése szerint: „Mikor egy reggel felkölt volna, hát az egyik lábára nem állhat és igen sír vala. Kérdém, mi lelte volna? Mondá, hogy az lába igen fáj. Meglátjuk, hát az egyik lába erőssen megdagadott és igen szederjes”¹¹⁰.

Herczeg Gáspárné, amikor megnézte a fiatalasszony lábát, úgy tűnt neki, hogy „Szent Antal tüze volna”, és mivel hallotta, hogy szentelt gyertyával kell megfűjni, kipróbálta. Éjszaka ezért megbűnhődött. Idézném saját elbeszélésében, mert itt is megjelenik a kéz, a fogás, ugyanakkor itt jelenik meg büdös „feles gereznában” Sós Jánosné (aki „emberganéjjal bekeverve” találtatott): „Azon jövendő éjjel az leánkámmal otthon mint szegény özvegy asszony lefekvém és egykor ezen Sós Jánosné képében reám jöve, a hajamat megfogá és egy feles gerezna vala rajta, szertelen igen büdös vala. Megszólítám, hogy nem árthatna nekem, mert jól esmérem és szózatomra hátrább álla és farával fennállva az asztalhoz támaszkodék úgy, hogy ugyan megroppana az asztal. Esmég reám jöve és a leplet kezdé el rólam vonni. Könyörgöttem az Istennek és semmiképpen nem árthata, jól lehet, hogy a hajamat megnyomta vala, soha nem vonhatom vala fel a fejemet”¹¹¹.

A lány története folytatódik a ‘megfűjás’ után. A szülők ‘Borbély Illéshez’ fordulnak, hogy kösse be a lábát. A borbély három-négy napig kötözte, de aztán lemondott róla, mondván, hogy „ő semmit nem használhatna az ő kötésével, még inkább ártana az ő kötése neki, mert az nem orbáncz”¹¹², hanem éjjeli vesztés”¹¹³.

108 Komáromy 1910. 36.

109 Uo.

110 Uo. 41.

111 Uo. 36.

112 Vö. Szlatky 1983. 447. Itt a nagynéni és a borbély diagnózisában a két terminus (Szent Antal tüze és orbánc) ugyanazt a bajt nevezi meg.

113 Komáromy 1910. 41.

A szülők ezután Vistáról kerítenek gyógyítót: „Ugy hozatánk osztán egy vistai embert, ki mikor meglátta volna, mindjárást megesméré, hogy éjjeli vesztés volna rajta; osztán az vigasztá meg Isten után, nagy fizetésekért. Az ember penig nyilván mondá, hogy ő Moldovában¹¹⁴ egy boszorkány asszonynál lakott, az tanította őtet reá, mint kelljen aféle vesztést megvigasztani, mert mennyi borbély ez világon vagyon mind, az sem tudna afféle vesztést megvigasztani. Sőt még azt is megmutatta az ember az lábán az leányunknak, mint egy ember-kéznek a helye, olyan látszott rajta. Azért nekünk minden gyanóságunk most is erre vagyon, ez szemébiróné anyjára, hogy ő tökéllette meg fenyegetését rajtunk. Sőt még abba is gyanakodunk hozzája, hogy még Viczey Andrásnak is az minémű háborúsága vagyon feleségével, mind ő cselekedte ördögösségével rajtok¹¹⁵.”

A vistai ember hitelét erősíti azzal az állítással, hogy ő Moldvában egy boszorkány asszonynál lakott és tőle tanulta, hogyan kell a „vesztést megvigasztani”: tehát közelről ismerhette, figyelhette meg a boszorkányt, aki – maga is vesztéssel foglalkozva – tudhatja az ellenszerét. Ettől hitelesebb lehet a szülők előtt az is, hogy *kéznyom* látszik a lány lábán, és ez az éjjeli vesztés jele. A vallomásokból kiderül, hogy az éjjeli vesztésben fontos szerep jut a kézzel való fogásnak (vö. kéz helye, nagy ujj nyoma).

A *kéz, érintés, a cselekedet* fontosságát azért emelem ki, mert szemléletessé teszi a XVI. század végi kolozsvári emberek gondolkodásának egyik fontos jellegzetességét: azt, hogy mindig valami nagyon *konkrét (látható, hallható, megfogható)* jelenség által mondanak el olyan élményeket, amelyek ma lelki élménynek számítanak. Az éjjeli jelenésekben¹¹⁶ is konkrét, nyomot hagyó tet-

114 A távolság – úgy látszik – ebben az időben is része volt a gyógyítóember mítoszának. Itt kétszer is megjelenik: Moldvában tanult – és vistai.

115 Komáromy 1910. 42. Azt, hogy a leány maga Viczey András felesége, egy másik vallomásból tudjuk meg: „Látta másnap, hogy a Ferencz uram leányának, Viczey Andrásnénak megvesztették a lábát és az nagy ujjja helye ott megtetszett. Azután is panaszkodott, hogy oda nem hitták, de megbánják”: Komáromy 1910. 36.

116 Az ‘éjjeljárók’ észlelését Pócs Éva látomásaként határozza meg, amit az emberek módosult tudatállapotban éltek meg: „A jelenkori boszorkányság adatai már nem mindig tükrözik azt, ami ezekből a jegyzőkönyvekből még teljesen világos: a károkkozó boszorkányok éjszakai démonokként hatolnak be az emberek lakásaiba, és a fent említett rossz halottak, alvilági démonok módjára – és alakjában – bántalmazzák őket. A károsultak mindezt éjszakai jelenésekben, látomásokban érzékelik – a magyar perelbeszélések százainak tanúsága szerint is. E narratívok ismeretében állíthatjuk, hogy a kora újkori falvainkban, mezővárosainkban a módosult tudatállapotban megélt természetfölötti látomások jelentős százaléka boszorkánylátomás volt”: Pócs 1998. 31. A látomás meghatározásában Pócs Éva Peter Dinzelsbachert követi, aki szerint a látomás „emberfeletti hatalom kinyilatkoztatás-súlyú jelenléte a természetfeletti térben” („másvilágon”): Pócs 1998. 18. Látomásról lásd még: Culiánu 1996.; Grynaeus 1998. 213–228.; Voigt 1998. 9–14.

tek vannak: megnyomta, megrázta, dobálta, lábát kitekerte, megszorongatta, és másnap meglátszik rajta a keze nyoma. A vallomásokból azt tudhatjuk meg, hogy a tanúk szerint az embernek van lelke, és az éjjel elhagyhatja a testet¹¹⁷. A tanúk a boszorkány *lelkének is testi formát tulajdonítottak*. Vargáné anyjának a szabad lelke dongó bogár formáját ölti: „egy dongó bogár jöve be egy lyukon és az mene az szájába és mindjárást kezd szóllani”¹¹⁸. Ugyanerről az asszonyról úgy döntöttek el, hogy nincs benne lélek, hogy éktelenül megtaszigálták, és mégsem ébredt fel. Ha az itt megjelenő bogár képzetét összevetjük azzal, hogy az éjjeli jelenésekben a boszorkány macska, fias disznó, valakinek az anyja vagy apja képében, illetve saját „képében” jelenik meg, azt láthatjuk, hogy a léleknek ezekben az esetekben van egy látható formája, úgy is fogalmazhatnánk, hogy *teste van*.

A rontás azonosítása

A rontás felismerésében a kiindulást mindenképpen a fellépő tünetek és a kialakuló betegség jelentik, de egy betegség rontásként való értelmezése néha nagyon későn következik be, akkor, amikor sehogy sem gyógyul a beteg, sőt a gyógyítás még rosszabbra fordítja állapotát. Az emberek rendelkeznek egy betegségmagyarázó repertoárral, amelyből választanak egy lehetséges okot akkor, amikor a betegség fellép. A választás a körülmények ismeretében történik, és a legvalószínűbb okra esik. Ez egy nagyon is racionális folyamat. Számbaveszik az ember állapotát, életkorát, tetteit, bűneit, kapcsolatait, konfliktusait, és csak akkor döntenek úgy, hogy rontás történt, ha a természetes okok valamint Isten büntetése ki vannak zárva. A rontás gyanúja a beteg halála után is felléphet egy utólagos interpretációban.

A rontás megállapítása a testen tapasztalható jelek megfigyelésével kezdődik. Az éjszakai bántalmazást szenvedett ember reggel családjával együtt számbaveszi a testen látható foltokat, ujjnyomokat, dagadást, fakadékat, sebeket, lyukakat, a végtag kitekeredését, a csont hiányát. Hasonlóképpen a testen tapasztalható jelek indítják el az értelmezés folyamatát más esetekben is, azzal a különbséggel, hogy ilyenkor a bántalmazás élménye után is kutatni kell, legalábbis a lehetséges elkövetőt és a lehetséges okot meg kell állapítani, különben nem lehet szó rontásról.

A vallomások adatai szerint a testen a következő *jelek* fordulnak elő: két foltok vagy az egész test megfeketülése; sebek, lyukak; dagadás (fej, gyomor,

117 Vö. Komáromy 1910. 49.

118 Komáromy 1910. 49. A szabad lélek képzetéről: Pócs 1997. 37. és Culiánu 1996. 63–7.

láb); elszáradás (felnőtt esetében végtag, gyermek esetében az egész test is lehet); bénulás (láb, kéz); csont hiánya; szem hiánya vagy vakság. Mindezekhez hozzáadódik a végtag elgyengülése vagy általában a test erejének megfogyatkozása. Ha ezeket a tüneteket számbavesszük, az figyelhető meg, hogy szinte mindegyiket *a boszorkány keze okozza* egy megnevezett fizikai bántalom által: kitekerte a végtagot, csontocskáját kiemelte, nyelvét a csontocskájából kiragadta, megrázta, megverte a mellét, kivette a szemét, megfogdosta. A kézzel való kapcsolat áttételesebb a csinálmányok és a gyógyítás esetén, de mindig van valami, amit kezével végez el.

A *rontó megállapításának* is többféle módjáról vallanak a tanúk. Ha a boszorkány saját képében jelenik meg, az áldozat egyszerűen azonosíthatja. Ha éjjel az anyát megnyomja a boszorkány, és sikerül szólnia a férjének, hogy rajta van(nak), a férfi összegyűri *a paplant feleségén és megveri*¹¹⁹. Ezt a verést nem a paplan alatt levő feleség, hanem a boszorkány szenved el, és másnap megjelenik megkékülve, megdagadozva, nyegve. A sebekről és jajgatásról tudni lehet, hogy ő a tettes. Sérüléseit, szenvedését általában egy kitalált okkal magyarázza, legalábbis a fültanúk nem hiszik el, ha például azt mondja, hogy leesett az ágyból¹²⁰. Ha gyanakszanak a boszorkány rontására, de a személyt nem ismerik, *sóra és vasra lehet hívni*¹²¹. Ilyenkor a boszorkány csakhamar eljön valamit kérni. A kérése általában abszurd, egyáltalán nem lehet szüksége arra, amit kér, ennek ellenére kitartóan, sőt könyörögve kéri. Ha a gazdasszony szolgálójával letagadtatja honnlétét, a boszorkány többször is visszajön újra kérni azt, amit a szolgától nem kapott meg.

A hosszú ideje tartó betegségek okának megállapításához *specialistát* is felkérhetnek, aki megmondja, hogy Istentől vagy embertől való-e a betegség. Ilyen specialista volt a perek idején a ródi néző Ambrus, aki a kolozsvári „boszorkányokat” elég jól ismerhette, Szabó Katót az egyik esetben állítólag név szerint nevezte meg, hogy ő cselekedte a vesztest¹²². A ródi néző viaszt is öntött¹²³.

Ha már megszületett a rontás gyanúja, fontos segítség lehet a rontó felfedésében, ha *megmozdul a béna testrészt vagy megszűnik a fájdalom, amikor valakiről beszélnek*, pl. Sós Jánosné perében¹²⁴. Ilyenkor az említett

119 Komáromy 1910. 42.

120 Uo. Szécsi Istvánné vallása contra Sós Jánosné

121 Sóra hívás: Komáromy 1910. 36.; sóra és kenyérre: Komáromy 1910. 37.; sóra és vasra: Komáromy 1910. 43.

122 Komáromy 1910. 29.

123 Uo.

124 Uo. 37.

ember a tettes, ami mögött az a feltételezés állhat, hogy távolról hallja, amit beszélnek, és talán ijedtében „megenged”¹²⁵. A boszorkány üzenésre „megengedhet”, vagyis feloldhatja a rontást¹²⁶. Ez egyben azonosítás, konfliktuskezelés, amit a gyógyulás követhet.

A rontó azonosítása az *éjjel megjelenő arcképek és a nappali konfliktusok összefüggéseinek* vizsgálata alapján is történhet. Gyakran a rivális bába vagy gyógyító megszólít egy szolgálót vagy egy rokont az utcán, és kéri, hogy őt hívják a gyermekágyhoz, illetve számonkéri, hogy miért nem vele gyógyítatnak – vagy miért nem őt hívták bábának, és megfenyegeti a családot¹²⁷. Ha ezután valami baj következik, a szolgáló ill. rokon megmutatja azt az asszonyt, aki megszólította őt, és kétség nem fér hozzá, hogy csakis ő okozhatta. Ha egy konfliktus nyomán valakit *megfenyeget* egy amúgy is boszorkányság gyanúja alatt álló személy, és ezt betegség követi, akkor nagy valószínűséggel ő követte el a rontást¹²⁸.

Az értelmezést mindig a közvetlen környezetben levő boszorkányról való tudás, illetve az ember betegségének kontextusa határozza meg. A vallomásokban egyetlen olyan eset sem fordul elő, amikor ismeretlen embert gyanúsítottak volna boszorkánysággal, mindig *szomszédot* vagy *szomszéd utcából* valót, és az sem fordul elő soha, hogy balesetet vagy baleset okozta betegséget, halált magyaráztak volna boszorkánysággal.

A boszorkánynak tulajdonított betegségek

Amikor a rődi nézőt megkeresik, a kolozsváriak azt szeretnék megtudni, hogy Istentől vagy embertől való a betegség¹²⁹. A betegség *eredete szerint* tehát kétféle betegségkategóriát különítenek el. Vannak természetes, Istentől való betegségek, amelyeket bármelyik gyógyító vagy akár egy hozzáértő családtag is gyógyíthat, és vannak embertől való betegségek, amelyeket a boszorkányok okoznak gonosz szándékukkal és különleges ártó képességükkel¹³⁰.

125 Vö. „a hangos fül” képzetével, ami több vádlottal kapcsolatban is előfordul, pl. Sós Jánosné esetében.

126 Komáromy 1910. 43.

127 Pl. Komáromy 1910. 36, 37, 38, 40, 41, 42.

128 Pl. Komáromy 1910. 39, 46–47, 51, 52, 64, 65.

129 Vö. Komáromy 1910. 29.

130 Categories of causation: 1. human agency; 2. non-human or supernatural agency; 3. natural causes: Rivers 1915. nyomán Gentilcore 1992. 137.

A tanúvallomásokban *sok betegség* fordul elő, de összesen *csak három betegségnév*: az orbánc, a Szent Antal tüze¹³¹, és a „gutta” (a „guttának csak a szele érte”)¹³². Spielmann József szerint a XVI. századi orvostudománynak még nincs kórtani szemlélete, csak tünetcsoportokat (szindrómákat) ismer. Betegségek helyett csak tüneteket írnak le¹³³. A perek anyagában hasonlóképpen csak *tünetcsoportok* jelennek meg, amikor egy betegséget elmondanak. Ezenkívül megfogalmazzák a *betegségbe esést* és általánosságban magát a betegség állapotát: megbetegülete, reá esék a hertelen nyavalya, nyavalyája törtévnén, nyavalyája lón, rettenetesen kezdé a betegség lenni, illetve beteg, meg van vesztve, egészségem nincs.

A vallomások alapján a következő *betegségfajtákat* lehet elkülöníteni: bénaság, dagadások, elszáradás (fogyás?), magtalanság (elakadás, elkötés okozza), némaság, vakság (a kommunikáció megátolása). A *testrészek* szerint a végtagok, fej, gyomor bajait lehet elkülöníteni, amelyek a *mozgás, látás, beszéd, evés, emésztés funkcióit* akadályozzák (az utóbbit a hányás által)¹³⁴.

A tünetek leírása, a betegségek elbeszélése orvostörténetileg is érdekes. Érdemes volna összevetni őket a XVI. századból fennmaradt orvosló

131 Sztatky Mária szerint a „Szent Antal tüze” elnevezést az orbáncrea használták ebben az időben: Sztatky 1983. 447.

132 Ezt Hennegh Jánosék ismeretlen nemű gyermekéről mondja Vargáné anyja. A gyermek koráról csak azt lehet tudni, hogy „immár szólni is eredett volna”. Nagyon féltették a Vargáné anyjától, mert az apját is megkötötte, így alig született gyermekük. A gyermek Vargáné közelségétől lesz beteg, legalábbis az apa vallomása szerint. „Elkezdte esni a gyermek lába és a gyermek sivalkodni kezdte és hamar elhala és elváltak csudálatosképpen”: Komáromy 1910. 54..

133 Spielmann 1977. 70. Érdemes megemlíteni még néhány ugyancsak általa idézett adatot. Erdélyben a XVI. században tizenhárom pestisjárvány dült. A század elején megjelent a vérhaj, és nagyon elterjedt. 1566 után minden évben volt kiütéses tifusz. 1520 után orvos csak a fejedelmi udvarban volt. A XVI. század folyamán Brassó és Szeben már hivatalos orvost alkalmaznak, de Kolozsvárt még nagy orvoshiány van; 1581-ben a jezsuiták arról panaszkodnak, hogy sem a városban, sem a környéken nincs egyetlen orvos, de még patika sem. A nemesek, polgárok bevált szereket kölcsönöznek egymásnak, vényeket másolnak le. A polgárok igénybeveszik a borbélyok segítségét betegség esetén. A XVI. század második felében Kolozsvárt is megalakul a borbélycél: Spielmann 1977. 61.

134 Vö. Kristóf Ildikó a betegségekről: „figyelemreméltó, hogy maga a kár a tanúk és kárvalloktak elmondása szerint majdnem kizárólag valamilyen betegség formájában jelentkezett. Az azonosíthatatlan, általánosságban megnevezett bajokon kívül elsősorban mozgásszervi rendellenességekről” (bénulás, ficam, kéz és láb „zsugorodása”), bőrbetegségekről (kiütések, kelések, fekélyek) és érzékszervi zavarokról (megvakulás, megnémulás) beszéltek. „A rontáselbeszélésekben említett egyes betegségi tünetek, netán típusok alapján azonban aligha lehetne kimutatni, létezett-e valamilyen „boszorkányspecifikus” betegségfajta, amit mindig és minden körülmények között rontásként definiált volna az illető közösség. A rontás-okozta betegséget Debrecenben és a vármegyében kezelhetőnek tartották. Elkülöníthetőek a betegségek „külső” és „belső” fajtái”: Kristóf 1998. 106.

könyvek betegségeivel. A tünetegyüttesek és a megnevezések nagyon hasonlóak, legfeljebb a betegséget másképp magyarázzák.

A vallomásokban a *tüneteket* ilyenformán fogalmazzák meg: lábán egy kisdeg fakadék lőn, azután eldagadozván a lába rútul; kezem és fejem ottan megdagada, nagy sok lyuk volt a kezemen; elfeketüle; lába térdben megveszett és meghorgadott; talpa felfordula; reszket a lábom; felhólyagzott az oldala; lába megnyilallik, meghasadt.

Általában elmondható, hogy az elgyengülés, az erő fogyatkozásának érzésén és a fájdalom érzetén kívül semmi sincs, amit *a test belsejéből fakadó érzetnek* lehetne tekinteni. Elmondják, hogy sokáig feküdt a beteg, nagy fájdalom volt, erősen szenvedett és sokat fizettek érte, de tünetként *csak arról beszélnek, ami kívül van és látható*. Ami a test belsejében van, arról nem beszélnek, csak arról, ami kijön: kifakadozott belőle a csúnyaság, a rútság, hányt.

A vallomások alapján a rontás a következő *testrészeket* támadhatja meg (zárójelben a testrésznek megfelelő bajok)¹³⁵:

1. fej (dagadás)
2. szem (kivájják, kifolyik, megvakul)
3. száj, nyelv (nem tud szólni, a nyelv megdagad, sebes lesz)
4. mellkas felülete vagy 'melly' (megnyomják, fulladás)
5. női mell (tej elvitele)
6. kar (gyenge, béna, elszárad)
7. kéz, ujjak (sebes, lyukas, kitekeredik, béna)
8. gyomor (fáj, megdagad)
9. anyaméh (női termékenység) (nem lesz gyereke)
10. férfiúi nemi szerv (nemzőképesség) (elkötik, nem lesz gyereke)
11. láb, térd (fáj, nyilallik, szúr, kiasad, béna, elszárad, gyenge)
12. lábfej, lábujjak (kicsavarják)
13. csontok (kiveszik, elviszik)

Ebből a felsorolásból az látható, hogy kevés testrészt neveznek meg, és elnagyolt a testképük. Vannak azonban a mai ember számára különös tulajdonságai az emberi testeknek, így például a test puhasága, a végtagok „fel-

¹³⁵ A rontás a test egészét is megtámadhatja, pl. amikor az ember erejét veszik el, vagy „elszárad”. De akkor is az emberi test egészének beteg voltáról van szó, amikor egy gyermek testét megtöltik szörrel. A Vargáné anyja, Katalin asszony azonosítja vesztlésként az esetet, tőle idézik, hogy „szörrel töltötték meg ez gyermeket”: Komáromy 1910. 46. Az ebagos gyermek gyógyításával kapcsolatban hasonló fűrésztéses gyógymódot ír le Pápai Páriz Ferenc. Itt a megszárt fürdővízben „szórférget” találnak meg. Ez a szórféreg a bőr alatt terem, vékonyabb, mint a szórszál. Elszívja a gyerekektől a tápláló nedvességet, emiatt a gyermekek „elszáradnak, erőtlenek, fognak naponként”: Pápai 1984. 414.

fordíthatósága”, a kivehető csontok. A vallomásokból úgy tűnik, hogy *a testek formázhatóak, átalakíthatóak* a XVI. századi kolozsvári emberek szemléletében, legalábbis a boszorkány által. A boszorkány teste egy gyerek tapasztalata szerint lány, a gyerek többször is ellöki, de mindig visszakerül föléje¹³⁶. Csontját veszi ki, vagy végtagját tekeri ki gyerekeknek¹³⁷. Máskor az áldozat szemét veszi ki a boszorkány¹³⁸. Egy esetben maga az anya veszi ki egy gyerek fejéből a „szinte halálakor” kiálló csontot; megnézi, és úgy találja, hogy olyan, mintha hangyák járták volna által¹³⁹.

A *rontás támadási felületei* néhány pontban megrajzolhatóak a testen. Nem feltételezhetjük azonban, hogy semmiféle ismerettel nem rendelkeztek a test belsejéről, sem azt, hogy másfajta betegségeket nem ismertek. Az itt megjelenő kép egyoldalúsága annak tulajdonítható, hogy a vallomások boszorkányok elleni perekben hangzottak el, ahol az emberek nem arról beszéltek, hogy az életben milyen betegségeik voltak, hanem arról, hogy milyen betegséget tulajdonítanak a boszorkánynak.

A fent felsorolt tünetek a *rontás természetéről* árulkodnak. A rontás sok esetben gyorsan meglátszó, *agresszív testi tünetekben* jelentkezik: feldagadozik (szinte szemlátomást), a rútság ellepi stb. A betegség ilyenkor *nagy sebességgel* jelentkezik. Máskor ezzel ellentétben egy késői megbizonyosodás készteti őket arra, hogy kötést, rontást lássanak a dolog mögött. Például amikor egy fiatalon házasodott férfinak nem lesz gyereke, mindjárt eszükbe jut, hogy a Vargáné anyja nem jött el az esküvőre, pedig meghívták, az esküvő estéjén pedig megjelent a házuknál és „a konyhára a fél lábát fel tette vala.”¹⁴⁰

A vallomásokból az is kiderül, hogy a családtagok életé sokat jelent, az egészségre sokat költenek, a polgárok nem csak családtagjaikat gyógyítatják, hanem a szolgáltókra is gondot fordítanak. A tehetősebb polgárokat és a szegényebb lakosokat ugyanazok a gyógyítók gyógyítják. Nyilván nem jelenik meg a tanúk sorában a város teljes lakossága, és mégcsak minden rétege sincs képviselve, de rontásról való gondolkodásukban és a boszorkány által okozható betegségekről *közös képzetek* fedezhetőek fel.

136 Komáromy 1910. 57.

137 Uo. 50.

138 Uo. 52, 53, 54.

139 Uo. 48.

140 Uo. 53, 54.

A test elváltozásainak társadalmi háttere

A betegségekkel kapcsolatban a beteg ember testén megjelenő jeleket vizsgálják. Ezek jelentése egy közösségben termelődik, és a pletyka is befolyásolja. Ebben a korban a betegség még nincs elkülönítve az orvosi diskurzus által, tehát nem annyira zárt az értelmezés lehetősége. A testen észlelt jelek értelmezése egy közös (*megbeszél*t) tudás és a társadalmi viszonyok alapján történik¹⁴¹. A múltbeli események kontextusát képezik az új jeleknek, amelyek megjelennek a testen. A boszorkányságról való tudás a rontásról, a boszorkányokról, a betegségekről, a gyógyítókról, a nézőről mind befolyásolja a jelek értelmezését és a betegségek megmagyarázását. A testi tapasztalat összefonódik a társadalmi tapasztalattal. A közelmúlt történései értelmezési keretként és magyarázatként szolgálnak a hirtelen fellépő bajra.

A rontás egyik fő tulajdonsága, hogy mindig egy *emberi kapcsolattal összefüggésben* jelenik meg. Ha betegséget magyaráznak rontással, akkor a beteg kapcsolatáról van szó, illetve gyermek vagy szolgáltató esetében lehet a szülő vagy a gazda kapcsolata miatt is. Ha a javakban esik kár vagy egy állat betegedik meg, akkor a gazda kapcsolatáról van szó.

A rontó nem kerül mindig boszorkányság vádjával bíróság elé, ehhez sok más panaszra kell felgyűlni, de legalábbis egy társadalmilag jól szituált károsult szükség van, aki a pert elindíthatja. Vannak olyan esetek, amikor időben távol álló rontásokat hoznak fel a vád mellett¹⁴².

Alan Macfarlane¹⁴³ az angliai Essex tartomány XVI–XVII. századi boszorkányságáról írott könyvének a boszorkányüldözés és a betegség összefüggéseit vizsgáló fejezetében azt írja, hogy a betegség típusa nem mérvadó abban, hogy mit tulajdonítanak boszorkánynak. A lelkészek feljegyzéseit kutatva azt látta, hogy a halálokok között a járvány és baleset is előfordulnak. Korabeli szerzők írásait vizsgálva azt látta, hogy a hirtelen támadt, hosszan elhúzódó és a furcsa, titokzatos betegségeket tulajdonították rontásnak. A rontásnak tulajdonított betegségek szimptomái nagyon változatosak, a test minden részére kiterjednek; ezek alapján sem lehet elkülöníteni speciális betegségtípusokat, amelyeket boszorkányok okoznak.

141 Vö. „it is the social situation’ which indicates the relevant cause of misfortune”, emlékeztet Evans-Pritchard megjegyzésére Macfarlane: Macfarlane 1970. 214.

142 Evans-Pritchard alapján írja Macfarlane: „There seems an important difference between looking round for a witch after some disaster has happened and looking round for some disaster (not necessarily consciously) after one has discovered some witch”: Macfarlane 1970. 243. Vö: Evans-Pritchard 1937. 26.

143 Macfarlane 1970.

Macfarlane szerint a betegségre és halálra sugallt magyarázat az illető ember társadalmi kapcsolataitól függ. Az emberek csak akkor gyanakodnak boszorkányságra, ha az áldozat előzőleg összeveszett valakivel. Ez magyarázatot jelent arra, hogy miért voltak olyan sokféle betegséggel vádolva a boszorkányok¹⁴⁴.

A kolozsvári perek tanúvallomásai is azt bizonyítják, hogy valóban nagyon fontos az előzetes kapcsolat és a konfliktus a betegség és halál okának megjelölésében. Lehetséges viszont, hogy Macfarlane állításával ellentétben a tünetek és betegségek vizsgálata is érdekes eredményhez vezet. A vallomások azt sugallják, hogy a beteg testrész nem véletlenül „választódott ki”.

A rontást megelőző konfliktus és a beteg testrész közti összefüggés megvilágítására több példa is adódna a szövegekből. Ilyen például Csiszár Ágoston esete, amelyet több tanú is elmesél, köztük a Csiszár Ágoston fia is. Kovács Istvánné, Orsolya vallomásából azt az értelmezést ismerjük meg, amit állítólag a halála óráján mondott Csiszár Ágoston: „a hogy a szemével reá nézett a Vargáné anyjára, hogy reá ment éjjel és a szemét kivötte, sőt a szemét úgy vagon, hogy mindjára a felesége kezébe adta a szemét”¹⁴⁵. A fiú, Csiszár Jakab vallomásában más kontextusba kerül a történet: „Egy lúd miatt megharaguvék a Vargáné anyja az apámra, Csiszár Ágostonra és így fenyegette meg atyámat filem hallattára ez Vargáné anyja: Te Csiszár Ágoston meghidd, hogy olyat cselekszem veled a lúdért, hogy mind örökké megbánod és megsiratod. Nem ér harmad napot, ez fenyegetés után másod éjjel ily dolog esék a szegény atyámon: hogy éjjel kiáltani kezdé és mondá: im az essez az Vargáné anyja reám jöve és hüvelykét a szememre veté és kitolja a szememet. Másnap viradólag látók a szemét, hát mind eldagadt széllé és nem láttuk a szemét; végre ugyan, hogy az dagadást róla elvevék, sem lón ott a szeme. Mind halálíg reá valla ugyan valóban az szegény atyám”¹⁴⁶. Varró Gáspárné vallomásából a feleség elbeszélését ismerjük meg, amelyből a lúd problémájára is fény derül: „Egykor az Vargáné anyjának egy luda jöve be hozzánk, az uram a pinczébe veté. Az Vargáné anyja oda juta, kérdé a ludat. Az uram mindenütt szabaddá hagyá, hogy keressen, de a pinczébe nem ereszté. Végre mondá: im tudom bizonnal, hogy az én ludam itt vagon, de bizony míg éltek, az én ludamat megbánjátok. Elmen az asszony és az uram én velem a ludat megvereté, kásával megfőzeté”¹⁴⁷. A meglátott és megfogott, de eltagadott lúd miatti bosszúként veszi ki az apa szemét a Vargáné

144 Macfarlane 1970. 182.

145 Komáromy 1910. 51–52.

146 Uo. 53–54.

147 Uo. 46.

anyja. A durva bántalmazás nem ártatlanul éri a férfit, hiszen ő rejti el a ludat, ő nem engedi a pincébe benézni a gazdáját, és ő főzeti meg a feleségével.

Luch Gergelyné tizenkét esztendőös szolgálóleánykájának esete is jó példa. Egy este igen későn, úgy éjfél körül még fent voltak, az asszony is dolgozott, és megkérte a leánykát, hogy mellyesszen meg hamarjában másnapra egy ludat. Mikor a leány a ludat megmellyesztette, és öntötte volna ki „a rút mellyesztés vizet, valamit lát az ablak alatt, amitől nagyon megijed. Szóltja, hogy „hü ki, czoki”, és hozzá is hajigál, addig, hogy felállta és hát egy kék palástos vénasszony elmene onnét.” Bemegy, és elmondja, mit látott, és azt állítja, hogy meg tudná ismerni, ki volt. A leányka másnap vízért ment a kútra, és ott találta Sós Jánosnét, a szemétbíróné anyját, aki megszólítja: „te leány, miért szidál és hajgálál engemet meg az éjjel? Hidd meg olyat cselekszem veled, hogy soha ember nem léssz. Mond erre a leány: No bizony asszonyom is tüzet vettetne hátadra érette!” A leány hazamegy, és elmeséli asszonyának, ezután hamar utána indulnak, de már nem találják.

Egy napon viszont a kenyérszerbe jön Sós Jánosné, ahol ők kenyeret árulnak. Ekkor a lány megmutatja asszonyának, hogy ő volt a vénasszony, aki megfenyegette. Az asszony egyet sem mert szólni. Hazamentek, és aznap éjjel „úgy megrázták vala az ártatlant, a leánt, hogy az gyomra nagyot kezdte mindjárt dagadni és a rútsága a torkán szakadoza ki és sok ideig gyógyítám, de végre Vásárhelyre az atyjához kelleték küldenem”¹⁴⁸. Érdekes, hogy a lány a „rút mellyesztés vizet” önti ki, amikor Sósnnét meglátja az ablak alatt, és a Sósnné által okozott betegségben a leány gyomra dagad fel, és „rútsága a torkán szakadoza ki”¹⁴⁹.

A konfliktus és a megbetegedő testrészt között is összefüggés mutatható ki. A lányoknak azért éppen a lába „veszett meg”, mert egyrészt jártukban-keltükben nem tanúsítottak jóindulatot a boszorkányokkal szemben, másrészt, mert egész nap járniuk és lábon állva dolgozniuk kell, tehát a láb megvesztése által hasznavehetetlenné válnak. Így például Katalint, a Kőműves Mihályné szolgálóleányát megszólítja a Vargáné anyja a „fűzben”, és kér tőle 3 forintot. A leány „nem ígére”, és azután harmadnapra „rajta esék a hertelen nyavalya”¹⁵⁰. Hasító fájdalmat érez a lábában, mintha egy tört döftek volna bele. Ebben az esetben Vargáné anyja maga mondja a

148 Komáromy 1910. 39.

149 A tünetek valószínűleg a bélsavarodás tünetei. A XVI századi kolozsvári orvosi könyvben, az Ars Medica-ban található a bélsavarodás nagyon hasonló leírása (hányással járó gyermekbetegség). Vö. Spielmann 1977. 73.

150 Komáromy 1910. 52.

leánynak, hogy minek köszönheti szenvedését, akkor, amikor a leány nagy szerencséjére hozzá fordul gyógyításért¹⁵¹.

Egy másik szolgálólány esete is hasonló összefüggést mutat. Ő túlságosan is megnézte az utcán a boszorkányt, „mert szeme vagon”, ezért kerültek konfliktusba. Ezek után, amikor otthon (lúggal!) a haját mosta, megveszett a szeme, és ezért nem a lúgot okolták. Vagy a szabó esete, aki éjjel a macskákkal a borzafán leereszkedő Lakatosné boszorkánnak szidja, és fenyegeti, hogy megdobja. Ezután Lakatosné kétszer is megfenyegette, mondván: „szomszéd miért akara vala meghajítani, bizony soha többször az ujjoddal nem varsz vala”¹⁵².

A megtámadott testrész és az előzetes konfliktus jellege, a veszekedés tartalma között tehát létezik megfelelés. Másrészt a betegség által megtámadott emberi testrésznek a konfliktus tartalmán túl is van jelentősége; úgy tűnik, hogy az emberek azokat a betegségeket tulajdonítják rontásnak, amelyek a személy szempontjából kiemelkedően fontos képességet csontkítanak meg. Ezáltal a beteg nem tud megfelelni a társadalmi elvárásoknak: kommunikációs képessége (látás, hallás, beszéd), mozgásképesége (járás) és munkavégzési képessége megcsönkul.

A betegség ezekben a vallomásokban úgy tűnik fel, mint társadalmi okú és következményű jelenség: a boszorkány okozza egy kapcsolatukbeli probléma miatt, vagy csak rosszindulatból, és az ember helyzetét nagyon befolyásolja, ha nem gyógyul meg, kiesik a közösségből. A boszorkányok hatalma az emberek teste fölött áttételesen a közösség fölött gyakorolt kontrollként jelenik meg. A mindennapi utcai találkozások, a gyógyítás és az éjszakai jelenések során kifejtett manipulációja által belenyúl a közösség életébe, fenyegetései által pedig az emberek döntéseibe avatkozik be, félelmeiket kihasználva páciensekre tesz szert. A XVI. század végi kolozsvári lakosok szempontjából még ennél is nagyobb hatalma van: betegségüket és halálukat okozhatja.

151 „Jó szerencse, nagy kabala, hogy hozzám jöttél...”: Komáromy 1910. 55.

152 Komáromy 1910. 57.

SZAKIRODALOM

BORNEMISZA Péter

1955 (1598) *Ördögi kísértetekről avagy röttenetes utálatosságáról ez megfertéztetett világnak.* Budapest

COHN, Norman

1994 *Európa démonai. A boszorkányüldözés története.* Budapest

CULIANU, Ioan Petru

1996 (1994) *Călătorii în lumea de dincolo (Out of this World).* București

DIÓSZEGI Vilmos

1981 *Révülés.* In: ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* IV. Budapest, 347.

EVANS-PRITCHARD, E. E.

1937 *Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande.* Oxford

GENTILCORE, David

1992 *From Bishop to Witch. The System of the Sacred in Early Modern Terra d'Otranto.* Manchester and New York

GINZBURG, Carlo

1996 (1989) *Oase si piei.* In: *Istorie nocturnă. O interpretare a sabatului (Storia notturna. Una decifrazione del sabba).* Iași

GRYNAEUS Tamás

1991 „Látomások” – túlvilági élmények a mai magyar népi szájhagyományban. In: ERDÉLYI Zsuzsanna (szerk.): *Boldogasszony ága. Tanulmányok a népi vallásosság köréből.* Budapest, 143–180.1998 *A megváltozott tudatállapotok pszichiátriai értékeléséről.* In: PÓCS Éva (szerk.): *Eksztázis, álom, látomás. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* Budapest – Pécs, 213–228.

KIECKHEFER, Richard

1989 *Magic in the Middle Ages.* Cambridge

KISS András

2000 *A védelem szemléletváltozásának jelei a 18. századi aranyoszekéi boszorkányperekben.* *Limes* 2000.1. 17–25.

KLANICZAY Gábor

1990 *A civilizáció peremén. Kultúrtörténeti tanulmányok.* Budapest1998 *A boszorkányszombat ördögi látomása a vádaskodók vallomásaiban.* In: PÓCS Éva (szerk.): *Eksztázis, álom, látomás. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* Budapest – Pécs, 284–306.1999 *A rontás- és gyógyításelbeszélések struktúrája: maleficium és csoda.* In: BENEDEK Katalin – CSONKA-TAKÁCS Eszter (szerk.):

- Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára.* Budapest, 103–120.
- KOMÁROMY Andor
1910 *Magyarországi boszorkánypercek oklevéltára.* Budapest, 27–71.
- KRISTÓF Ildikó
1990 Boszorkányok, „Orvos Asszonyok” és „Parázna Személyek” a XVI–XVIII. századi Debrecenben. *Ethnographia* 101. (3–4.), 438–466.
1998 „Ördögi mesterséget nem cselekedtem”. *A boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben.* Debrecen
- MACFARLANE, Alan
1970 *Witchcraft in Tudor and Stuart England. A Regional and Comparative Study.* London
- MARTIN, Ruth
1989 *Witchcraft and the Inquisition in Venice 1550–1560.* Oxford
- MAUSS, Marcel – HUBERT, Henri
1996 *Teoria generală a magiei. Iași (Esquisse d’une théorie générale de la magie. Année sociologique, 1902–1903.)*
- OLÁH Andor
1986 „Újhold, új király!” *A magyar népi orvoslás életrajza.* Budapest
- PÁPAI PÁRIZ Ferenc
1984 *Pax Corporis.* Budapest
- PÓCS Éva
1963 Kötés és oldás a magyar néphitben. *Ethnographia* LXXIV. (4.), 565–612.
1986 Tündér és boszorkány Közép- és Délkelet-Európa határán. *Ethnographia* XCVII. 177–256.
1989 *Tündérek, démonok, boszorkányok.* Budapest
1995 Maleficium-narratívok – konfliktusok – boszorkánytípusok (Sopron vármegye, 1529 – 1768). *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XVIII. 9–66.
1996 A magyar samanizmus a kora újkori forrásokban. In: PÓCS Éva – VOIGT Vilmos (szerk.): *Ősök, táltosok, szentek. Tanulmányok a honfoglaláskor és Árpád-kor folklórijából.* Budapest, 77–120.
1997 *Élők és holtak, látók és boszorkányok. Mediátori rendszerek a kora újkor forrásaiban.* Budapest
1998 Transz és látomás Európa népi kultúráiban. In: PÓCS Éva (szerk.): *Eksztázis, álom, látomás. Vallásantropológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* Budapest – Pécs, 15–55.
- R. VÁRKONYI Ágnes
1990 Közgyógyítás és boszorkányhit (Mária Terézia boszorkányperceket beszüntető törvényének újragondolásához).

Ethnographia 101. (3–4.), 384–437.

SÁRDI Margit, S.

1998 Jóslat és álomlátás XVII–XVIII. századi erdélyi emlékiróinknál. In: PÓCS Éva (szerk.): *Eksztázis, álom, látomás. Vallásnéptudományi fogalmak tudományközi megközelítésben*. Budapest – Pécs, 475–487.

SPIELMANN József

1977 *A közjó szolgálatában. Tudomány és művelődéstörténeti tanulmányok*. Bukarest

SZLATKY Mária (válogatta, az olvasatokat, a névmagyarázatokot készítette, az utószót írta)

1983 „Minden doktorságot csak ebből kérészték.” *Szemelvények a XVI–XVII. század magyar nyelvű orvosi könyveiből*. Budapest

ROPER, Lyndal

1994 *Oedipus and the Devil. Witchcraft, Sexuality and Religion in Early Modern Europe*. London and New York

THOMAS, Keith

1971 *Religion and the Decline of Magic. Studies in Popular Beliefs in Sixteenth and Seventeenth-Century England*. London

TÓTH G. Péter

2000 *A magyarországi boszorkányság forrásainak katasztere (1408–1848)*. Budapest – Veszprém

VOIGT Vilmos

1998 Az eksztázis, az álom, a látomás. In: PÓCS Éva (szerk.): *Eksztázis, álom, látomás. Vallásnéptudományi fogalmak tudományközi megközelítésben*. Budapest – Pécs, 9–11.

1998 Órás András eksztázisban (1690). In: i.m. 93–100.

Tárgy és életmód két barátosi hozománylevél kapcsán

Ha egy társadalom szerkezetét, felépítését akarjuk megismerni, a tárgyak vizsgálatából is kiindulhatunk. Az anyagi világ összetétele szoros kapcsolatot mutat a társadalmi rétegződéssel, tehát egy-egy társadalmi csoportot nagyszerűen jellemezhetünk tárgyi világával.

A perefernum olyan dokumentum, amely egy háztartás tárgyi kellékein kívül a gazdasági-társadalmi állapotokat, a tárgyakban valósággá váló életmodelleket is tükrözi¹. A néprajzi szakirodalomban a vagyoni leltárak feldolgozásánál az életmód, azon belül a lakáskultúra került a kutatás középpontjába. Hofer Tamás szerint: „az egyes csoportok különböző mértékben halmozzák föl a tárgyakat, és tárgyállományuk különböző szektorait eltérő mértékben dolgozzák ki”².

A dolgozat arra keres választ, hogy miképpen mutatják a hozományok a társadalmi-foglalkozási csoportokat, az eltérő életmódokhoz milyen tárgypopulációk kapcsolódnak³, és hogyan mutatkozik meg bennük a modellkövetés, az individuális aspiráció. E kérdésselvetés megválaszolására az 1870-es teleki (Barátos községhez tartozó) és az 1908-as barátosi hozománylevél alkalmas.

Kiindulópontnak tekinthető az a feltevés, miszerint „egy-egy parasztcsalád vagy parasztközösség tárgyi felszerelése szervezett, strukturált egész; és rendje, struktúrája feltárható, mégpedig az egyes tárgycsoportok egymás közötti viszonyainak vizsgálatával”⁴. A tárgycsoportok feltárására többféle módszer ismeretes a néprajzi szakirodalomban. Hasszmann Pál és Kósa-Szánthó Vilma⁵ kategorizálása tartható a legáttekinthetőbbnek, legátfogóbbnak. E felosztás a házasságba vitt javakat jelentőségük alapján két csoportba osztja:

a) létfenntartáshoz szükséges javak (föld, jószág, pénz). Én ezt a kategóriát kiegészítem a mezőgazdasági terményekkel, gazdasági eszközökkel, a vetőmag gyanánt adományozott gabonával, burgonyával stb.

1 Benda 1992. 383–387.

2 Hofer 1983. 55.

3 Uo.

4 Fél–Hofer 1970.

5 Hasszmann–Kósa-Szánthó 1976–77. 342–352.

b) a leány használati tárgyai. A szerzőpáros kategorizálása helyett teljesebb lenne **az egyéb használati tárgyak** kategória, mert ez feltételezné a létfenntartási javak használatát is. Ide tartozik minden tetemesebb vagy apróbb kellék, ami az asszonyi élet nélkülözhetetlen velejárója: bútorok, letevő és felvevő ruhák, háztartási eszközök.

A dolgozat következő részében az 1870-es perefernum tárgycsoportjainak részletes elemzése következik.

Egy-egy háztartás életmódját, gazdagságát mindennél erősebben az határozza meg, hogy mekkora földterülettel rendelkezik⁶. A székely társadalomban a föld jelentette a megélhetést, a jövedelmi forrást, ezért a tekintély és részben a rang is a birtok nagyságának függvényében alakult.

A vagyoniállomány megállapításánál a földállományon kívül az állatállomány is döntő szerepe volt. „A tekintély és a rang nemcsak a földbirtok terjedelmén, minőségén múlik, azon is, hogy kinek milyen állatállománya és felszerelése van”⁷. Az 1870-es hozománylevélből hiányzik a föld- és jószágadomány, az inventárium említést sem tesz ezekről. Ez a hiány különösen szerény anyagi körülményekre utal, így feltételezhető, hogy Bitai Éva családja zsellérként dolgozott, és nem rendelkezett sem önálló területtel, sem állatállománnyal. A gazdasági javak közül négy köből rozs, két köből búza és négy köből kukorica szerepel, viszont ebben az esetben a javak nem a föld bevetéséhez és az állatok eltartásához kellettek, hanem a fiatalok mindennapi kenyerét, étkezését, a család vászonszükségletét biztosították.

Az 1870-es hozománylevélből hiányoznak a létfenntartáshoz szükséges javak, ezért a nászajándék tetemes részét (63,5%) a **textíliák** teszik ki. Granasztói Péter szerint⁸: „Minél kevesebb tárgya van valakinek, annál nagyobb arányt képviselnek a bútorok és az ágynemű”. Sorrendbe írva, ebbe a tárgykörbe tartoznak az ágyneműk, asztalneműk, ruhaneműek és egyéb gazdasági textíliák. Az 1870-es perefernum textíliáit vizsgálva szembetűnő, hogy minden ajándékozott darab manuális készítésű, házilag előállított.

A XIX. században a paraszti gazdálkodásokban a házivászon alapvető jelentősége szorosan kapcsolódott a paraszti mezőgazdaság önellátó jellegével⁹. Minden falusi családban folyt kender- vagy lentermelés, így vászon tekintetében minden háztartás önellátó volt. A növényi eredetű termékek mellett a gyapjúfonalat is maguk szőtték, és festették különböző növényi festékekkel¹⁰. Gyapjúból inkább ágytakarók és vastag téli paplanok készültek a

6 Fél-Hofer 1997. 19.

7 Uo. 1997. 106.

8 Granasztói 1998. 30.

9 Flórián é.n. 585–767.

10 Ú. Kerékgyártó 1981–84. 83.

család és a férjhez menő leányok számára. A lányoknak is be kellett segíteniük a hozomány előállításába, a textilneműek elkészítésében való közreműködésüket a közösség az asszonyi létre való rátermettségüként értelmezte¹¹. Az 1870-es hozománylevélben az ágynemű összetétele csekély arányokat mutat. A férjhez menő leány egy derékaljat, két párnát, kilenc párnahuzatot, három kenderlepedőt és két vörös, takácsszóttas ágyterítőt vitt magával. Fél–Hofer szerint a kelengye „számszerű arányai normák”¹², mert a számok által igyekeztek minél nagyobb belső rendet, szabályosságot kialakítani. Ez a szabály kötelező volt minden háztartásra nézve; ha az egyes darabok elkoptak, pótolták ezeket, hogy a készlet teljes legyen. Az 1870-es perefernum darabjai még a tucat-szám szabályt sem érték el, ez minimális fogyasztási igényekre, alacsony társadalmi státuszra, szerény életkörülményekre vall.

A textíliák külön csoportjába tartoznak az **asztalneműk** és a **gazdasági textíliák**. Az 1870-es perefernum három abroszt említ, melyekből egy kitüntetett értékű anyaga miatt:

„*Három abrosz egyk gyolts kető kender*”.

Újváryné Kerékgyártó Adrienn adatai szerint a gyolcsot kis mennyiségben boltból vagy utcai kereskedőktől szerezték be, értéke pedig duplája volt a kendervászon értékének¹³. Ilyen értelemben a kiemelt, gyolcsból készült abroszt minden bizonnyal rituális vagy ünnepi alkalmakkor használhatták.

A törülköző megnevezésére 1870-ben a **kendező kendő**, az asztali törülőruga megnevezésére pedig az **asztali kendő** fogalmat használták. A takaróruhák és a kendező kendők a kenyérsütés nélkülözhetetlen kellékeit képezték, ezért minden ház igyekezett ilyen jellegű textíliákkal magát ellátni. A gazdaságban szükséges szöttesek közül a zsákok kerültek be az összeírásba.

Ugyancsak a textilneműek csoportjában vizsgálhatjuk a perefernum egyik legjelentősebb részét: az **öltözetet**. A kelengye a fiatalasszony ruhatárának minőségi és mennyiségi fokmérője. Házasságkötéskor a leány megkapta azt a ruhamennyiséget, amire egész élete során szüksége volt. Később nemigen költött saját öltözködésére, csak néhány elhasználdott ruhadarabot cserélt ki, az öregek ruhákat szerezte be. A lokális normákhoz való igazodás, a tökéletességigény bizonyítéka, hogy a mindennapi viselésre szánt, egyszerű kender- vagy házigyapjú anyagokat nem tartották felírásra érdemesnek, csak az ünnepi, drága holmik kerültek bele a jegyzékbe.

11 Szilágyi é.n. 724.

12 Fél–Hofer 1970. 16.

13 Ú. Kerékgyártó 1981–84. 83.

A hozomány öltözetet tartalmazó részét két rokolya bejegyzése nyitja meg. A vékony felsőruhák áttekintése előtt fogalomtisztázás szükséges. Barátoson a **rokolya** bő szabású szoknyaféle volt, egészen bokáig ért, derékban házilag ráncolták, és karcsúsított felsőrésszel hordták. A szoknyaféléket a lányoknak felsőrészükkel együtt készítették, „így a szoknya, felső rész és kötény együttesét rend gúnyának, rend felvevő-letevőnek is nevezték”¹⁴. A szoknyát szakembertől szegődtek, vagy a tehetségesebbek maguk készítették posztóból. Általában a szőrposztó volt a legkedveltebb. A kötényeket az 1800-as évek végén **sure** fogalommal illették, és a rokolya kiegészítőjeként tartották számon. A barátosi nők a szoknyafélek mellé vizikét, posztókurtit, kabátot választhattak. Az 1870-es összeírás két kékes rokolyát, két kötényt, egy vizikét és egy posztókurtit említ.

A vastag téli felsőruhák közül az inventárium legértékesebb darabja egy sűrű zeké. Nagyon értékes és régi darabnak számítható, a hozomány összértékének 5%-át teszi ki.

Az összeírás elmaradhatatlan tartozéka a női fejkendő, a felbecsült javak egyetlen vásárolt, bolti darabja. A fejkendődivat a manuális munkára berendezkedett gazdaságok labilitását, tömegcikkre iránti nyitottságát jelzi.

A textíliák összefoglalásaképpen elmondható, hogy az 1870-es levélben a házilag előállított termékek dominanciája jellemző, a fogyasztói kultúra érték- és tárgyhalmozási tendenciái nem éreztetik még hatásukat.

Felírási sorrendben a textíliák után a **bútorzat** következik. Az 1870-es perefernum tanúsága szerint a bútorzat ajándékként való megjelenése újabb kori jelenség, mert itt még csak alig a legszükségesebb tárgyokról tesznek említést.

A tárolóbútorok közül a legrégebbi darab a **láda**. Barátoson alacsony, festett, felnyitható bútorként ismerik, a szobában és a konyhában egyaránt állhatott. Emlékezések szerint a konyhai ládában szennyest, zsákokat tartottak, a szobaiban tárolta a leány a hozományát: szőtteket, fehérneműket, terítőket. Ennek a bútordarabnak a belső része igen tágas kellett, hogy legyen, mert sok helyen a télikabátokat, kurtikat is a ládában nyújtották el. K. Csilléry Klára¹⁵ is méltatja a láda jelentőségét: „fontos kelengyebútor. Az új asszony a ládát és a kelengyét mondhatta magáénak az új házban, személyes tulajdonának ruhaneműin kívül. Ezt a jogot erősítette a láda belsejébe írt név is”. Az elemzett hozománylevél szerint a XIX. század végén Barátoson a kék színre festett ládát szerették.

14 Gazda 1998. 107.

15 K. Csilléry 1952. 31.

Az edénytárolók közül a legarchaikusabb a **pohárszék**. Az 1870-es levélből kiderül, hogy Bitai Éva egy kék festékút kap hozományba szüleitől. A barátosiai már csak töredékesen emlékeznek erre a bútordarabra. A helyszíni gyűjtés szerint a pohárszék alsó része egy kis szekrényke volt, felső részén két tárolóterrel rendelkezett. Általában módot nyújtott a díszedények bemutatására: polcain tányérok, poharakat, kancsókat tartottak. Alsó kis szekrényke részében edények is állhattak, ugyanakkor ez a bútordarab a családi pénztároló hely volt, ide rejtette a család a vagyonát.

A XX. század közepéig a tisztaszoba jellegzetes bútora volt a támlás ágy, erre az 1870-es inventáriumban is kapunk utalást.

„Két ágy egik hatos festetek”

Zólyomi József feltevése szerint az ágyak festése, készítmódja azonos a vele egy helyiségben álló tárolóbútorokéval¹⁶, így könnyen rekonstruálni lehetne az összetartozó tárgycsoportokat, enteriőröket. 1870-ben Barta Éva a kék festékű láda és pohárszék mellé két festett ágyat, egy asztalt és két festett széket vitt magával az új háztartásba.

A tárgyak lakásban való elrendezési módjáról, szobán belüli elhelyezkedésükről az összeírások semmiféle támpontot nem adnak. A korabeli tárgyi enteriőrök rekonstruálásánál a barátosiai visszaemlékezéseire és az összmagyar anyagra szorítkozhatunk.

K. Csilléry Klára¹⁷ szerint a korabeli lakószobát egy képzelt átlós tengely, egy nem látható felső vonal két részre osztotta. Így diagonálisan két ellentétes szöglet alakult ki: egy belső, kultikus tér és a bejárat körüli munkatér. A lakószoba fő helye az asztalszög volt, az utcai és az udvari fal találkozásánál, a két ablak közötti sarokban. Az asztalt két oldalról hosszú, támlás ülőbútor, a sarokpad fogta közre. Az asztal fölé akasztották a tálalt, erre dísztányérok és bokályok kerültek. A lakóháznak ez a szöglete volt a rangos, díszes, megkímélt része, ahol csak meghatározott alkalmakkor tartózkodtak a háziak.

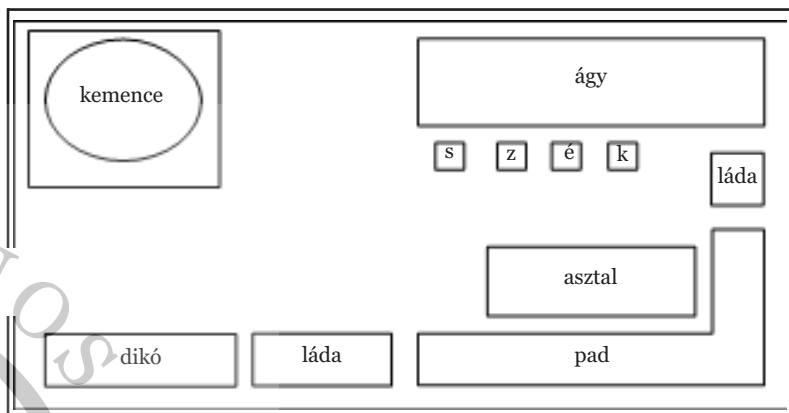
A szoba másik főhelyén, az asztallal párhuzamos oldalon állt a vetett ágy, előtte két szék, melyeket „első rangú” székeknek neveztek¹⁸. A bejáratallal szembeni oldalra, a vetett ágy és az asztal közé állították a ládát, föléje egy díszes keretű tükröt illett tenni. A szoba konyha felőli oldalán, a bejáratától jobboldalt kapott helyet a tűzhely, ez volt a háziak mozgási és munkatere. A negyedik sarokban, a bejáratú ajtó mögött húzódott a díszítetlen hálóágy, csak a mindennapi használatra szánt párnákat és ágyneműt vetették ide. Az

16 Zólyomi 1997. 432.

17 K. Csilléry 1972. 12.

18 Fél–Hofer 1997. 353.

asztal és a hálóágy közé is betehettek egy kevésbé rangos, díszítetlen ládát. A bejárati ajtó mögé, a fogasokra ruhaneműt akasztottak, a tűzhely köré pedig szárítórudat húztak ki.

1. Alaprajz. Sarkos berendezésű szoba¹⁹

Az 1870-es perefernum alapján nem tudjuk a lakberendezési típusokat megállapítani, ezért csak feltevésekre hagyatkozhatunk. Benda Gyula készthelyi munkájában²⁰ a tárolóbútorok segítségével háztartási típusokat alakított ki, és feltételezte, hogy ezek eltérő szoba- és lakásberendezési modelleket képviselnek. A kapott lakberendezési típusokat megpróbálta összefüggésbe hozni a társadalmi csoportokkal azért, hogy ezek mennyiben magyarázzák a lakásberendezésben megfigyelt különbségeket. Első típusa az a háztartás, amelyben az egyedüli tárolóbútor a láda. A láda igen archaikus bútordarab, sarkos elrendezés kapcsolódik hozzá, ezért ezt a fajta berendezési modellt Benda a parasztsághoz tartozónak véli. Az 1870-es hozománylevél kevés tárolóbútort, egyetlen ládát tüntet fel, így Benda tipológiáját követve megfeleltethető a paraszti modellnek.

Az 1870-es perefernum feltünteti tehát azt a bútormennyiséget, amit a leány férjhezmenetelekor kapott, ugyanakkor betekintést nyújt a frissen induló család tárgykészletébe és életformájába is.

¹⁹ Készítette K. Csilléry Klára 1952.

²⁰ Benda 1989. 145.

A perefernum kiállításának sorrendjét követve az összeírás végére került az a rész, amely sok apró darabból tevődik össze, és a hozomány összértékének legkisebb részét képezi: a **háztartási eszközök**. Kósa-Szánthó Vilma és Hasszmann Pál e tárgykategóriát funkciói szerint három csoportba osztja: 1. főzéshez, tálaláshoz való darabok, 2. mosáshoz és vasaláshoz, 3. kenyérsütéshez való darabok.²¹

Ez a felosztás kiegészíthető a lakás otthonosságát szolgáló díszítő- és a világítóeszközökkel. A főzéshez, tálaláshoz szükséges darabok csekély számot mutatnak az 1870-es inventáriumban. A főzés eszközei közül egy kanna, tormaórló, egy tölsér és tizenkét kanál szerepel. A lúgos eljárással végzett mosás jellegzetes edényei közül egy nagy és egy kisebb ércüstöt találunk az összeírásban, a szita és a két teknő pedig a kenyérsütés tárgykészletéhez tartozik. A leány használati tárgyainak tekinthetők a világító- és díszítőeszközök is. Ezeknek elsősorban nem dekoratív, hanem gyakorlati értékük volt, mert a látáshoz, tájékozódáshoz szükséges fényt szolgáltatták. Az 1800-as évek végén Barátoson még a gyertya látta el ezt a szerepet, így az 1870-es iratban is megjelenik két gyertyatartó.

A fenti hozománylevelet összegezve kiderül, hogy a leltárban felbecsült tárgyak jellegzetes csoportokba szerveződve biztosítják a létfenntartáshoz szükséges javakat. Bitai Éva hozományát a manuális munkára való alapozás és a hagyományos, közösségi normákhoz való ragaszkodás jellemzi.

A második vagyoni összeírás feldolgozásánál szintén az életmód, azon belül a lakáskultúra kerül a kutatás középpontjába. A lakás alapvető biológiai, szociális funkciói mellett társadalmi, kulturális jelképnek is felfogható, mert olyan területe az emberi életnek, ahol a legszembetűnőbb az önmegvalósításra, reprezentációra való törekvés²². A lakberendezés nélkülözhetetlen velejárója a bútortartás, olyan eszköz, „kulturális szignál”²³, amely által az egyén önmagát mutatja környezetének számára. A perefernum a lakáskultúra jelentős történeti forrásai közé tartozik, mert feltűnteti azt a bútormennyiséget, amit a leány férjhezmenetelekor kapott.

Életmód és a hozzá kapcsolódó tárgypopuláció kérdésének megválaszolására szerkezetileg, tartalmilag az 1908-as hozománylevél alkalmas, amelyet a 19 éves Kelemen Idának Bagoly Béla iskolaigazgató tanárhoz való férjhezmenetele alkalmával készítettek. A gyűjtés során kiderült, hogy ez a levél tulajdonképpen kettős reprezentáció. Kelemen Ida értelmiségi családból származott, apja (Kelemen Dénes) pénzügyi ellenőrként tevékenykedett.

21 Hasszmann–Kósa-Szánthó 1976–77. 349.

22 Kapitány Á. – Kapitány G. 2000. 291.

23 Buda 1979. 129.

Ez az inventárium tükrözi egyrészt a nyugalmazott pénzügyi ellenőr lányának kiházasítását, ugyanakkor egy tanárfeleség, tanárházaspár életvitelének tárgyi kellékeit is. S. Nagy Katalin szerint a magyar polgári lakáskultúra egyik karakterisztikus lakásbelsőtipusa a tanárlakás²⁴. Bagoly Béla mindvégig Barátoson tanítóskodott, olyan értelmiségi, aki az élet minden területén példát statuált a falubeliek számára, így a lakáshasználat terén is.

Szerkezetileg ez a náaszajándék eltér az eddig tárgyaltaktól. A korábban vázolt szerkezeti elemek, tárgye gyüttések felcserélődnek, olykor esetlegessé válnak. A hozomány összeírói a tárgyállományok szektorai²⁵ közül a bútorokat dolgozták ki érdemben, a ruhaneműekről, használati tárgyakra keveset tudunk meg. Érték és számszerűség alapján a tárgyak lajstromát a bútorok dominálják. A tanárlakás bútorai funkció és elhelyezés alapján jól elkülöníthető egységekbe szerveződnek, egy-egy belső enteriőr tárgyi felszerelését képezik. A polgárosodás a lakástér megnövekedését, az intim és nyilvános szféra elkülönülését eredményezte. A különböző lakóterek berendezésénél normatív tárgyi egységekben gondolkodtak, ezeket garnitúráknak nevezték. Az 1908-as levél is differenciált lakóházról tanúskodik, szerkezetében a hálószoba, ebédlő és szalon tárgyi felszerelése különíthető el. Kelemen Ida hálószobája az első négy tárgy alapján rekonstruálható. A helyiség meghatározó eleme a fekhely volt. Az inventárium két ágyat említ, ezeket bizonyára a szoba közepébe, egymás mellé helyezték. Az ágyak mellé kétfelől két kis éjjeliszekrény került, becsérték szerint az ágyak árának felét (28 korona) kellett értük fizetni. A bejárattal szembeni falhoz állították a két ruhásszekrényt, ezeknek becsértéke megegyezik az ágyak értékével (112 korona). Az ágygal szembe a hálószoba jellegzetes kelléke, a mosdóasztal került, amely kitüntetett szférának számított a helyiségben. A hozománylevél mosdóasztalának lapját márvánnyal fedték, és tükröt illesztettek hozzá. Értékével jóval megelőzi a hálószoba tárgyait (90 korona), a dívány és a kredenc után (150 korona) a lakásbelső presztízsjelző bútordarabja. Ezek a kényelmet szolgáló, kedélyes berendezési kellékek a polgári értékrend hordozói, a puritánság, a szolid visszafogottság bizonyítékai²⁶.

Az ebédlő tárgyi kellékei közül ebédlőasztalt és hat ülőszéket tüntet fel a perefernum. A helyiség, egyben a lakás legértékesebb, reprezentációra szánt bútordarabja a kredenc és a dívány volt. Értékben megegyeztek, mindkettő 150 koronába került. E két bútordarab milyenségét illetően találgatásokra szorítkozunk. Az összeírásban a kredenc után megjelenik egy „valapal” szó,

24 S. Nagy 1987. 135.

25 Hofer 1983. 55.

26 S. Nagy 1987. 139.

ez esetleg a szekrény technikájára, márkájára utalhatott. Ez a hipotézis is annak bizonyítéka, hogy ezek a bútordarabok a vagyonság mutatói voltak, nem akárki rendelkezett velük, ezért a XX. századi barátosi nyelvhasználatban még neologizmusoknak számítottak. A brassói és a kézdivásárhelyi üzletekből a leánynak igyekeztek olyan tárgyakat beszerezni, amelyek a státusz, a rang kimutatását szolgálták.

Kelemen Ida értékrendszerére, kialakult identitástudatára vagy identitásvágyára leginkább a fogadószoba bútorai vetnek fényt. A szalon az a tér, amihez a társalgás, a közösség jelenléte kötődött, a nyilvános szféra, ahol a kívülről jövő embereket fogadták. Így válhatott a lakás reprezentációs középpontjává, mert itt került a legegységesebb kifejezésre a lakók ideológiája²⁷, ide halmozódtak fel az értéktárgyak. A polgári kényelem tárgyi materializációi azok az ülőalkalmatosságok, amelyeket a szalonba vonultatnak fel. Az 1908-as hozománylevél legértékesebb, egyben legérdekesebb bútordarabjai is ebbe a térbe rendeződtek be. Kelemen Ida részére 7 darabból álló szalongszövetet vásároltak, mely gyöngykirakkal díszített volt, kék selyem és plüss anyagból készült. Nem elhanyagolandó, hogy ez a tárgye-gyűttes 300 koronába került, ami a hozomány összértékének tetemes részét képezte. A barátosi tanácsalád kényelmét olyan kárpitosipari termékek biztosították, amelyeket afrikai anyaggal vontak be. Ez a textília abban az időben az egyik legdrágább anyagfajta lehetett, mert tengerifűből és pálmabőrrel készült, igénylőjének presztízséről, különleges anyagi helyzetéről árulkodik. A szalon meghitt, otthonos hangulatát a rudas garnitúra növelte. A polgári ízlés relikviája²⁸ a finom ízlésű szalonszövet, amely értékében fölülmúlta a mindennapi használatú, konyhai példányt. A fogadószoba rendezett, diszkrét tárgyhalmazát a szőnyeg tette teljessé.

A nyugalmazott pénzügyi ellenőr precizitása mutatkozik meg abban, hogy a bútorok felsorolása után a szállítóköltségeket, a szállítóknak adott fuvardíjat (52 korona) is feltüntette.

A hozomány szerkezetében a második tárgycsoportot a ruhaneműk alkotják. Az eddigi inventáriumoktól eltérően itt nem sorolják fel darab szerint a különböző öltözeti kellékeket, az összeírás csupán a bevásárolt holmik számlázott értékét tüntette fel. A mennyasszonyi fehér ruha az egyedüli olyan rituális kellék, amit kiemeltek, méltónak tartottak a felírásra.

„a menyasszonyi fehér ruhára 104 korona 50 fill”

27 Kapitány Á. – Kapitány G. 2000. 57.

28 Gyáni 1992.

Kelemen Ida használati tárgyairól és létfenntartási javairól igen szűkszavúan szól a dokumentum. A használati tárgyak a hozomány igen csekély százalékát képezik (3%), név szerint egy varrógép és a vásárolt edények számlája sorolható ide. A kézdivásárhelyi kereskedők (ifj. Dávid István úr és Hamar Zoltán úr) Kelemen Dénes üzleti kapcsolatait, kereskedelmi útírányát jelzik.

*„I ször Rúha-nemő bólti bevásárlás,
Kézdí Vásárhelyt ifjb. Dávid István Urtól
számla szerint 20/V/905 484*

*Kvásárhelyt Hamar Zoltán úrtól
számla az edényekről 40”*

A tanári életmódhoz meghatározott értékszerző ambíciók tartoznak, ezek különböző jellegű tárgypopulációkat determinálnak. Az értelmiségi családok vagyongyűjtési módozataira nem volt jellemző a földterülettel és állatállománnyal való bírás. Az 1908-as levélben sem tulajdonítottak a létfenntartási javaknak prioritást, csak az összeírás végére kerültek. Kelemen Ida egy borjúzó tehenet és egy lovasszekeret kapott apjától ajándékba, ezek a nászajándéki javaknak 8%-át képezik. Kiemelendő, hogy a barátsági értelmiségi család gazdálkodással is foglalkozott, ez az esetek többségében nem volt így. A polgári értékrend alapján ennél jóval lényegesebb volt az ifjú pár anyagi tőkájének megalapozása, a készpénzzel való ajándékozás. A hozománylevél kiállítója kötelességének érezte, hogy 1000 korona készpénzt juttasson az ifjú párnak, ez elég számottevő összeg lehetett, mert a nászajándéki javak értékének 21%-át képezi, és értékben fölülmúl minden más inventáriumbeli pénzádományt.

Összefoglalóan elmondható, hogy az 1908-as perefernum javait a presztízs- és értékorientáltság határozza meg. Az értelmiségi család tárgyalományát sajátos módon alakította ki. Inventáriumában a reprezentáció súlypontja a létfenntartási javakról, az öltözetről áttevődik a bútorzatra, mert ez a polgári életmodell látható, szimbolikus materializációja. A perefernumban a berendezés egy sajátos életformának a kereteit valósítja meg, ahol minden darab a kényelmet, a tartósságot, a békés nyugalmat, szolidaritást erősíti. S. Nagy Katalin szerint: „A tanárlakásokban e bútorok az állandóság és a folyamatos bizonyítékai, a kultúrákövetítés és kultúraátadás biztosítékai”²⁹.

A másik figyelemre méltó vonás, hogy a tanárfeleség perefernumában egyetlen manuális, házi készítésű termék sincs, mindent a brassói és kézdi-

vásárhelyi iparosoktól szereztek be. Míg a kisbirtokosokhoz férjhez menő lányok staférunját a közösségi normarendszer, elvárás határozta meg, itt mindinkább az individuális ízlés, az individualisztikus értékrendszer tör utat. Kapitány Ágnes úgy véli, hogy az „egyénre jellemző világ kialakítása és tárgyakkal való kifejezése (...) csak a polgári individualisztikus rendszert követő emberek lakásaiban vált fontossá”³⁰. A barátosi értelmiségi család sem a hagyományos, statikus lokális modellt követte, mert tárgyait egyéni ízlése, akarata alapján választotta és vásárolta meg. Tárgyanyagát úgy építette fel, hogy a különböző tárgyi szektorok³¹ őt éppen a maga egyedi státuszában, másoktól eltérő identitásában tüntesse fel.

Az elemzés zárszavaként elmondható, hogy a körülöttünk levő világban kapcsolatrendszerünket, társadalmi helyünket, értékeinket, javainkat szüntelenül számba vesszük, újradefiniáljuk. A barátosi hozománylevelek is ilyen célból íródtak, mert egy társadalom, egy szűkebb közösség tárgyuni-verzumát, társadalmi pozícióját, modellkövetési vágyait illusztrálják³². Az eltérő társadalmi csoportok aspirációja tárgykészletük által válik érzékelhető valósággá. Ily módon az anyagi javak alapján „hipotetikusán felrajzolhatók a vagyonfelhalmozási magatartásformák, amelyek a különböző társadalmi kategóriákra jellemzőek voltak”³³. Az elemzés a perefernumok különböző tárgye gyütteseinek, tárgypopulációinak részletes áttekintésével erre a kérdésre nyújtott választ.

A dolgozat az elemzett dokumentumok műfajiségéhez igazodik: nem lehet teljes, befejezett, mert pusztán néhány vonatkozását érinti annak a jelentésmezőnek, ami a hozományleveleket művelődéstörténeti dokumentumokká avatja.

30 Kapitány Á. – Kapitány G. 2000. 58.

31 Hofer 1983. 55.

32 Kocsis 1998. 279.

33 Güntner 1985. 256.

GAZDA ANDREA

SZAKIRODALOM

BENDA Gyula

1989 A lakásfelszereltség változásai Keszthelyen 1790–1848. *Acta VI.* 133–165.1992 Az anyagi kultúra vizsgálata: inventárium, kvantifikáció, osztályozás. In: MOHAY Tamás (szerk.): *Közelítések. Néprajzi tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára.* Debrecen, 383–387.

BUDA Béla

1979 *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei.* Budapest CSILLÉRY Klára, K.1952 *Tájékoztató a népi lakberendezések gyűjtéséhez.* h.n.1972 *A magyar nép bútorai.* Budapest, 74.1985 A lakáskultúra társadalmi rétegek szerinti differenciálódása. *Ethnographia* XCVI. (2–3.), 173–212.

FÉL Edit – HOFER Tamás

1964 A monografikus tárggyűjtés. Az átányi példa. *Néprajzi Értesítő* 5–90.1970 A kalotaszegi kelengye. *Néprajzi Értesítő*1997 *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban.* Budapest

FLÓRIÁN Mária

é.n. Öltözködés. In: FÜZES Endre – KISBÁN Eszter (szerk.): *Életmód. Magyar néprajz IV.* Budapest, 585–767.

GAZDA Klára

1998 *A székely népviselet.* Budapest

GRANASZTÓI Péter

1998 Eltűnt mindennapok nyomában. Mezővárosi társadalmak a tárgyak tükrében. *Tabula* 1. (1–2.), 25–60.

GÜNTNER Péter

1985 A soproni polgárság vagyoni viszonyai a századfordulón a hagyatéki leltárak tükrében. *Soproni Szemle* 244–260.

GYÁNI Gábor

1992 Polgári otthon és enteriőr Budapesten. In: HANÁK Péter (szerk.): *Polgári otthon és lakáskultúra a századfordulón. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok.* Budapest

HASSZMANN Pál – KÓSA-SZÁNTHÓ Vilma

1976–77 Adalékok a XX. század eleji felsőháromszéki perefenum kérdéséhez. *Aluta*, 342–352.

HOFER Tamás (szerk.)

1983 A tárgyak elméletéhez. Felszerelések és tárgye gyűttesek néprajzi elemzése. *Népi Kultúra – Népi Társadalom*, 39–65.

- 2001 *Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai*. Pozsony
KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor
- 2000 *Beszélő házak*. Budapest
KERÉKGYÁRTÓ Adrienn, Ú.
- 1981–84 Csíkmenasági leltárak (1779–1930). *Néprajzi Értesítő*
LXIII–LXVI. 83.
- KOCSIS Gyula
- 1998 *Hagyatéki leltárak. Cegléd 1850–1900*. Cegléd, 279.
- NAGY Katalin, S.
- 1987 *Lakberendezési szokások*. Budapest
- SZILÁGYI Miklós
- é.n. Törvények, szokásjog, jogszokás. In: SÁRKÁNY Mihály – SZILÁGYI
Miklós (szerk.): *Társadalom. Magyar néprajz VIII*. Budapest,
693–760.
- ZÓLYOMI József
- 1997 A leány hozománya a Nógrád megyei német falvakban.
Ethnographia 108. (1–2.), 419–459.

Kinda István Csaba

Világháborús események egy élettörténet tükrében

Bevezetés

A dolgozat alapjául szolgáló történetek Sándor János (82, a továbbiakban S. J.) életútja egy bizonyos periódusának megszövegezett emlékei. A háborús eseményekről és a fogsági életről szóló narratívumok az adatközlő életének csak egy évtizednyi történéseit ölelik fel, vizsgálatom ezekre a szövegekre koncentrálok. Az elemzés során a feldolgozott néhány szöveg mellett utalni fogok a szövegből ki nem vehető, de szükséges háttér-információkra.

A dolgozatban végzett elemzés tehát nem S. J. élettörténetére, hanem S. J. „történeteire az életről” vonatkozik. A történetek azokra az eseményekre való visszaemlékezések, amelyeket a mesélő a II. világháború forgatagában megtapasztalt, átélt, annak az időintervallumnak narratívumai, melyet az adatközlő a politikai-történelmi események kényszere miatt családjától, szűkebb szociális környezetétől távol töltött.¹

Nagyapa-unoka viszonyunkból adódóan nem érvényesülhetett a kérdező „erőszakos”, irányító jellegű ráhatása, világháborús történetrepertóriumát saját belátása szerint állította össze, az általam meghatározott *világháborús történetek* műfajába tetszése szerint ágyazott be történeteket.

Az ennyire behatárolt idő- és narrációs műfajkontextus azonban még mindig igen tág keretnek, túl bő adatbázisnak (hisz kb. nyolc év történéseinek beszámolójáról van szó) bizonyult. Szűkítve a keretet arra próbálok figyelni, hogy egy-egy reprezentatív, az adatközlő által is könnyebben felidézett (valószínűleg mélyebben bevésődött), mondhatni elsődleges esemény² elbeszélésén keresztül megvilágítsam egy volt honvéd világszemléletének, attitűdjének alakulását a világháborútól napjainkig: viszonyulását a háborúhoz, az elszenvedett hat évi orosz fogsághoz. Az itt felmerülő erkölcsi kérdések, valamint – és ez az egyik legmarkánsabb jelenség a történeteiben – az etnikai identitás folytonosan visszatérő, állandóan jelenlévő problémájára is kitérek. A több aspektusból végzett kontextusvizsgálat után kísérletet teszek a történetek struktúrájának, az emlékezési folyamat történetekben reprezentálódó leírására, az identitásképződés prob-

1 A több szempontból is elemzésre szánt szövegtörzset az identitás problematikájának tárgyalásánál (a 6. fejezetben) részekre tördelve ismertetem. A többi szövegre csak utalni fogok.

2 Erről kifejtetten az 5. fejezetben lesz szó.

lematikáján keresztül pedig eljutunk a nemzeti sztereotípiák kimutatásához. Célom az általános, európai eseménytől eljutni az egyénhez, a történeteken keresztül látéleletet nyerni az adatközlő háború során átalakult individuálpszichológiai képéről. Az ember – esemény – szöveg árnyalt kapcsolatának bemutatását egy konkrét példán keresztül kísérlem meg elvégezni.

1. A történetek kontextusa (S. J. életútja)

Sándor János 1920-ban született Havadtőn (Viforoasa, Maros m.), a létminimumon alig valamikéivel följebb tengődő négygyermekes családban. A hét elemi elvégzése után a falubeli tehetős nagybátyja magához vette, az ő gazdaságában dolgozott – a rokonságra való tekintettel a cselédeknel valamivel jobb sorban. A kötelező katonai szolgálat letöltése után beállt a Székelyudvarhelyi Csendőr Zászlóaljba. Életének olyan időszaka volt ez, amikor nyugalomban élt, stabil állása volt, és büszkén vallotta *igazságos magyar csendőrnek* magát. Ez a viszonylagos harmónia periódusa. Magyarország belépése a II. világháborúba felborította S. J. egyéni terveit (nősülni készült), megbontotta kiegyensúlyozott életét. 1942-ben behívót kapott, bevonult a hadseregbe, ezzel évtizedes kálváriája kezdődött el. Századának parancsnoki kocsiján teljesített szolgálatot, ő volt a rádiódóvevő készülék kezelője. 1942 júniusában már a lengyel fronton harcolt. A háborús állapotok Oroszországba sodorták, megsebesült (lábszárlövést kapott). Az oroszok által deportált hadifoglyok között ott volt S. J. is, a *malenkij robotot* neki is teljesítenie kellett.

Hat kemény évet töltött távol szülőföldjétől, 1951 augusztusában szabadult. Itthon azonban nem a remélt nyugodt élet várta. Kuláknak titulálták, meghurcolták, állandó zaklatásnak volt az elszenvedője. Bizonyítékok hiányában és a nehéz előéletére való tekintettel a zaklatások lassan véget értek. Családot alapított, munkahelyet szerzett: a megyei földgáz-kitermelő egységnél dolgozott, innen nyugdíjazták. Jelenleg feleségével kettesben tölti mindennapjait. Három gyermekük az öregek nehéz természete miatt ritkán látogatja őket.

Ezek a legfontosabb mozzanatok S. J. elemzendő életútjának abból a szakaszból, amikor a fizikai lét pusztá ténye, annak megtartása volt a mindennapi cselekvések legfőbb céliránya.

1.1.

Sándor János ma már 82 éves. Fél évszázad távlatából szemlélve az akkor történeteket, az addigi és azutáni tapasztalatait egymásra építve próbálja megkonstruálni élete történetét, az idős ember élelétésével vonja

le a végső konklúziókat. Az akkori benyomások, tapasztalatok azonban mély nyomot hagytak benne, az akkor egyféleképpen megítélt események ma is ugyanazzal az értékkel foglaltatnak az elbeszélés narratív struktúrájába. Az individuális élettapasztalat narratívájának fő vonulata az adott, tágabb történelmi események sorozata mentén alakul ki, az egyéni történet a II. világháború kontextusába ágyazódik. Történelmi éleslátása az akkori (egyik) pozíciójából is adódhat: „*Rádiós voltam a parancsnoki kocsiba, adó-vevő volt, én kezeltem a rádiót. Én mindent hallottam, ami a fronton történt.*”

2. Makrokontextus³ – makroesemény – makronarratíva

A dolgozat szempontjából leglényegesebb periódus az adatközlő életében a hadba lépéstől a fogságból való szabadulásig tart. Egyéni életpályája szorosan összefonódik az adott történelmi eseményekkel, ezek szabályozzák, alakítják életét, ez felel meg a makronarratívában⁴ elbeszélte makroeseménynek.⁵ A makroesemény tér- és időparadigmáját az 1940-es évek Közép-Kelet-Európája adja (a háborús front helyezkedése határozza meg), később Oroszország, majd Szibéria, végül az itthoni környezet felel meg a történetekbe foglalt események helyszíneinek. A makroesemény keretét a háború jelenti, a mikroesemények (az egyéni történések) ezen belül mennek végbe. A továbbiakban elemzett történetek egy-egy ilyen mikroesemény elbeszélései, a történetek megkonstruálási folyamata és előadása a mikrokontextus⁶ (az interjú-szituáció) keretében történt.

3. A történetmondás mint mikrokontextus

S. J. személyes empirikus tudását a háborúról, annak a világ elől elrejtett eseményeiről csak arra érdemes, általa megbecsült személyeknek adja át. Életútja során felhalmozott tapasztalatait, konklúzióit különböző élethelyzetekben aktualizálja a recens események igazolására, alátámasztására vagy negációjára. Tapasztaltságának is ezek a történetek a bizonyítói.

Világháborús igaztörténeteinek előadási alkalmai viszonylag ritkák, kizárólag a szociális kapcsolathálózatának legközelebbi elemeivel értekezik e témáról. Asszonyok, gyermekek társaságában nem beszél az átél

3 Fejős Zoltán által használt terminus: a társadalmi-történeti-földrajzi (térbeli) paraméterek adják, a cselekmény/esemény háttére (1981. 93.).

4 A makronarratíva jelen vizsgálat esetében S. J. háborús történetrepertóriumát jelenti

5 A makroesemény a háborús kalandjait öleli fel.

6 Fejős Zoltán által használt műszó (uo.).

eseményekről, individualizációs folyamatának végső stádiumába érve már csak egyetlen, hasonló élettapasztalattal rendelkező szomszéd idős férfival vagy saját fiaival folytatott bizalmas, borozással összekötött diskurzusban hangzanak el ezek a történetek.

3.1.

Személyes történelmének felidézése nem volt mindig ilyen visszafogott. Igaz, a kommunizmus idején repertóriumra cenzúrázott volt, a történetmondás intenzitása a jelenbeli helyzethez hasonló visszafogott keretek közt zajlott. A kilencvenes évek elején azonban radikális változás következett be ezen a téren: a Magyarországon kilátásba helyezett kárpótlási pénz kiutalásának jogosságát igazolandó egész történet-hullámot indított, a falubeli bajtársakkal összegyűlve közösen idézték fel a háború és fogság borzalmaikat. Ez az élettörténetet termelő helyzet éppen kollektivitásában járul hozzá a történetek hitelességének biztosításához, a történetmondások gyakorlatát koordináló pragmatikai rács⁷ (ki, mikor, hol, miről, kivel beszél) ebben a helyzetben egy nem mindennapi tényezővel – főleg nem mindennapi funkciójú tényezővel – bővül. Ezeknek a találkozásoknak egyik végső kicsengése az volt, hogy jogosan, megérdemelten kapják a kárpótlást.⁸ A falubeliek irigykedő-tréfálkozó megjegyzéseire reagálva minden felkérés nélkül elmondott egy-egy történetet, így védve meg saját igazát a falu társadalma előtt. Az ilyen narratívák tartalma természetesen a nehéz időket idézte, hangsúlyozva a fogság embertelen bánásmódját, a megerőltető menetelést vagy munkát. A fogságbeli szállás lehetetlen körülményeit például a jelenben így ecseteli: „...*úgy tanyáztunk, télen faluhelyen, nyáron erdő közt voltunk...egész nyáron, [téli] gödrököt ástunk, ilyen gyámulatlan deszkával béleltük ki, úgy meg vót fagyva, hogy reggelre engedett ki alattunk.*”

3.2.

Megfigyelhető, hogy ebben az időben a történetek grandiózusabb színben tüntetik fel az eseményeket, a narráció szempontjából a szenvedés, a kín, a nehéz élet leírása kerül primér helyzetbe. Ennek okait vizsgálva három magyarázat lehetséges: 1. a kommunizmus idején a kényszerű elfojtása emlékeinek ezek gondolati síkon való továbbfejlesztését, kiszínezését eredményezte; 2. az időbeli távolság nagyobb visszapillantást enged meg; az egyéni eseményeket jobban behelyezheti a makroeseménybe, a történelem egyik apró alakítójának állíthatja be magát (annál is inkább, mivel faluszin-

⁷ L. Biró 1996. 251.

⁸ Ilyen jellegű történetet az időbeli távolság miatt sajnos nem hozhatok fel példaként, csupán emlékezetemre támaszkodhatom.

ten egyike azon kevés egyéneknek, akik aktívan résztvettek a háborúban); 3. a kárpótlási pénz igénylésének jogosságát akarja bizonyítani. Ebben a periódusban a sorstársakkal való közös emlékfelidezés, az élménybeszámoló identitásszervező eljárásként fogható fel.⁹ Fő motivációja ezeknek a találkozásoknak a saját szűk csoportjuk (a háborús veteránok) identitásának megerősítése a) befele, a csoport tagjaira visszahatóan, b) ugyanakkor kifele, a falu társadalma irányába küldött kollektív öngazolás. Mindez természetesen a *fogságpénz* érdekében, a falu rosszindulatú irigykedésének megelőzésére történt. A közös megbeszélés, az események közös újraértelmezése a személyes tragédiát feloldotta a kollektív történetekben, szolidaritásról, bajtársi együttérzésről tett tanúságot. Az egyéni élettörténetek relatív megbízhatósága fokozódik a mások azonos kontextusban, azonos makroeseményben megtapasztalt jelenségeivel összevetve, hitelesebb, átfogóbb képet ad az illető eseményről. „Az egyéni élettörténet nemcsak egyetlen individuum életének partikuláris eseményeit, hanem sokkal inkább egy közösségnek, egy társadalomnak, egy történeti szituációnak az egyéni élet szövetén átszűrődött képét tartalmazza.”¹⁰ A közös megbeszéléseken a résztvevők ezt az *átszűrt képet* cserélték ki egymás között, új információkkal, új értelmezésekkel megtoldva az individuum által megtapasztaltakat.

4. A történetmondás funkciói

A személyes történelmi múlt bemutatása mellett a történelmi eseményekkel való megismertetés vágya is munkált a történetmondások során, történelmi igazságok és ballépések megvilágításának szándéka működtette az előadás mechanizmusát. Ez mellett az önkép férfias és helytálló jellegének igazolására is sor került, az informatív szándék mellett erősödött a provokatív megnyilvánulás, amely a mai elpuhult modern embernek szólt. A makronarratíva egész története egy borzalmas kaland, amelynek végkicsengése, hogy az emberi faj túróképessége és szívóssága azokban az időkben érte el végső fázisát, ez pedig a ma embere számára szinte elképzelhetetlen történelmi múlt.

Jelenleg S. J. visszavonultan él, történeteit nem forgalmazza a falu társadalmában. Előrehaladott kora nem teszi lehetővé a közösségi élet megnyilvánulásainak való jelenlétét, de visszahúzódó természete (a háború után

9 Vö. Keszeg 2002. 257.

10 Páczkán 2002. 187. idézi Niedermüllert 1988. 387.

csak családjának élt) is ellenkezik bármilyen kollektív manifesztáción való részvétellel. Élményeit immár csak a hozzá legközelebb álló személyekkel osztja meg, bölcs megfontolással, történeteinek anakronisztikussá válásának tudatában leinti a kívülállót: „*Ó, há má mit érdeklí ököt !*”

5. A narratív struktúra és a történet(ek) szerkezete

Bár életútjából a háborús és a fogsági évek csak egy évtizedet tesznek ki, mégis életének ebből a periódusából van a legtöbb története. Nyilvánvalóan egy olyan biográfiai szegmentumról van szó, amelyben a fontos események sűrítetten jelentkeznek. Fontosságuk igaz voltukban, ritkaságukban, érdekességükben vagy éppen deviáns tartalmukban, veszélyességük (és ez a legfőbb) léptékében rejlik. A világháború egy olyanfajta megtapasztalásáról van szó, amelyet az akkor otthon tartózkodó emberek nem élhettek át. A nagy történelmi helyzetben az egyén konkrétan is érintett (frontharcos volt), implikáltsága feljogosítja őt a háborúval szembeni állásfoglalásra, megfigyeléseit, megállapításait, ítéleteit legitimizálja.

5.1.

A narratív szövegkorpusz, a háborús évtized történeteinek felépítése nagy vonalakban a kronológiai sorrendet követi, de az előre- vagy visszautalások sem ritkák. A narratíván belüli nagyobb zárt struktúrát az elbeszéléseket közrezáró két legfontosabb momentum: a fogságba kerülés és a szabadulás mozzanata határolja be. E két strukturális csomópont kidolgozottabb történetekben reprezentálódik, a közben eltelt hat év történéseiről alig szerzünk tudomást. Visszakérdezés esetén kitér egy-egy történetre, de nem írja le olyan részletesen az ott töltött időt. Zártnak csak imaginárius síkon tekinthetjük a narráció szempontjából, mivel nem kerek egészként meséli el; a kikerekedő narratív egész voltaképpen az értelmező alkotja meg, helyükre téve a megfelelő epizódokat. Az elsődleges narrációs sémába az individuum szempontjából legfontosabbnak tartott történet-epizódok kerülnek, többé-kevésbé az események történelmi sorrendjében. A Pléh által leírt lényegkiemelő sémaképzés jellemző ezen történetek szerkezeti szerveződésére.¹¹ Az elsődleges séma a legfontosabb események elbeszéléseit tartalmazza, tartalmilag az adatközlő sorsfordulatait vagy súlyos személyes tapasztalatokat jelenít meg. Gyakori felidézésük miatt felszínes, kuriózus élményeknek tűnhetnek, ám ez a megítélés elhamarkodott lenne. Arról van szó, hogy épp ezeknek az élményeknek a beszámolóit alkotják a

¹¹ Pléh 1979. 107.

narráció lélektani mélystruktúráját, a legmélyebb tapasztalatok a hangsúlyosabb történetek gyakoribb előadásával jutnak kifejezésre.

5.2.

A felkérésre, hogy beszéljen a háborús élményeiről, adatközlőm a frontra vonulásával, az ottani események bemutatásával kezdte a történetmondást. A kiindulópont megfelel a valós tényállásnak, a további, innen elágazó történetek már nem követik annyira a kronologikus linearitást. Az indítási kereteket és a témát mindinkább szétfeszítik a mesélés közben felidézett újabb emlékek elbeszélései, s mivel az epizódok összefüggnek, könnyűszerrel vezeti át az elbeszélés fonalát egyikből a másikba. Ekkor vált világossá a nagy narratív struktúra (a háborús évtized története) adatközlő általi epizódokra tördelése, külön narratív szerkezetekként való funkcionálásuk. Az egyes fejezeteken belüli (pl. a zsidókérdés – erről a továbbiakban lesz szó) történetek koherenciáját egy fókuszban levő esemény/történés biztosítja. A központi eseményhez kapcsolódó történetek személyes élmények vagy bajtársaktól hallott beszámolók emlékeiből formálódnak, maga az esemény felidézése automatikusan elmondhatja a hozzá kapcsolódó történeteket is. Ezen a mikroszerkezeti síkon¹² a történetek már a hitelesség érzetét keltik: a narrátor magabiztosabb, jobban emlékszik a részletekre és kerek egészként tudja előadni a történetet. Az idős ember emlékezési képessége egészen meglepő: a bajtársakat, a feletteseit név szerint említi, a haderő vonulási irányát települések megnevezésével pontosan megjelöli, a történést az időpont meghatározásával teszi áttekinthetőbbé.

6. Szöveg – szubjektum

A szövegonstrukció folyamata során egyéni és általános szempontokat, mintákat vesz figyelembe az emléket felidéző ember. Az élménytörténet egyénített voltát jól jelzik a szövegben az egyes szám első személyű megfogalmazások és a történetek egyéni karakterhez való idomitásai. Az elbeszélő történetek némelyike azonban olyan általánosságokat tartalmaz, hogy önkéntelenül megkérdőjeleződik az egyéni történet hitelessége. Nem mondhatjuk azt, hogy S. J. történetei irrelevánsak vagy nem felelnek meg a valóságnak, csupán megfigyelésként rögzíthetném, hogy az a mód, ahogyan látta, az, amit látott, esetleg egy más egyén szemszögén keresztül van láttatva az adatközlő által. Viszont ezt sem lehet elmondani, mert a történetmondó maga küzd ez ellen, megelőzve a hallgató ilyen jellegű benyomását.

12 Pléh 1986. 28–29.

Története minden esetben a *vele megtörtént* eseményekre reflektálnak, megfogalmazásukon túl a morális hozzáállás következtetéseiben, pozitív/negatív ítéletet hordozó megállapításaiban válik nyilvánvalóvá a szövegek partikularitása. Narratívumai latens nyilvánvalósága, hogy úgy nem élte meg senki az eseményeket, úgy nem tapasztalta meg senki a szituációt, mint ő. Az „egyéni élet szövetén”¹³ átszűrve története egyéni jegyekkel telítődnek. A narrátor állásfoglalása a szubjektum – történet koherenciáját biztosítja, az egyéni történetet nem engedi feloldódni az általános (makro-) eseményben. A szövegek interiorizációjának egy másik módja az identitásképzés, az öntudat és az értékorientáció rávetítése a szövegekre.

6.1. Egyéni identitás – kollektív identitás – etnikai identitás

Az egyén minden olyan szerepének, tulajdonságának, képességeinek, tetteinek összessége, amelyek a társadalomépítmény speciális konstellációiba való tagolódása révén ráhárulnak, az egyéni identitás kompozíciós jegyeit teszik ki.¹⁴ Az önazonosság megkonstruálása, rávetítése a történeteire szintén az eseményekkel szembeni állásfoglalás kísérő eleme. A megítélt események gondolati síkon való leképeződéseiből, a morális elváráshorizont beépítésével szerkeszti meg a szöveg kognitív struktúráját, ebből állítja elő, mutatja meg önmagát.¹⁵ A történetekben kirajzolódó komplex identitásképből egy-egy attribútum sajátként való bemutatása révén mintegy szublimálja a saját individuális önképét, a pozitív tényezőkből kerekíti ki identitását.

6.2.

A kollektív identitás és etnikai identitás esetünkben némi differenciálódást mutat. S. J. számára a kollektív identitást a harcban lévő sorstársakkal való azonosulás jelenti, az etnikai identitás homogenitását nem tekintti szükségszerű faktornak e kategória kialakulásához. A közösségi azonosságot a bajtársi kapcsolat, az azonos szituáció hasonló lereagálása, a közös célokra való törekvés jelenti számára.¹⁶ Az etnikai identitás – a magyarságtudat nem minden esetben válik dicséretessé S. J. élménytörténeteiben. Bár személyes önképéhez szervesen odatartozik a „becsületes magyar” jelző, ominózusabb helyzetekben elhatárolja magát, jobban mondván elhatárolja a nem magyarhoz méltóan cselekvőket a saját identitáskategóriájától. Ezt tette pl. a zsidókat legyilkoló horthysták esetében: *„Hajtották le onnan a gettóból, ahol össze voltak gyűjtve, s hajtották a jégre Buda felől, mer arról volt békagyva, s Pest felől ott sirített a víz, haj-*

13 Páczkán i.m. 187.

14 Vö. Assmann 1999. 130.

15 L. Tóth 1998. 77–87.

16 Vö. Assmann uo.

tották a jégre s lőtték, lőtték le őket. Éjjel. S amelyik ment, ment, ment a vízbe, s [amelyik nem] ott maradt a jégen, még annyit sem csináltak, hogy lökjék a vízbe, hogy elvigye.” Lenéző gúnnyal beszél a népnymorgató állambiztonsági szervekről, a kapituláció után hatalomra került Szálasit és csoportját csürhebandának, rongyos gárdának nevezni: „Olyan ruhája vót, nagy fótos, félcipő télen, hogy fordult ki a lábából, há béosztották, annak is puskája volt, ő igazoltatta a tisztet. Jött egy repülő s őrnagy, aszongya hogy: »Őrnagy testvér, igazold magad!« Kisárgul az őrnagy, s há azt mondja »Még ha a csendőr úr szólna...« Mondom »Sajnos, tudja az őrnagy úr, mi van itt...«”

A hatalomváltás fejtelenségeit, a hatalomra érdemtelenek szellemi kapacitásait megkérdőjelezve iróniával beszél az akkori eseményekről, a népkínzásról: „Jön egy fehérnép [sírva], né, aszongya, né anyámat elvitte ez s ez, mondta a nevít, egy másik olyan nyilas tróger. Aszongya, maradjon csak itt, azt mondja, mejek, aszon?...hozom én. Egyik vitte, a másik hozta.”

A hármás identitás-komplexum (egyéni, kollektív, etnikai) állandó, stabil magva az egyéni önkép. A szövegben ennek hangsúlyozása az egyik legmarkánsabb tendencia, az identitás problematikája a morális értékek tematikájával olvad eggyé.

6.3. Értékorientáció és etnikai identitás

A történetekbe vetett szubjektivitás az egyén által megtapasztalt események vonzataként az értékorientáció és az attitűd jelzésében nyilvánul meg. S. J. igaztörténeteinek magva leggyakrabban más nemzetiségűekkel való találkozáskor, idegen etnikumokkal létrehozott kontaktzónák mentén alakul ki. Szinte mindenik elbeszélésben szóba hozza a nemzetiségi kérdést azon túlmenően, hogy a szereplők etnikai hovatartozását jelzi. Az egyedüli mérce – az összehasonlítási alap – természetesen az adatközlő individuális (tágabb esetben kollektív csoportjának) etnikai identitása és az ehhez kapcsolódó identitásjegyek. Morális elváráshorizontja az identitásjegyekkel nagy mértékben összefügg. Kivételeket minden népcsoport esetében említ, ez azonban nem gátolja meg az egyes etnikumok stigmatizációjában. Az Oroszországban töltött hat év tapasztalata, az oroszok etnikai identitásjegyei pl. a következő történetekben konkretizálódnak.

[A fogságban egy pap és nagyapám beszélget:] „Sándorkám, aszongya, baj van. Mi baj van, tiszteletes? Hiányzik négy lepedő. Ó, mondom, hát ez nem a Magyar Kincstáré. Hát nem lássa, mondom, csak az nem lop, aki nem jut hozzá. Jöjjön csak a raktárba, mondom. Vegyen négy nagylepedőt elé, s csinálunk nyócat belőlle s megvan a izé. Há úgy is lett. De ne rakja

egy helyré, [rakja] a többi közé, me nem bontsák ki mindegyiket. Úgy is vót, átadta, átvették. Na ugye, mondom, mondtam, hogy nem a Magyar Kincstáré, há itt Oroszországba ki nem lop...

Szombaton béraktuk a gerendákat az épületbe, fenyőgerendákat, hét-főn mikor mentünk, égy se vót, mind elvitték a tűzre. Ott nem árulták el egymást, hogy lopott, csak éppég aki felelt érte, az ne lássa meg.”

A Magyar Kincstár precíz számonkérése mellett nevetségessé válik az adatközlő narrációjában az oroszok ellenőrizetlen, zilált rendszere. Ezeket a történeteket már többnyire a szórakoztatás céljával meséli, de már kifejtetten is bennük van a magyarok identitásjegyeinek magasabb presztízse, az oroszok lenézése.

6.3.1.

A züllött, anarchista birodalomban S. J. becsületességével mit sem tudott kezdeni; elítéli a normaszegőket, azonban privát kihágásait, (esetleges) erkölcstelen cselekedeteit nem ecseteli. Bármennyire is partizánoknak tartotta az oroszokat, nem hallgatja el, hogy asszimilálódni próbált a megmaradás érdekében, kényszerből és az érvényesülés reményében oroszul is megtanult. Immáron nyelviileg is közelebb kerülve fogvatartóihoz még jobban megfigyelhette reakcióikat a legkülönfélébb esetekben. A *tolvaj banda* konklúzió ez után született.

„Úgy is vót, hogy vót... egy köteg kátránpappírt lopott. S észrevette, egy zsidó vagy ki vót, egy sánta vót, aki felelt érte. Ment utánna, hogy fogja meg, s valahol békfordult s bédobta egy kerítettésen belől s elment, odaállt a kenyeresüzlet elé, hol árulták a kenyeret s nem tudta megfogni. Akkó munkahelyen vótunk, há valamelyik akart lopni s há megfogta a izé, az a főnök. Aszongya, te ne lopjál, aszongya, te nem tudsz lopni. Nézd meg azt, az tud lopni, a szemmemmel láttam, vitte a kátránpappírt s nem tudtam megfogni, aszongya.”

„Ott a mesterek is olyanok vótak. Az ács munkát végeztem, adott a mester [igazolást], hogy vegyek ki szeget, 5 kilót vagy 10 kiló szeget, adta a bárcát [nyugtát], úgy a raktáros elszámolt azzal. Kivettem, s az izé ott maradt, mennyit adott ki. S azt mondja nekem a mester, menjek vele a raktárba. Menyek, s azt mondja, hogy... adott izét, hogy akkor már 10 kilót, 10 kiló 60-as szeget s 5 kiló 120-as vagy 150-est adjon. S azt mondja az izé, há te má vételeztél, szeget eszel, azt kérdi tőlle. Aszondja a mester, ne járjon a szád, ott a bárca s adjad ki. Kiadta. Belétettük egy pappírzsákba s na gyere, hozzád! Há kérdem, micsinál vele? Így csinál né... felüti az állát: megissza. Há hogy, eladta!”

6.3.2.

Korábbi, csendőri funkciójában a rászorulókon próbált lehetőségei szerint segíteni, most is szánakozva beszél az üldözöttekről, az ártatlan menekültekről. Ezeknek a szomorú emlékeknek a felidézése még mindig értetlenkedő haragot vált ki az egykori igazságos magyar csendőrből.

„Há éppég olyan helyt vótunk, a zsidók össze vótak... adták a kenyeret nekik, há pénzéért, mindenesetre. Hát, ott nyomták le egyik a más. Ott vótak olyan állapotosok, nem mertek oda állni, mert nyomták az ajtóba agyon őket. Há nekem nem lett volna semmi közöm, de megsajnáltam. Odamenyek s mondom, az állapotosok álljanak ide félre hátra né. Nem ment bé senki, odaálltak s mikor kijöttek az üzletből, nem volt senki, na mondom, kinyitom, menjenek, hogy szolgálják ki magukat. Akkor az öregek, hogy jöjjenek, az öregeket is, az öregeket is. Mondom, ide figyeljen jóember, maguk nem hibások, hogy zsidók, lássák maguk jól, hogy senki nem pártolja magukat, há legalább egyik a más mér nem becsülik meg! Aszongyák, há mindenki ilyen vóna, mint maga, akkor nem így vónánk. Há, mondom, sajnos nem mindenki olyan, de maguk nem hibások, hogy zsidónak születtek, csak valakinek olyan a mániája, hogy kell üldözni magukat. S kerültek olyanok elegen...”

6.4. Etnikus sztereotípiák

A világháborús történetek mesélői gyakran kitérnek egyes nemzetiségek jellemzésére. Érvelésük alátámasztására konkrét eseményeket idéznek fel. Esetünkben is ez történik: S. J. érzékelteti, hogy más népcsoportoknál más normatív szabályok érvényesülnek (pl. a magyaroknál: ne lopj! – az oroszoknál: úgy lopj, hogy ne vegyenek észre!) A szakirodalom megállapításai azt erősítik meg, hogy ezek a nemzeti jellemzések viszonylag állandóak, tanult (megtapasztalt) vagy öröklött (hallott) szüzséből állnak, sztereotip jellegűek.¹⁷ Különbség van viszont az öndefiniáló autosztereotípiák és a más etnikumokra ráhúzott heterosztereotípiák minősége között: az autosztereotípiák esetében tendenciaszerű a pozitívumok hangsúlyozása, a heterosztereotípiák esetében a negatív jellemzők ütköznek ki szisztematikusan.¹⁸ A háborúban részt vevő nemzeteket S. J. különböző aspektusból szemléli, de mindeniket tömören jellemezni tudja – a magyaron kívül, hisz ez az elhallgatott viszonyítási pont. Jobban fókuszálva maga az individuum, a narratíva megalkotója a mérce: a németek okosak, de könyörtelenek; az oroszok tolvajok, részegesek; a románok gyengék, félénkek, labilis erkölcsűek; a

17 Hunyadi–Hann–Pörzse 1975. 147.

18 Uo. 158.

zsidók ártatlanok. Ezek azok a konklúziók, melyek a háború során fogalmazódtak meg S. J. számára, elfogultságát azzal cáfolja, hogy őszinte tisztelője a kivételeknek.

Az oroszok és zsidók identitásjegyei a fentebb már bemutatott történetekből válnak nyilvánvalóvá.

A románok esetlenségét, élehetlenségét a fogságból hazafelé jövet könyvelte el. Az egyik román város állomásán a vagonokba zárva aludtak, a vonatból látták, amint a női foglyokat egy szakasz román katona kísérte. *„Reggel a nőket vitték előbb. Ó, há seggel ment a golyószóróval előttük, utánuk megint géppuskával vagy golyószóróval. Kacagtuk a vonatból, nézzetek oda, mi van itt, ezek né a nőktől félnek!”*

Nem arról van szó, hogy teljesen elítéli ezeket a nemzeteket, hiszen abban az időperiódusban, amikor az egész gazdasági-társadalmi-politikai rendszer felbomolni látszott, az emberek kétségbeesett reakciói nem mindig az erkölcs vagy a becsületesség szféráján belül bontakoztak ki. Tanulságait, következtetéseit a háborús felfordulásban jobban felszínre törő egoizmus, nacionalizmus, antiszemitizmus megnyilvánulásainak megfigyelése révén összesíti, ebből alakít ki magának megingathatatlan világképet. Hangsúlyozni kell, hogy tudatában van annak, hogy veszélyesek az ilyen, teljes nemzeteket átfogó ítéletek, hiszen ő maga is mondja, hogy kivételek vannak (*„az orosz vót, de...”*), ám kimerevített álláspontját mindenáron megvédi: *„Nekem ne mondja senki, mer én láttam, mit csináltak ott!”*

6.4.1.

Felvethető a kérdés, vajon mennyire befolyásolták a másoktól hallott identitásjegy-megállapítások S. J.-t a fentebb bemutatott véleményalkotásban? Mennyire általánosak ezek a sztereotípiák? Vajon nem utólag alkotott véleményről van szó? Konkrét válasz egyik kérdésre sem adható. Annyi azonban bizonyos, hogy maga az adatközlő a narráció folyamán többször is kifejti, hogy ő jelen volt az esemény időpontjában, saját szemével látta a történeteket. Tehát ha nem akarom kétségbe vonni – márpedig ezt nem tehetem – a történetei hitelét, el kell fogadnom azt, hogy ezt ő maga tapasztalta, tehát valós tényalapja van megfigyeléseinek. Ekkor viszont az is igazoltnak látszik, hogy ezek a sztereotípiák ténylegesen az igazat tükrözik az egyes nemzetekről. Megerősítésként felhozhatjuk, hogy a magyar etnikumúak ilyen típusú történeteiben a fentebb tárgyalt orosz, német, román, zsidó nemzet nagy általánosságban mind hasonló identitásjegyekkel szerepel. A véleményalkotás minősége azonban függ a jellemzés tárgyához fűződő viszonyulástól s ennek normáitól.¹⁹

¹⁹ Hunyadi–Hann–Pörzse i.m. 160.

7. Átmeneti rítus – S. J. társadalomból való eltávolításának sémája

Ha S. J. teljes életútját vesszük megfigyelés alá, és megpróbálunk ezen belül az átmeneti rítusoknak táptalajt biztosító csomópontokat megállapítani, a kiemelkedő fontosságú pontok: születés, konfirmálás, katonaság, csendőrelét után elérkezünk a hadba vonulás pillanatához, a dolgozat szempontjából az életpálya kezdő koordinátájához. Ez az élethelyzet is megfelelő tethető az átmeneti rítusok A. van Gennep által felvázolt modelljének.²⁰

Erőltetettnek tűnhetne az ilyen szempontból végzett elemzés éppen egy több évig tartó eseményre alkalmazva. Mentségemre szolgál az a 20. század elején kidolgozott elmélet, amely a szokások folyamati jellegének kiemelésével olyan elemzési modellt teremt, amely alkalmazható minden státuszátmenet vizsgálatára és értelmezésére.²¹

S. J. teljes távolléti ideje – a hadba vonulástól a fogságból való szabadulásáig – az átmenet központi fázisaként értelmezhető. Az egyén egyik tudatállapotból különböző fokozatok megjárása után egy másik tudatállapotba kerül. Funkcionális és időrendi szempontból – az átmeneti rítusoknak megfelelően – a távolléti idő szerkezetét a következőképpen tagolhatjuk: 1) elváltató – a bevonulás a hadseregbe; 2) eltávolító esemény – a fogságba kerülés, a deportálás; 3) beépítő esemény – a hazakerülés, a reszocializálódási tendencia.

S. J. életének ezen periódusából preliminális időszaknak tekinthető a hadba vonulástól a fogságba kerüléséig tartó intervallum. Ezen a szinten még Európában tartózkodik (Magyarország – Lengyelország – Magyarország – Románia), ezt igen tágran értelmezve a megszokott szociális környezetének nevezhetjük. Az átmenet eltávolító részében kiszakad ebből a társadalmi szférából, liminális stádiumát idegen helyen, idegen (nem európai) kultúrában tölti. Ez a hosszúra nyúló periódus – amely a hagyományos rítusok esetében sokkal rövidebb, lappangási időszak – éppen huzamosságával nehezíti meg a visszalépést az eredeti közegébe. A harmadik stádiumban, a posztliminális vagy beépítő szinten az egyén visszatér kezdeti, a preliminális előtti természetes környezetébe.

7.1.

Mint említettem, a távol töltött hosszú idő nem kedvezett (újra-) beilleszkedési kísérletének. Hat év orosz fogság nemcsak a testet, de a lelket is megtörte. Az átmeneti rítuson átesett alany már nem az, aki volt, egy más,

20 L. Fejős 1979. 406–415.

21 A vizsgálat szempontjából az átmenet a fontos, stádiumaihoz ugyanis nem kötődtek rituális cselekvések.

önmagába forduló, individualizált létállapotba került. Elzárkózott a világtól, munkájának és családjának élt, zárkózottságán csak az alkohol enyhített. Reszocializációs törekvése nem volt elég erős annak megvalósulásához. Szociális kapcsolathálójának csak a legközelebbi tagjaival érintkezett. Immár 50 éve elzárkózik a közösségi élettől, a kollektív normák egy részét nem érzi magára vonatkozóknak. Introvertált jelleme átterjed feleségére is, ennél fogva falun belüli státusuk érdekes pozíciót kap. Marginalizáltak tűnhet, viszont ez ellen szól az a tény, hogy minden információt megkap azoktól a közvetlen szomszédoktól, akik a közösségi élet különböző területein S. J. érdekeit képviselik. Bebiztosított gazdasági hátteret (a bankban tartalékkolt pénzeszeget tetemes nyugdíjából duzzasztja) tudva maga mögött úgy érzi, megengedheti magának ezt a furcsán, de kellő tisztelettel kezelt státust.

8. A genealógiai emlékezet konstruálása

Az orosz kommunista rendszerrel rokonszenvező román párt aktivistáinak nyomására S. J. hazatérte után történeteit nem forgalmazhatta a falu társadalmában. Csak szűkebb környezete (felesége, néhány bizalmasabb szomszéd és rokon) szerzett tudomást a vele történekről. A '89-es változások után már nyíltabban vállalhatta az oroszok – és közvetve – a kommunisták bírálását. A fogsági szenvedések kárpótlásaként a magyar kormány bizonyos összeget helyezett kilátásba. S. J. hosszú fogsági idejének kártérítéseként az akkori pénzvviszonyok közt elég komoly összeget, kb. 120 ezer forintot kapott. Az ezt megelőző és követő időszakot a narratívum expanziójának²², a történetek széleskörű forgalmazási periódusának tekinthetjük. Gyermekei is eddig csak különböző részleteket tudtak életének ebből a nehéz szakaszából, a legaprólékosabb beszámolók ekkor születtek. Az élet viszontagságait megtapasztalt idős ember informatív-oktató szándékkal unokáinak is felidéz egy-egy történetet. Főleg a jelen időkre vonatkozik, hogy idegenek előtt nem hozza szóba, a beszédhelyzet függvényében csupán csak megemlíti, hogy ő is volt fogságban.

Gyermekei, unokái társaságában ha ritkán is, de mégiscsak beszél világháborús élményeiről. Célja a követendő hőskép-állítás a fiatalabb nemzedékek számára (ebben az esetben ő maga a hős kivételes tapasztaltságával, szilárd jellemével), ugyanakkor a háborúhoz, annak eseményeihez, az egész élethez való viszonyulása, habitusa ezekben az igaztörténetekben jut kifejezésre.

22 Vö. Keszeg 2002. 45.

9. Összegzés, következtetések

S. J. háborús történetei által valamiképpen provokálja a ma elpuhult emberét, ugyanakkor a szűkebb társadalmi környezete (szülőfaluja, Havadtó) elismerését is elvárja. Individuális életútja különlegességének tudatában és a falubeli sorstársak mára már szinte teljes hiányában kisajátítja magának az eseményt, nem tűr találgató okoskodást, hiszen ő volt ott, ő látta a saját szemével. Ő, Sándor János, aki „*kilencszer vótam támadásba tankkal*”, aki „*mindent hallottam, ami a fronton történt*”, aki most kézlegyintéssel és lemondó mosollyal inti le a dilettánsokat: „*há, mit tudjátok azt ti?!*”

A nyelvi eszközök válogatatlan spontaneitásával megkonstruált narratívumok mindenképpen folklór-produktumnak minősíthetők²³, újramesélés esetén a fő gondolatot szem előtt tartva variálni tudja őket. A variálódás azonban nem feltételezi a narratívumok dokumentációs értékének valamiféle degradálódását.

A háborús és fogságról szóló történetek S. J. életének csak egy évtizednyi eseményeit ölelik fel, igaz, ez nagymértékben kihat későbbi életére is. Csak az azelőtti (gyermekkori) és az azutáni személyes események elmesélése nyomán körvonalazódik teljességében a megismételhetetlen, egyszeri és egyedi, S. J. által bejárt küzdelmes életút.

SZAKIRODALOM

ASSMANN, Jan

1999 *A kulturális emlékezet*. Budapest

BIRÓ A. Zoltán

1996 A történetmondás mint az antropológiai kutatás tárgya. In: BODÓ Julianna – OLÁH Sándor (szerk.): *Elmentünk? Székelyföldi életutak*. Csíkszereda, 237–260.

FEJŐS Zoltán

1972 Az átmeneti rítusok. Arnold van Gennep elméletének vázlata. *Ethnographia* LXXXIII. (3.), 406–415.

1981 Mitikus lények Karancskeszi hiedelemrendszerében. In: HOPPÁL Mihály – NOVÁK László (szerk.): *Előmunkálatok a Magyarország Néprajzához*. 9. 87–119.

HUNYADI György – HANN Endre – PÖRZSE Katalin

1975 Sztereotip nemzet-jellemzések kognitív szerveződése. *Magyar Pszichológiai Szemle* 1975. (2.), 147–162.

KESZEG Vilmos

1991 Egy kortárs mítosz értékintegráló ereje. *Helikon* 2. 31.

2002 *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok*. Kolozsvár

PÁCZKÁN Éva

2002 *Kopasz föld. Mentalitás és szövegvizsgálat egy élettörténet elemzésének alapján*. Kolozsvár

PLÉH Csaba

1979 Szövegekre emlékezés és hagyományozás. *Ethnographia* XC. (1.), 106–112.

1986 *A történet szerkezet és az emlékezeti sémák*. Budapest

TÓTH Mária

1998 Az élettörténetekben megjelenő etnikai identitás. In: *Hagyomány és modernizáció*. Budapest, 77–87.

Ilyés Sándor

Az élettörténetekben megjelenő etnicitás egy vegyes házasság esetében

Néhány bevezető gondolat

Kolozsvár mindig is a változások városa volt. Az idők folyamán nevezték már magyarok városának, románok városának, talán a szászokról, zsidókról, cigányokról meg-megfeledeztek ebből a szempontból. Tartozott már Magyarországhoz, Erdélyhez és Romániához. Kikiáltatott Mátyás király városának és Gheorghe Funar városának, kincsesnek és szennyesnek. Mindenkori varázsa számomra éppen ebben a sokszínűségben rejlik.

A kommunista érában, különösen az 1960-as években a változások oly nagy méretet öltöttek, hogy hatásukat a mai napig érzékelni lehet. Az „ország építését szolgáló” urbanizációs és iparosodási hullám következtében a város viszonylag rövid időn belül átalakult, szerkezetét és lakossága struktúráját, valamint a benne élők számát tekintve. Külön negyedek épültek az iparkolosszusok munkásai számára. Közismert tény, hogy ezek az emberek többnyire a Kárpátokon túlról jöttek, rurális környezetből, és a lakosság etnikai összetételét megváltoztatni voltak hivatottak. A magyar többség kisebbséggé alakításán kívül a változás a mindennapi élet szintjén is jelentkezett. A „betelepülők” más életmódot képviseltek, más elvek és normák szerint éltek, más kultúra termékeit forgalmazták. A kultúrák találkozása, a lakosság e két szegmentuma közötti interakciók időbeli kontinuitása vezetett a mai Kolozsvár kialakulásához.

Mindezek körvonalazása azért történt, mert dolgozatom egy olyan magyar–román házaspár élettörténetét vizsgálja, amely az 1960-as években költözött fel Kolozsvárra az iparban elfoglalt munkahely miatt.¹ A Dóczi családot régóta ismerem, de eddig nem figyeltem fel etnikai hovatartozásuk helyzetére, mivel csak távoli ismerőseim. Előzetes információim annyiból álltak, hogy a családban románul beszélnek.

A következőkben a magyar nemzetiségű férj és a román nemzetiségű feleség élettörténetét vizsgálom meg, pontosabban élettörténetük etnikai aspektusait, azt, hogy voltak-e konfliktusok ebben a vegyes házasságban, s ha igen, akkor milyen együttélési (impliciten túlélési) stratégiákat dolgoztak ki, és használtak fel.

¹ A kutatás a Patrimoniul și dialog între culturi elnevezésű program keretében zajlott, amelyet a kolozsvári Centrul de Cercetări al Relațiilor Interetnice szervezett 2001–2002-ben.

Jelen kontextusban konfliktusnak nevezek minden olyan szituációt, amelyben bizonyos verbális vagy nonverbális cselekvések vagy attitűdök összeütközéshez, a belső vagy a külső béke hiányához vezetnek. A stratégiák pedig olyan cselekvések és attitűdök, amelyek konfliktusmegoldó módozatokká konstruálódnak.

Az élettörténet fogalmát mint a kutatás eszközét és mint annak tárgyát is használom.² Maga az élettörténet egy egyéni életpálya története, amely egy adott kontextusban, egy adott beszédhelyzetben alakul ki, ez esetben a gyűjtő kérésére. Éppen ezért egy szubjektív alkotás, amely az életpályát az egyén szemszögéből mutatja be, bizonyos fokú szelekciót feltételezve. Egy narratíva, egy diskurzus, amely a hagyomány által meghatározott, és amely a jelen horizontjából feltáruuló múltat beszéli el.³ A narratíva felépítése, a szelekció, a kontextus nem egyszerűen az egyéni adottságok függvénye, hanem az individuális élet kulturális és társadalmi dimenziói által meghatározott.⁴ A kulturális dimenzió a közösség elvárásainak megfelelő minták, modellek, stratégiák sokaságából áll, amelyek segítségével az egyén bármely szituációban megoldást talál. Ezen dimenziók ugyanúgy meghatározzák az egyén életútját, mint az élettörténetét. Különböző kultúrák az életpálya és az élettörténet különféle forгатókönyvét fogalmazzák meg⁵. Ha az életpályát kulturális alkotásnak tekintjük, akkor az élettörténet ennek szimbolikus reprezentációja. A szimbólumok használata, a kódolás folyamata ugyancsak kulturálisan meghatározott.

Hogy kik is vagyunk valójában, életünk történetéből derül ki. Maga az identitás komplex fogalom, jelen esetben az egyén személyes jellemzőit értem alatta, amelyek a biológiai adottságok, a társadalmi tapasztalatok kulturális feldolgozásából konstruálódnak meg, és amelyek az egyénről bizonyos képet alakítanak ki a többiek szemében, egy bizonyos státust biztosítanak neki. Az etnikai identitás egy adott etnikumhoz való tartozás szándékát jelenti, amely közös nyelvet, genealógiát, kultúrát, szimbólumokat, lelki alkatot stb. feltételez. Elmesélve életét, az egyén megalkotja saját énjét, elhelyezi egy kulturális és szociális rendszerben, annak mindennapi működésében. Használhatjuk a narratív identitás fogalmát is⁶, amely szerint önazonosságunk élettörténetünk egységében áll. Paul Ricoeur figyelmeztet arra, hogy az önazonosság nem vonja maga után szükség-

2 Niedermüller 1998. 378.

3 Gyáni 2000. 134.

4 Mandelbaum 1982. 34–36.

5 Niedermüller 1988. 379.

6 Tengelyi 1998. 15–16.

7 uo. 18.

szerűen a változatlanúságot, hanem változásokat, átalakulásokat is megenged, de mindez egyetlen egységes történet keretei között elbeszélhető⁷.

Élete során az egyén többször is újraalkotja élettörténetét. Minden esetben más a kontextus, más a cél, és egyedi az alkotás. A sorozatos újraalkotások az életmodell állandó változásának, a túlélési stratégiák váltakozásának eredményei. Az egyén új stratégiákat kell alkalmazzon minden új szituációban, s egyben énjét is újra kell konstruálnia. Az élettörténet állandó újraalkotása viszont biztosítja az én kontinuitását, egységét, integritását⁸. Mégis kétféle énről beszélhetünk: van egy úgynevezett belső én (az egyén saját maga számára megalkotott énje, *eul intim*) és egy külső én (az az én, amelyet a többiek felé mutat az egyén, *eul statuar*). Ez utóbbi szerepel az élettörténetekben is⁹.

Az élettörténet fontosságát és értelmét az egyén attitűdje határozza meg. Legitimálja életét, sajátosan értelmezi bármely idő- és térkoordinátában. Az új variánsok is narratívák formájában jelennek meg.

Az interjúkat 2002 áprilisában készítettem adatközlőim lakásán. Elképzelésem az volt, hogy csak arra kérem őket, mesélik el életük történetét, és nem árulom el, hogy tulajdonképpen mi is érdekel. Arra lettem volna kíváncsi, hogyan jelentkeznek az etnikai aspektusok az élettörténet diskurzusában. De felelnem kellett arra a kérdésre, hogy miért éppen őket választottam ki, azaz el kellett árulnom, hogy egy vegyes házasságban élő párral kell interjúkat készítenem. Ennek az lett a következménye, hogy a narratíva folyamában spontánul megjelentek, néha kihangsúlyoztatták az etnicitás problémái.

A Dóczi család a Györgyfalvi negyed csendesebb részén lakik, egy kétszobás lakásban, eléggé szerény körülmények között. A szobák nincsenek túlszűfelve bútorokkal, a nagszobában a központi helyet a televízió készülék foglalja el, de a másik szoba nagyobbacska könyvtárat rejt, amit nem volt alkalmam megfigyelni. A konyhában rengeteg folyóiratot láttam, legtöbbször keresztretjvényeket tartalmazott, és az összes román nyelvű volt.

Habár előzőleg azt nyilatkozták, hogy nem igazán beszédes emberek, az interjúkból más derül ki. Mivel a feleséget régóta ismertem, nem volt semmilyen problémám a beszélgetések során. Bármilyen kérdést fel tudtam tenni, és többé-kevésbé koherens válaszokat is kaptam. Ritkán tértünk el a témától, és csak egyszer szakítottak meg, de ez nem veszélyeztette a diskurzusok egységességét. A következőkben a két élettörténetet külön fogom tárgyalni a házasság pontjáig, onnan pedig egy szintetizáló vizsgálatot kísérek meg.

7 Tengelyi 1998. 18.

8 Gyáni 2000. 134.

9 Vultur 2000. 343.

A feleség története

Annak ellenére, hogy először a férj történetét rögzítettem, a feleségével kezdem, mivel egységesebb diskurzust formál, és tartalma, valamint jellemzői megfelelő kiindulási pontot alkotnak vizsgálatomban.

A felvételek a konyhában készültek, és más nem is volt jelen, csupán egyszer zavartak meg rövid időre kívülálló személyek. A feleség (Dóczi Maria, 1937-ben született) nagy kedvvel mesélt több mint három órán keresztül, nem volt szüksége bátorításra.

„*Deci sunt născută în județul Bihor, comuna Buntești, satul Ferice. Satul meu este... deci din satul meu nu se mai poate trece într-un alt sat, deci îi chiar la capătul munților.*” [Tehát Bihar megyében születtem, Buntești községben, Ferice faluban. Az én falum... tehát az én falumból nem lehet más faluba átmenni, tehát pont a hegy aljában található.] Tipikus kezdés, amelyet kerek történetek sora követ, még ha többször egyik történetről a másikra (és vissza) ugrál a mesélő. Gazdag szókincséről tesz tanúságot, és használja is azt. Mesélési kedvét az is bizonyítja, hogy jó fél óra után tettem fel egy-két pontosító kérdést, de ezek nem szakították félbe a diskurzus folyamát. Az első „igazi” kérdésem több mint egy óra után hangzott el, amikor is a mesélő megállt, és azt mondta: „*Mai zî și tu ce sâ mai spun.*” [Mondjad te is, miről meséljek még.] Eddig tartott a főnarratívum, az interjú többi részét a kérdéseimre adott válaszok képezik, ezek a másodlagos narratívumok. Ettől a ponttól kezdve én vettem át a beszélgetés vezetését, de beszélgetőtársam minden kérdésre hosszasan, kerek történetekben válaszolt, legtöbbször tréfás dolgokkal fűszerezve őket.

Első látásra azonosítani lehet élete fordulópontjait: az 1951-es év, amikor Váradra került egy kereskedelmi szakiskolába, a Nucetre való kihelyezés (ahol jövendőbelije is dolgozott), és a Kolozsvárra való költözés 1966-ban.

Legszívesebben és legtöbbször gyermekkoráról mesél (történetének egyharmada), amelyre állandóan visszautal, mert az akkori élmények meghatározóak egész életére. A gyermekkor, a szülőfalu mitikus jelleget ölt, a földi paradicsom képében jelenik meg. A gasztronómia paradicsoma (a konyha világáról hosszasan mesél ahányszor alkalom adódik), ahol mindenki egészséges, és sokáig él. A szép iránti érzékenység, a hagyományok tisztelete meghatározó volt egy olyan életmodell követésében, amelyből hiányoztak a modern, gyökerek nélküli embert kisértő bizonytalanságok és neurózisok. Ez a modell végigköveti életében, nosztalgikus érzéseket provokálva. „*Dar atâta-mi sunt de dragi și acuma opincile, încât și acum mi-e dor de ele. Când mă duc acasă, iau opincile lui cumnată-mia. Am doi frați*

care mai sunt acolo în sat, ăia NICIODATĂ nu și-au schimbat portul, și acum cu opinii...” [De annyira kedves nekem még most is az a bocskor, hogy most is hiányzik. Mikor megyek haza, felveszem a sógornóm bocskorát. Van még két bátyám, akik még mindig ott laknak a faluban, azok SOHA nem változtatták meg viseletüket, azok most is bocskorban...]

Egy fényözönben álló képet láthatunk, ahol csend van és béke, ahol az ember harmóniában él a természettel, ahová nem férkőztek be a modern világ pusztító dimenziói. Keveset kereskedtek, akkor se pénzért, amit az emberiség legfőbb megrontójának tartottak. Részletesen elmesélte, hogy a háziszöttesek tisztításának milyen módozatai voltak gyakorlatban, és „*noi atunci nu aveam chiloți, eu n-am avut chiloți până nu m-am dus la școală la Oradea, dar de unde, acolo nimeni nu avea.*” [Mi akkoriban nem hordtunk bugyit, nekem nem is volt bugyim, amíg Váradra nem kerültem. Hát honnét, mikor ott senki se hordott.] A csintalankodások Ion Creangă világát idézik fel: a legkisebb leány libapásztorkodik, cseresznyét lop, vagy éppen séggel egy bűbosbankával bajlódik.

Ebben a patriarchális világban kiemelkedik az apa figurája, a család abszolút vezető egyénisége. Természetesen az anya szerepe is meghatározó volt. „*Părinții mei au fost, pot să zic, cei mai bogați din sat. Tatăl meu era primar pe vremuri.*” [Azt mondhatnám, hogy az én szüleim voltak a leggazdagabbak a faluban. Régen az apám volt a polgármester.] A család gazdagsága az életmodell értékeinek volt köszönhető: a serénységnek és az emberségnek. „*Mama pe foarte mulți o ajutat din sat, care erau mai săraci. Ai mei într-adevăr aveau, dar munceau extraordinar de mult. Dacă îți spun că mama mea... eu odată până când a fost bătrână să fie la 6 sau 7 în pat. La 3 noaptea se scula. Tatăl meu a fost un om foarte respectat în toată zona Beiușului. Și atunci se ținea cont de omenie și de acești ceva extraordinar, deci nu ca și acuma.*” [Anyám nagyon sok embernek segített a faluban, a szegényebbeknek. A szüleimnek valóban volt mit a tejbe aprítani, de keményen megdolgoztak érte. Azt mondhatom, hogy az anyám... én egyszer sem láttam öregkoráig reggel hat vagy hét órakor az ágyban. Hajnalban háromkor már fenn volt. Az apám meg nagy megbecsülésnek örvendett Belényes vidékén. Mert akkoriban nagyon is sokat jelentett az emberségesség, nem mint most.] Az apa jelleme és szavai mindörökre megmaradtak benne, segítették a nehéz helyzetekben és a döntésekben.

Ennek a világnak a jósága az elzártásgnak, az érintetlenségnek volt köszönhető. Tizennégy éves koráig még a vonatot sem látta, és csak egyszer mozdult ki a faluból, akkor is csak a közeli Belényes városáig. Azt a földet se politika, semmiféle ideológia nem mérgezte meg. Teljesen román falu volt,

de nem a nemzetiség számított, hanem a munka és az emberek szeretete. Az apa presztízse is ezeknek az értékeknek volt köszönhető. Amikor egy új tanító érkezett a faluba, senki sem érdeklődött a nemzetisége iránt (habár Szilágyinak hívták), hanem emberi és tanítói kvalitásait figyelték. *„Preotul s-a mutat, și a venit un învățător. Nu-l uit niciodată. Îl chema Szilágyi Iosif. Dar [a sírás fojtogatja] te rog să mă crezi că într-o zi, și acum îmi vine să plâng, m-am gândit că ar merita o statuie. Era maghiar poate, nu știu, niciodată nu știu dacă a fost maghiar sau a fost român, îți spun sincer. Dar după nume...”* [A pap elköltözött, és jött egy tanító. Nem fogom elfelejteni soha. Szilágyi Iosifnak hívták. De... hidd el nekem, hogy egy napon, most is jön, hogy elsírjam magam, arra gondoltam, hogy megérdemelné, ha szobrot állítanánk neki. Lehet hogy magyar volt, nem tudom, soha sem tudtam, hogy magyar volt-e vagy román, megmondom őszintén. De a neve után...] Az új tanító komoly tanulásra serkentette őket, addig járt, amíg új bútorzatot szerzett az iskolának, és a gyerekek kedvenc eledelét, a tejport. Mindenkit a saját képességei szerint továbbtanulásra ösztönzött. *„Acest dascăl din moment când a venit în sat la noi, s-a schimbat totul radical. Deci datorită lui pot să zic că sunt și eu cu școală, că poate aș fi rămas acolo la țară.”* [A tanító megérkezésének pillanatától kezdve minden radikálisan megváltozott. Neki köszönhetem, hogy iskolázott ember vagyok, mert lehet, hogy nélküle ott maradtam volna falun.]

Az élettörténetben a szülőfalu idealizált képe rajzolódik meg, amelyet az idő múlása minden negatív valenciától megtisztított. Egy védett hely, ahol még a második világháború is sokkal elviselhetőbben zajlott le, mint bármely más faluban. *„În ziua de paști toată lumea vopsea ouă, și la un moment dat am auzit avioane peste sat. Am ieșit să vedem avioanele, dar n-am ieșit afară bine, până când buf-buf, două bombe. Unde a vrut să arunce? Exact pe populația de la biserică. Noroc... știți cât a fost? Că n-a fost... cam 200-300 de metri, deci într-o grădină s-a aruncat bombele. Te rog să mă crezi, că nici un pui de găină n-a murit. Dar în schimb schijele din bombele alea au fost și la noi, a spart ciripa. Și atunci a intrat o spaimă și o frică atunci, nu uit niciodată nici ouăle la care lucram...”* [Húsvét vasárnapján mindenki tojást festett, s egyszer csak repülő k húztak el a falu felett. Kirohantunk, de nem is értünk jól ki, amikor buff-buff, két bomba robbant. Hova akarták dobni? Pont a templomban levő emberekre. Szerencse, hogy... vagy 200-300 méterrel arrébb, egy kertbe zuhantak a bombák. Hidd el nekem, hogy még egy csirke sem dőglött meg. De a bombák szilánkjai a mi házunkig elrepültek, összetörték a cserepeket. És akkor félelem szállta meg lelkeinket. Nem felejttem el soha annak a tojásnak a mintáját, amit akkor

írtam...] A háború alatt nyilvánvalóvá vált, hogy a falu világa is veszélybe kerülhet, és hogy nem lehet mindörökre elzárkózni a világtól. Habár a fenti incidens is inkább azt bizonyította számukra, hogy a hely védett, hiszen az ijedségen kívül semmi baj nem történt. Az idő pedig teljesen begyógyította a múlt sebeit: „*Câteodată când discut cu Pityu, mă, cred că ăia n-au făcut intenționat, n-au aruncat intenționat bombele. Au aruncat mai mult ca să vadă dacă în zona respectivă... știi?*” [Néha, amikor Pityuval beszélgetünk róla, te, azt hiszem, hogy azok nem dobták akarattal pont oda a bombákat. Inkább azért tették, hogy lássák, azon a vidéken lőnek-e...] Még az oroszok bevonulása is drasztikus következmények nélkül zajlott le. Bármilyen ember nem léphet be egy ilyen patriarchális világba. „*Pe mine mă luau rușii în brațe, și-mi aduc aminte că eram mărișoară. Dar mă luau în brațe... nu mi-a fost frică de ei nici un pic. Au fost niște oameni foarte cumsecade s-a nimerit la noi.*” [Emlékszem, hogy nagyobbaeska voltam, de az oroszok ölükbe vettek. Nem féltem tőlük egy cseppet sem. Nagyon rendes emberek kerültek hozzánk a faluba.] Ez volt az első igazi találkozás más nemzetiségű emberekkel. Bizonyára rémhírek keringtek az orosz katonákról (főleg a nők lévén megrettenve az érkezésük hírétől), de kiderült, hogy csupán beszélődik és táplálkozási szokásaik mások, azon kívül ugyanolyan emberek, mint a falubeliek. Otthon ugyanolyan gazdaemberek, családapák, tehát nem a nemzetiség a fontos, hanem az emberi értékek.

„*Deci la 14 ani am plecat la Oradea.*” [Tehát tizennégy éves koromban Váradra kerültem.] Az első fordulópont, az ötvenes évek, amikor az egyén elhagyja gyermekkorra varázslatos helyeit, és egy másik világba kell integrálódjon. A népviseletet polgárabb ruha váltja fel, a kiejtés és a szókészlet módosításra kényszerül. Megváltoznak a túlélési stratégiák is. De a szülőfalu egészséges szellemisége állandó támaszt jelent, sőt, még a beilleszkedést is megkönnyíti. Ferice egészséges szellemét hordozva, a felvételi vizsga nem lehet egy komoly akadály. Annyi *gyönyörűen felöltözött kis-asszony* mellett a *parasztlány* is feltűnést kelt. „*Și aveam niște plete mari, un păr negru, o față albă, eram exact ca și o păpușă. Atâta le-am fost de dragă probabil, încât i-am dat gata.*” [És hosszú, fekete coffom volt, hófehér arcom, olyan voltam, mint egy baba. Valószínűleg annyira kedves voltam nekik, hogy levettem őket a lábukról.] És: „*Fetișo, ai trecut.*” [Kislány, átmentél.]

A leányok szigorú program szerint élték mindennapjaikat, legtöbbet különféle üzletekben segédkeztek. Kemény és felelősségteljes munka volt, de a leány, az otthoni tanítások által vezérelve példásan helyt állt. A következőkben hosszasan idézünk a történetből, mert az apa szavai meghatározó

részt képeznek a követett életmodell megkreálásában, a kiválasztott stratégiákban, és beszélgetőtársunk megjegyzései is állandó érvényűek. „*Tatăl meu știa că o să lucrez în comerț, și când am plecat de acasă, țaranu acela de la opincă a zis așa: Ascultă fata mea – zice – să te ferești și de sâlă. Adică sâlă ce înseamnă? Când cineva vrea să dea pe tine vina, dar tu nu ești de vină. Să nu cumva să furi, dacă ceva nu-i al tău, nici măcar un creion, dar nici măcar un creion! Și într-adevăr, eu asta am știut de la tata, să fu corectă. Și aștia mă încercau. De multe ori scăpau un leu, sau lăsa în depozit pe acolo, pe jos. Și eu când măturam pe acolo și găseam, îi dădeam acolo, și bineînțeles, le plăcea foarte mult de mine. Și tata a mai spus un cuvânt odată. Aveam o prietenă vizavi de casa noastră. Mie mi-a plăcut întotdeauna gașca băieților. Dar culmea, că atunci niciodată nu vorbeau băieții prostii față de mine. Aia era geloasă pur și simplu, i-a spus la tata, că eu mă răd la toți băieții. Și zice tata: Ascultă, fata mea. Acum – zice – ai cur și n-ai cap. Să nu se schimbe – țaranu acela – când o să ai cap și n-o să ai cur. Dar pe românește, acum pe mine nu mă interesează că tu înregistrezi, dar exact cuvântul acesta a spus tata ăla de la opincă. Dar a fost un om extraordinar de înțelept. Mi-a dat o educație ... veci n-o înjura pe mama, și nu erau pocăiți. Nu s-a certat cu mama față de noi, înțelegi?”*

[Az apám tudta, hogy a kereskedelemben fogok dolgozni, és amikor elmentem otthonról, az a bocskoros paraszt azt mondta: Ide hallgass, leányom. Őrizkedj a képmutatástól. És nehogy lopásra vetemedj! Ha valami nem a tied... még egy ceruzát sem. És valóban, ezt megtanultam az apámtól, a becsületességet. És ezek próbára tettek. Elejtettek egy-egy lejt, vagy hagytak valamit a földön a raktárban. És én amikor ott sepregettem, megkaptam, s rohantam hozzájuk. Természetesen, nagyon tetszettem nekik. Az apám még mondott valamit. Volt nekem egy barátnóm, aki velünk szemben lakott. Nekem mindig is a fiúk csapata tetszett. De érdekes, hogy soha nem beszéltek hülyeségeket velem szemben. Az a lány egyszerűen féltékeny volt, s azt mondta az apámnak, hogy én minden fiúra mosolygok. Akkor az apám azt mondta: Ide hallgass, leányom. Most van segged, de nincs fejed. Nehogy megforduljon ez, hogy legyen fejed, de ne legyen segged. De románul mondta ezt, aztán engem most nem érdekel, hogy te felveszed. Pont ezeket a szavakat használta az a bocskoros paraszt. Egy olyan nevelést kaptam tőle... Soha nem szidta anyámat, pedig nem voltak hívók. Soha nem veszekedtek a mi jelenlétünkben, érted?]

Ami számunkra a legfontosabb, Váradon kerül először kapcsolatba a magyarsággal és a magyar nyelvvel tudatosan.¹⁰ A falu világával ellentétben,

¹⁰ Az 1956-os népszámlálás adatai szerint Váradnak 99000 lakosa volt, ebből 35600 román és 59000 magyar nemzetiségű (Varga 1992. II. 111).

a nagyvárosban a nemzetiség kérdése nem magától értetődő. Egy másik etnikummal való kapcsolat a kommunikáció kódjának megváltozását jelenti, két különböző kultúra találkozását. Az élettörténetben ez a találkozás egy anekdota formájában jelenik meg, amely mégis azt mutatja, hogy a két etnikum között nem voltak konfliktusok, a másik nyelve iránt pedig nem idegenségérzet jelentkezett, hanem a kíváncsiság, a tanulni akarás. „*Deci ungurește în fiecare magazin s-a vorbit, atunci foarte mult se vorbea maghiara în Oradea. Dar în schimb nimeni n-o avut probleme că ăla-i ungar, ăla-i român, sau nu știu ce. Eu cel puțin când m-am căsătorit cu bărbatul meu, nici atunci n-am putut să zic să facem diferență ... Peste tot unde am fost în magazine, au fost maghiari. Ei tot vorbeau între ei ungurește. Și zic, mă ăștia toată ziua vorbesc de mine ceva. Și am început. ...Deci aveam colege din Oradea care nu știau o boabă ungurește. Și eu când am terminat comerțul, tot știam, dar într-adevăr, de pronunțat, n-am pronunțat bine niciodată. Și ce o zis ăștia odată în magazin de pulicka. Eu am crezut că vorbesc ceva prostii de mine, pulicka – cine știe, ceva cu p..a [suttogja], înțelegi? Și ăștia au zis, că ășta nu-i mămăligă, nem pulicka, că îs iute la toate și ășta. Și într-o zi nu mai vorbesc cu ei...*

– Marika, ce-i cu tine? De ce ești supărată?

– Păi da, că ați vorbit ceva prostii de mine ungurește!

– Ce-am zis?

– Ați zis ceva de pulicka, și asta îi foarte urât, nu poate fi decât foarte urât.

Atâta au râs de mine. Atuncea au început ei să spună, dar deja am început și eu să culeg de la clienți. [Váradon minden üzletben beszéltek magyarul, akkoriban nagyon sokat beszéltek magyarul Váradon. Ellenben senkinek sem volt problémája, hogy ez magyar vagy román. Én legalábbis miután férjhez mentem, akkor sem mondhatom, hogy megválogattuk volna... Minden üzletben voltak magyarok. És ők maguk között mindig magyarul beszéltek. És mondtam magamban, hogy ezek egész nap rólam pletykálnak. És így kezdtem el... Tehát voltak váradi kolléganőim, akik nem tudtak egy szót magyarul. És én amikor végeztem, tudtam szinte mindent, igaz, a kiejtésem sohasem volt valami jó. És valamit mondtak ezek az üzletben a puliszkáról. Én azt hittem, hogy valami hülyeséget mondanak rólam, puliszka – ki tudja mi az, valami f...sz (suttogja). Pedig ezek azt mondták, hogy ez nem puliszka, mert fürge voltam, meg minden. És egyik nap nem beszéltem velük.

– Marika, mi van veled? Miért haragszol?

– Hát igen, valami hülyeséget mondatok rólam!

- Mi az, mit mondtunk?
- Valamit a puliszkáról, és az nagyon csúnya, az csakis valami csúnya lehet.

Annyit kacagtak rajtam! Akkor elkezdtek mondogatni, tanítani, de már a kliensektől is tanulgattam.]

Mindezek után nekifogott a magyar nyelv tanulásának, a legkisebb előítélet nélkül, mert ilyesmit nem engedett meg az otthoni modell, és Váradon sem találkozott hasonlóval. Egy magyar szakácsnő lett egyik legjobb barátja, Rózsika néni, aki azért is szerette meg őt annyira, mert dolgos leány volt, és nem volt válogatós.

A következő forduló a Nucetre való kihelyezés lesz, valamint a Kolozsvárra költözés. Mivel mindkettőről szó lesz a férj történetében is, a kettőt egyszerre fogom tárgyalni valamivel később, hogy megnézzük, két különböző nemzetiségű egyén hogyan fogja fel a házasság intézményét, a házáséleletet.

A férj története

Dóczi Istvánt (1933-ban született) személyesen nem is ismertem, de felesége azt állította róla, hogy még annyira sem beszédes, mint ő maga. Tudtam, hogy egymás közt románul beszélnek, ezért kissé zavarban voltam, és nem tudtam, hogy milyen nyelven kezdjem el a beszélgetést. Szerencsémre házigazdám megelőzőtt, és magyarul kezdett mesélni. Kissé meglepődtem, de megállapíthattam, hogy szívesen mesél magyar nyelven, még ha nehézkesen is használja azt.

Az interjút a nagyszobában készítettem, és a férj sem kérte magát, mesélni kezdett. Bevallotta, hogy elszokott a magyar nyelv használatától, sok kifejezés nem jut eszébe, avagy sok időbe telik a felidézése. A beszélgetés során állandóan az asztalterítővel babrált, főleg amikor egy bizonyos szó vagy kifejezés nem jutott eszébe. Nem tűnt zavartnak, valószínűleg a nehézkes nyelvhasználat keltette a kényelmetlenség érzését. Viszonylag sok román szót használt (elsősorban az intézménynevek, helységnevek és szakszavak esetében), és néha a kiejtés, a toldalékolás is romános volt.

Akárcsak a feleség esetében, ez a diskurzus is a kronológiai sorrendet próbálja követni, de csak az első fázisban sikerül. A feleség kerek történetei nem térnek vissza, inkább az események egyszerű krónikájának lehetünk tanúi. A szülők alakja csak elmosódottan jelenik meg, nagyon keveset tudunk meg róluk, a család és a szülőfaló pár soros bemutatása látszólag a feleség esetében oly intenzív érzelmi kötődés nélkül történik. Ellenben az

etnikai aspektusok sokkal kihangsúlyozottabbak. Minden sokkal rövidebben és egyszerűbben van bemutatva. A főnarratívum alig tíz perc alatt véget ért, ekkor át kellett vennem az irányítást.

A főnarratívum a szakmai pálya alakulását tárgyalja a legnagyobb részben (ugyanis Dóczy István elektromechanikus volt egy bányászati vállalatnál), először a sajátját, utána pedig a gyerekeiét. Később megjelennek egyes gyermekkori emlékek, amelyeket meghatározónak vélek a további vizsgálódásban, viszont többnyire válaszként a kérdéseimre, habár néha spontánul is. Az etnikai aspektusok általában sajátos módon jelennek meg az elbeszélés folyamán: valamely történésről beszélve, a férj pár másodperces szünetet tart, majd *mit akarok még mondani, vagy egy dolgot még mondanék itt* típusú formulákkal tér ki az etnicitás kérdéseire. Ez számomra azt jelezte, hogy tudja, mi érdekel elsősorban, valamint azt, hogy mindez számára is fontos, sokkal inkább, mint a felesége esetében. De azt is, hogy az ő esetében az élettörténet tudatosabban van megkonstruálva, talán mestersegebben, oly információkkal, amelyek a gyűjtő kíváncsiságát hivatottak kielégíteni. A felesége esetében minden folyamatosabbnak és természetesebbnek tűnt.

„Dobokán¹¹ születtem, ez Kolozs megyében van, itt közelbe. Édesapám magyar származású, édesanyám... félmagyar származású, tehát... az ő édesanyja magyar volt, édesapja román. Az sem volt utóvégre csak román, hanem az is ... valami hogyhívják ... olasz is volt. Mi szegény család voltunk, édesapám kovács volt.” Ebben a történetben egy másfajta életmodell és más stratégiák bontakoznak ki. Ezen kontextusban a munka ugyancsak értéknél számított, de nem hozta meg a várt gyümölcsöket, ennek következménye lett a szegénység, a bizonytalanság, a lakóhely sorozatos megváltoztatása. Vegyes lakosságú faluról lévén szó, nem beszélhetünk egy egységes életmodellről, hanem mindinkább az etnikus problémák felszínre bukkanásáról. Mind a közösség, mind a család megoszlott etnikum és vallás szerint. „Nagyapám ortodox volt, így gyerekei is ortodoxok voltak. Tehát az én édesanyám is mielőtt férjhez ment volna egy magyarhoz... Aztán áttért a reformátusokhoz. Mi, a gyerekek, mind reformátusok voltunk. A többiek mind katolikusok voltak, de rendre mind elmentek onnan... Hát a faluba kevesen voltak a magyarok, aztán... miután bejöttek... bejöttek a magyarok, tehát átment Erdély Magyarországhoz, akkor aztán a magyarok elkezdték magukat magyarnak vallani egy páran. Tehát nem voltak többen mint 7-10 család.

¹¹ 1941-ben Dobokának 1773 lakosa volt, ebből 1666 román, és 106 magyar nemzetiségű (Varga 2001. IV. 585).

Ebből... ebből az egészből volt vagy 4 család, akik magyarul beszéltek mind. Tehát mi is azok közé tartoztunk, s még volt aztán még vagy 3 család. Aztán a többiek úgy, hogy... az apa vagy az anya magyar volt...” Úgy tűnik, az etnicitás változékony dolog, amelyet a politikai szituáció befolyásol. A Dóczy család azon kevesek egyike, amelyben mindenki beszélt magyarul, habár nem nevezhetjük szintiszta magyar családnak. A magyar nyelv használatán kívül a református vallás is a magyar etnikum körébe sorolta őket. Mindez egy sajátos helyzetbe, pozícióba állítja a családot. Ennek megfelelően választották ki a fiúgyermek tanulmányainak állomásait. *„Én konfirmáltam magyar templomban, ott is voltam keresztelve, és konfirmáltam is. Hát amikor konfirmáltam otthon a faluban, akkor voltunk vagy haton-heten. Én még nem voltam tizenégy éves. Az én bátyám, az volt tizenégy éves, én tizenhárom. S akkor az egészek közül mi ketten voltunk, akik... magyarul beszélünk, és akkor mi tanultuk meg azt a Heidelbergi Kátét. Az egészet, és a tiszteletes úr minket.. A többiek elmondtak egy-egy miatyánkot, és az volt az egész, mert azok a miatyánkon kívül magyarul nem tudtak. Onnan aztán elmentem Bonchidára, és újra elkezdtem az 5–6–7. osztályt magyar szakon.*

[Dobokán ugyancsak magyar iskola volt?] *Dobokán magyar volt, magyar volt, mert ott még Erdély volt, és Magyarországhoz tartozott. Amikor bejöttek a magyarok, akkor volt magyar iskola, és akkor azok, akiknek csak az apja vagy az anyja volt magyar, azok elkezdték magyarnak vallani magukat, és magyar iskolába jártak. [Akkor kötelező volt magyar iskolába járni?] NEM, nem volt kötelező, mert akárki mehetett ahova akart, mert ahol volt az iskola, közös volt, tehát oda... az egyik része volt a magyarok... osztályok ... a másik része a román osztályok.”*

A család nemcsak az etnikai összetétele miatt volt sajátos helyzetben, hanem a lakóhely elhelyezkedése miatt is. Ezért másfajta stratégiák alkalmazása vált szükségessé, a többi magyar családokétól eltérő. A közösség többi tagjával való kapcsolat meghatározó következményeket vont maga után. *„Mi kicsitől fogva mi magyarul és románul beszélünk. Otthon magyarul beszélünk, künn románul. Mi nem laktunk ottan, ahol a magyarok laktak. Találkoztunk így velük, de... [Volt egy olyan rész, ahol a magyarok laktak?] Volt egy falu [rész] ahol ők laktak, a többiek.”*

A vallásról beszélve, a férj nagy tisztelettel emlékezett meg a dobokai református papról, aki a falu orvosának funkcióját is betöltötte, annak ellenére, hogy nem volt meg a megfelelő képesítése. A kisebb bajokat maga kezelte, és nem nézte azt, hogy ki a magyar vagy ki a román. *„Vagy ha valami volt, amit nem tudott segíteni, akkor elküldte Kolozsvárra. Kocsit adott*

ő, az egyház kocsiját. A román gyereket is, nemcsak a magyar gyereket.” Habár az etnikum és a vallás legtöbbször meghatározta egymást, a falu etnikai struktúrája egy olyan életmódot termelt ki, amely állandó interetnikus kapcsolatot feltételezett a lakosság és a különböző intézmények (iskola, egyház) szintjén.

A Dóczi család Bonchidára költözött, mivel az apa ott kapott munkát. István ott is járt iskolába, majd Kolozsvárra került, az elektrotechnikai szakiskolába. Az apa döntötte el, hogy a fiú magyar nyelvű iskolába iratkozzon be, neki volt a legnagyobb szerepe a család etnikai identitásának megformálásában, különösen amíg a gyerekek nem önállósultak.

A szakiskola elvégzése után a Nucetre való kihelyezés volt a fordulópont a férj életében még inkább, mint a feleségében. Egy román lakosságú vidéken, román kollégák között, és később román feleség mellett élve, az egyén új stratégiákat kell alkalmazzon. Az én újraformálása történik a magyar identitás fokozatos elvesztése által, valamint egy, a román nyelv használatával fémjelzett új élet felépítése. *„Az elején nehéz volt ne-kem... mert magyarul végeztem az elemi iskolát és a szakiskolát is. Nehéz volt megtanulni azt a sok... szak... szavakat románul. Aztán meg egy idő után megtanultam, s elfelejtettem ezeket. Aztán ottan ... mivel ottan csak románok voltak, és nem volt magyar, kevés volt...”*

Házasság – az asszimiláció eszköze?

Érdekesnek, és egyáltalán nem véletlenszerűnek tűnik, hogy egyik történetben sem jelenik meg a főnarratívumban egy bizonyos kulcshelyzet: kettejük találkozása, valamint a házasság. A feleség diskurzusában alig két szóban történik említés róla, pontosabban arról, hogy Nucet városában találkozott először jövődóbelijével. A kérdéseimre kapott feleletekben (tehát a másodlagos narratívumokban) egy sajátos szituáció körvonalazódik. Egy Stâna de Valera szervezett kiránduláson ismerkedtek meg, Nuceten pedig a szórakozóhelyeken találkoztak. De *„Păi eu când m-am măritat cu nenea Pityu, eu n-am știut că-i ungur, pentru că în zona aia... Pe acolo ne-am împrietenit, dar el atâta de bine vorbea românește, încât niciodată n-a avut accent de maghiar. Și apoi când ne-am căsătorit, atunci am știut că-i ungur. Pentru că acolo, îți spun, nu se vorbea, se vorbea numai românește. Pe vremea aia n-a contat nimeni că tu ești... A vorbit atât de corect. Numele era într-adevăr, dar când îi scriam scrisori, n-am știut să scriu nici Dóczi. Se scrie cu czi, nu? Eu scriam scrisorile cu Doți, cu ... românește. Că pentru mine... deci din punctul acesta de vedere n-am*

avut probleme unul cu celălalt.” [Hát én amikor férjhez mentem Pityu bácsihoz, én nem tudtam, hogy magyar, mert azon a vidéken...Ott ismerkedtünk össze, de ő olyan jól beszélt románul, hogy soha nem volt magyar akcentusa. És amikor összeházasodtunk, akkor tudtam meg, hogy magyar. Mert ott, mondom, senki sem beszélt, ott mindenki románul beszélt. Abban az időben nem számított, hogy te mi vagy... De olyan helyesen beszélt. A neve valóban magyaros volt, de amikor leveleket írtam neki, nem is tudtam, hogy kell leírni azt, hogy Dóczi. Cz-vel írják, nem? Én románosan írtam: Doçi. Mert számomra... tehát ebből a szempontból nem volt problémánk egymással.] Ezennel az első lehetséges konfliktushelyzetek csíráiban megsemmisültek. A jövődő férj látszólag tökéletesen beilleszkedett a román közösségbe, nem árulta el sem kiejtése, sem szóhasználatát. Egy év után össze is házasodtak, ami precedens nélküli dolog volt mindkét családban, mert ha leszámítjuk a férj szüleinek helyzetét, ez lett az első vegyes házasság a körükben. Megkérdeztem a férjet, hogy felesége családja teljesen román család volt-e. A válasz: *„Ők ottan mind románok, ottan nincs is magyar a faluba ... még a környéken se. Vagy ha van, esetleg úgy, egy-egy eltévedt...”* [nevet]

A lakodalom vegyes házasság esetében rengeteg konfliktusnak adhat teret, hiszen részletekbe menően kell megszervezni, még hozzá úgy, hogy mindkét etnikum elvárásainak megfeleljen. Ez esetben is a kezdetek kezdetén elrendeződött minden. A férj szavai: *„Nekünk nem volt lakodalmunk. Mi elmentünk a Néptanácshoz, megházasodtunk, s ezzel hazamentünk. Hát én akkor huszonnégy éves voltam, a feleségem húsz. S akkor elmentünk a Néptanácshoz, összeházasodtunk, s ezzel kész.”* A motivációk mindkét fél esetében az otthoni életmodell, gondolkodásmód szerint lettek megmagyarázva. [És a szülők nem szóltak semmit?] *„Hát nem mondhatom, a szüleim is... szegény családok voltunk. Édesapám is amikor befejezte a munkáját, akkor annak idején 300 lej pensziója olt, nyugdíja. Édesanyám nem dolgozott.”* A feleség szerint: *„Căsătoria am făcut-o la mine în comună, pentru că nu am făcut nuntă. Că pe vremea respectivă, știu eu, nu era așa o modă că neapărat trebe să fii... Părinții mi au fost oameni mai serioși, mai sobri, mai acești. Deci... frații mei... nu le plăcea nici jocul... nu eram o familie prea zdropăiată, înțelegi? Și atunci la tata nu prea i-o plăcut nunțile așa să zici că facem tam-tam sau nu știu ce. Știi că nunțile is de obicei cu două tășuri. Ori le faci pentru bani ...DA. Asta este. Ori pentru bani, ori vrei să areți că ești acești și pe urmă întotdeauna ies povești. Așa că n-am făcut nuntă.”* [Nálunk a községben esküdtünk össze, mert nem tartottunk lakodalmat. Mert abban az időben, tudom is én, nem volt annyira

divat, hogy feltétlenül lakodalmat kell tartani. Az én szüleim komolyabb, komorabb emberek voltak. És a testvéreim is... nekik sem tetszett annyira a tánc. Nem voltunk valami ugrálós család, érted? És akkor az apámnak nem nagyon tetszettek a lakodalmak, hogy csak nagy tam-tamot csináljunk. Tudod, a lakodalom kétélű valami. Vagy a pénzért csinálod... IGEN BIZONY. Ez van. Vagy a pénzért csinálod, vagy meg akarod mutatni, hogy gazdag vagy, és aztán mindig pletykálnak az emberek. Úgy hogy nem tartottunk lakodalmat.] Azt is feltételezhetjük, hogy azért nem volt lakodalom, mert a szülők nem egyeztek bele egy vegyes házasságba. Érdeemes felfigyelni a férj határozott kijelentésére: „*Tiszta román család volt, de nem volt semmi kifogásuk ellenem, hát na...mit tudom én, úgy is jött, hogy nem akadtak bele az én dolgaimba, és ...au fost puși în fața faptului implinit.*” [Kész tények elé voltak állítva.] Mindezen kijelentések mellett mindketten többször is biztosítottak arról, hogy a családok részéről nem volt semmi ellenvetés, és hogy abban az időben igazán nem számított az etnikai hovatartozás.

Bárhogyan is történt, a fiatal pár távol élt a szülőktől, és élettörténeteik egy békés családi életet mutatnak be, a román nyelv lévén a családon belül is a kommunikáció eszköze. A történetekben a házaselet alárendelődik a szakmai karriernek, a kemény munka időszaka ez. Az etnicitás nem tűnik fel társalgási témaként, habár a férj elrománosodási folyamat tárgya.

A feleség továbbra is a szülőfalu életmodelljét követi, nem tartja számon az etnikai hovatartozást, hanem a személyes értékeket mind a családban, mind a munkahelyen. „*Eu m-am înțeles foarte bine cu toată lumea, nici-odată n-am avut probleme cu nimeni, nici cu români, nici cu unguroaice. Și din contră, de multe ori mă respectau mai mult fetele maghiare, știi? Adevărul este că întotdeauna le-am spus: Nu vă interesează că la raionul celălalt cine vine târziu sau nu știi ce. Mie bârfe nu. Singurele bârfe pe care vreau să le aud de la voi, dacă vedeți pe una la noi în raion dacă pune mâna, dacă fură. Deci așa am procedat întotdeauna, și n-am avut nici un fel de probleme.*” [Én mindig jól egyeztem mindenkivel, nem volt senkivel sem problémám, se románnal, se magyarral. És volt úgy, hogy a magyar lányok sokkal jobban megbecsültek, mint a románok. A valóság az, hogy mindig mondtam nekik: Ne érdekeljen titeket, hogy a másik részlegen ki jön későn vagy mit tudom én. Nekem ne pletykáljatok. Az egyedüli pletykák, amiket hallani akarok tőletek, ha látjátok, hogy valaki lop. Mindig is így csináltam, és soha nem voltak problémáim.] Tehát szakmai téren nem voltak etnikai konfliktusok, sőt, a feleség pozitív dolognak értékelte a többi etnikummal való együttműködést, mert tanulni lehet tőlük. Váradon magyar lányokkal is dolgozott, megtanulta nyelvüket. Zsidó (*jidani*) üzletekben

is megfordult, tőlük pedig elleshette és megtanulhatta mestersége fogásait, fortélyait. Nucet majd Petru Groza városában oroszokkal került kapcsolatba, összebarátkozott velük, és oroszul is tanult egy keveset. Ezen felül pedig meglátása szerint a magyar férj előnyöket jelentett számára. „*Nici eu n-am fost membră de partid. Și am fost tot timpul în conducere... Opt ani am fost deputată... aici în cartier. Și atunci când am fost deputată, să știi o chestie, expres a căutat așa, să nu fie nici unguroaică, nici româncă, ai înțeles? Atunci pe vremea lui Ceaușescu s-a ținut cont să fie de exemplu din familie mixtă. Că așa am ajuns și eu deputată, înțelegi?* [Én sem voltam párttag. Pedig mindig is a vezetőség tagja voltam... Nyolc évig voltam képviselő... itt, a negyedben. És akkor, amikor képviselő voltam, tudjál egy dolgot, akkor egyenesen olyan embert kerestek, aki se nem román, se nem magyar, érted? Ceaușescu idejében számított, ha vegyes családból származott az ember. Mert így lettem én képviselő, érted?]

Másfelől a férj nem beszélt egyáltalán a munkatársaival való viszonyáról, csupán munkája technikai oldaláról. De az interjúk után, mikor már nem rögzítettem a beszélgetést, érdekes dolog történt. Az egyetemi életről érdeklődött, ezen belül is a magyar–román kapcsolatokról, viszonyokról. Ezek után megjegyezte, hogy neki is volt valami megosztanivalója a kollégáival, de erről nem akart beszélni. Amit megtudtam, azt a feleség árulta el: „*A... la el probabil că a fost... și de aia și ține el o chestie. Știi că noi ceream locuință. Deci el a făcut cerere să primim trei camere, având doi copii. Greșeala am făcut-o eu, că n-am făcut cererea la întreprindere la mine. Că dacă făceam, rezolvam sută la sută, dar l-am lăsat pe el, să ceară el. Și atunci când s-a pus problema să primim locuință, cineva ar fi zis că ce, la maghiaru ăla, la unguru acela vreți să dați locuință? Și nu-i nici membru de partid.*” [Nála valószínűleg... volt neki valami baja. Tudod, mi kértünk lakást. Tehát ő kérvényezett egy háromszobás lakást, mert két gyermekünk volt. Én hibáztam, mert nem adtam le én a kérést nálunk a vállalatnál. Én száz százalék, hogy elintéztem volna, de hagytam, hogy intézze ő. És amikor arról volt szó, hogy kapjunk lakást, akkor bizonyára valaki azt mondta, hogy mi van, annak a magyarnak akartok lakást adni? Pedig nem is párttag.] Még egyszer bebizonyosodik, hogy az élettörténet egy szelektív és fiktív konstrukció, mert a fenti idézet egyértelműen utal etnikai problémákra, legalábbis előítéletekre.

Egy meglehetősen kényes kérdés a vegyes házasság esetében a gyerekek születése, nevelése. Az első gyerek, a fiú Nucet városában született, és az apa nevét kapta: Ștefan. A leány Petru Grozán született, és az anyja nevének kívül (Maria) egy olyan nevet kerestek neki, amelyik alliterál a családnévvel. Így

lett Dana. Az egész oly spontánul történt, az etnicitás kérdése fel sem tevődött. A férj nem kardoskodott magyar nevekért, ennek ellenére a fiát mindenki Pistinek szólítja a mai napig. A gyermeket egy Nucet melletti falu református templomában keresztelték, mivel lakóhelyükön nem volt templom. Az apa nevét és vallását követi, de nem az anyanyelvét.

Dana nem is volt megkeresztelve. Mikor rákérdeztünk, a szülők nem igazán adtak megindokolt válaszokat, ők sem tudták igazán, miért történt az, ami történt. Az apja szerint *„Danát nem kereszteltük, Dana majd mikor ő nagy lett, akkor keresztelkedett ő meg. [Miért?] Hát, na... mit tudom én. Hát mi is azután gondoltuk, jobban tettük volna, ha megkereszteltük volna. De úgy volt akkor. Ő elment egy ortodox paphoz, egyedül ment, és nem is tudtuk mikor keresztelkedett meg, csak azután, mikor hozta a papírt. Mikor férjhez ment, akkor áttért ő is a görög katolikusokhoz. A gyerekei is mind görög katolikusok.”*

A legkritikusabb konfliktushordozó és identitásformáló tényező a gyerekek anyanyelve. A családban ma románul beszélnek, a gyerekek csakis román nyelvű iskolákba jártak. Amikor a gyerekek neveiről kérdezősködtem, akkor a férj maga mondta a következőket. *„Amit még akarok mondani, a gyerekeim nem tudnak magyarul. Tehát ... értenek, de úgy gyengén beszélnek ők is. Jól értenek, de nem... Román iskolába jártak mind a ketten, de akkor is úgy volt, hogy megy magyar iskolába, s akkor a liceumba át kellett volna menni román iskolába akárhogy. Ott a felvételi nehezebb volt, s akkor úgy határoztunk, hogy mennek román iskolába. A fiam mikor kicsi volt, jól tudott magyarul. De közben mind úgy volt, hogy ahol laktunk, nem voltak magyarok, s akkor elfelejtette. Hát én kezdtem magyarul beszélni, kezdetben még ment is, utána már nem. Mert én is leszoktam már róla, a magyar nyelvről. Most is nehezen... vannak szavak, amik még kell álljak, hogy gondolkozzam.”*

A személyiség és az identitás kialakulásának első fázisában meghatározó szerepe van az anyának. Ő foglalkozik velük egész nap, a nyelvhasználatukat is ő formálja elsődlegesen. Mivel a férj állandóan úton volt, az ő nevelő szerepe sokkal kisebb szerepet játszott a gyerekek életében. *„Singurul lucru care mi-a părut rău, numai că și-l înțeleg pe undeva, că n-a vorbit... că eu copiii mai mult am vorbit eu ungurește. Te rog să mă crezi, că mai mult am vorbit eu. [Az egyetlen dolog, amit sajnálok, de meg is értem valahol, az az, hogy nem beszélt... hogy a gyerekekkel inkább én beszéltem magyarul. Hidd el nekem, többet beszéltem én velük...] – mondta a feleség – „Eu nu i-am interzis, ci din contră. Mi-a părut foarte rău, că de exemplu Dana când ... deci zice: Hai tată, să ne ungurim. Să vorbească în ungurește. N-a avut*

răbdare. Nu, că n-am... noi n-am avut probleme de nici un fel, că tu ești român...” [Én nem tiltottam meg neki, ellenkezőleg. Nagyon sajnáltam., mert például Dana amikor... szokta mondani, hogy: Apa, gyere magyarkodjunk, azaz beszéljenek magyarul. Nem volt türelme. Nem, mert mi... nekünk nem volt semmilyen problémánk, hogy te magyar vagy...]

Nagy ritkán a gyerekek magyar nagyanyjuknál töltötték a szünidőt, és akkor a szülők megkérték, hogy csakis magyarul beszéljen velük. *„Pisti când a venit acasă, n-o știut să zică nici apă pe românește, într-o vară când l-am lăsat... Dar cât a ținut aia? Foarte puțin, că pe urmă dacă noi am vorbit tot pe românește...”* [Pisti amikor hazajött még vizet sem tudott kérni románul, egyik nyáron, amikor elengedtük... De mennyit tartott az? Nagyon keveset, mert ha mi mind románul beszélünk...]

Bemutatom mindkettejük magyarázatait is. A feleség nem viszonyul kritikusan ehhez a szituációhoz, a „befogadó” etnikumhoz tartozva, valószínűleg nem érzékelheti mélyebb síkon az etnicitás problémáit. A jóindulat is megvolt benne, hiszen pont ő kérte meg a férjét, hogy tanítsa meg magyarul a gyerekeket, és ő maga is próbálkozott ezzel egy bizonyos fokig. Azt gondolja, hogy a környezet vezetett ehhez a helyzethez. A gyerekek románok közt nőttek fel, román iskolába jártak, a családban is románul beszéltek, természetesen, hogy románokká nevelődtek. A férjéről pedig: *„Apoi el numai pentru chestia asta, că el absolut unde a lucrat... acolo nimeni... aduși de prin Moldova, din toate zonele țării. Era și unitate militară, și toată lumea vorbea românește. Deci n-a avut colegi, n-a avut acești. Cunoșcându-mă și pe mine, efectiv... s-a rupt din... din mediul acesta. N-o avut cu cine să vorbească ungurește, înțelegi? [Hát ő csak azért, mert ahol ő dolgozott... ott teljesen... Moldvából és az egész országból hozott emberek. Katonai egység is volt ott, és mindenki románul beszélt. Tehát nem voltak magyar kollégái, senki. Megismervén engem is, valahogy... kiszakadt... abból a környezetből. Nem volt kívül magyarul beszéljen, érted?]*

A férj véleménye is hasonló, de az ő helyzete sajátos. Az anyanyelve magyar, a nyelvet ő ismeri a legjobban, ő a család feje, ő tekinthető a fő „bűnösnek”. *„Hát elsősorban a környezet, persze. Mert ahol laktunk, ott általában... mert ha lett volna így a közelbe egy család vagy kettő, akkor egészen más lett volna. De ez nagyon hatással van, mert ha az ember nem beszél, elfelejti. [És nem zavarta, hogy a gyerekei nem tudnak magyarul?] De igen. [halkan mondja] De nem tehettem... mert nem tudtam segíteni rajtuk semmit. És meglepő dolog volt... ez megy tovább? [Igen. Állítsam meg?] Talán egy-két percre.”* A diktafon kikapcsolása után elmesélte, hogy gyerekei, habár román személyekkel léptek házasságra, a 2002-es népszám-

láláskor magyarnak vallották magukat. Ez azért lepte meg őt, mert régebben, amikor a leánya tizenéves volt, volt egy komolyabb beszélgetésük, amely során Dana román mivoltát bizonygatta. Az apa válasza csupán az volt, hogy ő soha nem mondta, hogy lánya ne lett volna az. Megkérdeztem, hogy mit gondol, 2002-ben miért vallották magukat magyaroknak? Véleménye szerint, lehet, hogy ők úgy érezték, ezt kell tenniük.

Kihangsúlyoznám az érzés, érzelem szót, mert az etnicitás problémáját meghatározza az érzelmi dimenzió is. Az a tény, hogy a férj arra kért, állítsam le a felvételt, bizonyítja, hogy az etnikai konfliktusok teljes hiányának többszöri említése ellenére a román családi identitás kialakulása nem folyt le zökkenőmentesen. Érzelmi kötődése a magyar etnikumhoz egy bizonyos szinten megmaradt. A konfliktusokat mindketten kerülni igyekeznek az élettörténet során, de néhány részlet, gesztus következtetni enged ez irányába. Ez főleg a férj esetében nyilvánvaló. Mert az élettörténet egy olyan alkotás, amely egy pszichológiai szubsztrátumban gyökerezik, ez utóbbi pedig mindazt tartalmazza, amit az egyén személyiségének intimitásában érez vagy gondol. Egy olyan szubsztrátum tehát, amely a belső énhez tartozik, és amely az élettörténetben szimbólumok, kódok formájában jelenik meg.

A feleség azt is felrója férjének, hogy unokáival sem foglalkozik, azaz nem tanítja meg nekik a magyar nyelvet, annak ellenére, hogy huzamosabb ideig szoktak náluk tartózkodni. „*Pe Anca lui Pisti eu am învățat-o. Și acum dacă o întreb cum îi zice la floare: virág. Deci să știi o chestie, mai mult eu am încercat să vorbesc cu ei. El n-a avut răbdare. El dacă a avut... prefera să citească, să se uite și acesta. Adevărul este că, ca și la tine, educația cu mama...*” [Pisti Anca nevű leányát én tanítottam meg. Most is ha megkérdelem, hogy mondják a virágnak... Tudd meg, többet próbáltam velük én beszélgetni. Neki nem volt türelme. Ő inkább olvasott, nézte a tévét. Az igazság az, hogy a nevelést, akárcsak nálad, az anyjától kapja...] Azt is elmesélte, hogy Paul unokája a napköziben tanult meg pár szót magyarul, és hogy egyik nap arra lett figyelmes, hogy magában magyarul játszik. Ezt is férje számlájára írja, mert azt bizonyítja, hogy egy kis törődéssel nagyon könnyen megtaníthatta volna unokáját magyarul.

A férj a dolgokat kissé más szemszögből világítja meg. Azt állítja, hogy többször is próbálkozott, és ezzel a mai napig sem hagyott fel. „*Még próbálok, még mondom nekik: Gyertek, beszéljünk magyarul, hogy tanuljátok meg. Hát na... egyes dolgokat tudnak, azt hogy víz, kenyér, szék, ilyeneket. Ancaval volt egy jó eset. Volt itt egy pár napig, aztán mondtam neki: Hai să ne uncurim! [Gyere magyarkodjunk!] És egyszer a menyem meséli,*

hogy Konstancán, egy buszmegállóban azt mondta neki a lánya, hogy: Mamă, hai să ne ungurim! [Anya, gyere magyarkodjunk!] Pedig ott nagyon ritka ... ott nincsenek magyarok. És úgy nézték őket az emberek a megállóban.”

Az unokák neveiről kérdezősködve kiderül, hogy *„Hát a nagyobbik az Mihai, a másik Paul és András, azaz Andrei, csak én úgy mondom neki, hogy András. [kacag] Mit tudja ő. Néha a nagyobbiknak meg azt mondom, hogy Misi. Ő meg azt mondja: Eu nu sunt Misi. [Én nem vagyok Misi.] Annyi bizonyos, hogy az unokák is, akárcsak szüleik, csupán pár szót tudnak magyarul.*

A Dóczi család mindig is jó viszonyban volt a szomszédsággal, ismerősökkel, munkatársakkal, ez olvasható élettörténetükben. Állításuk szerint, bárhova költöztek, sehol sem voltak problémáik, etnikai síkon pedig pláne nem. De környezetük szinte teljes mértékben román anyanyelvű volt, és ma is az. Kivételt képez a férj rokonsága (szám szerint alig pár ember) és egy bizonyos magyarországi orvos, akit szinte minden évben meglátogattak, az utóbbi tíz esztendő kivéve. Magyarországi tartózkodásuk alatt „gyakorolhatták” a magyar nyelvet, az orvos bókolása mellett, miszerint legszebben magyarul Kolozsvár környékén beszélnek. A férj meséli: *„Nálunk a blokkban kevés a magyar család. A másik lépcsőházban ismerek... ismerem az egyiket, egy idősebb férfit, aki seper itten, nyugdíjas ő is... az magyar. Aztán nem tudom, hogyha még van, mert én általában én románul beszélek, aztán akkor ők sem... Nem tudom, hogy magyar vagy román.”* [Azért kérdezem, hogy inkább magyar, román vagy vegyes társaságba jártak-e.] *Hát akkoriban nem igazán lehetett vegyesnek hívni... habár volt vegyes... mert mindig volt valaki magyar. De a többség inkább román volt. Aztán ... akkor nem nézték, hogy ki magyar vagy ki román.”* A feleség szavai azt hivatottak bizonygatni, hogy nemcsak az ő rokonsága fogadta be a magyar származású férjet, hanem a férj rokonainak sem volt ellene kifogásuk, tisztelték és szerették őt. *„Dar să-ți spun o chestie. Eu de exemplu, când m-am dus la fratele lu bărbatu-meu. El îi maghiar, și nevastă-sa. Dar când m-am dus la ei, oricăți musafiri or avut, acum-i drept că îi cunoșteam pe toți, și-i serveam... Dar când m-am dus, toți vorbeau românește. De multe ori îi spuneam: Măi, vorbiți voi ungurește, că eu, știți voi foarte bine, că înțeleg. Și le spuneam și pe ungurește. Dar a fost totuși un respect din acea destul de... am zis eu.”* [De mondjak neked valamit. Én például amikor a sógoromékhöz megyek. Ő magyar, a felesége is az. De amikor hozzájuk mentem, nem számított hány vendégük volt ... most az is igaz, hogy szinte mindenkit ismertem és kiszolgáltam... De amikor én oda-

mentem, mindenki románul beszélt. Sokszor mondtam nekik: Beszéljetek csak magyarul, mert nagyon jól tudjátok, hogy én értem. És mondtam nekik magyarul is. De akkor is, egy eléggé nagy tisztelet jele volt ez, mondom én.]

A családban a konfliktusok megelőzésére rendezkedtek be az egynyelvű nyelvi viselkedés által, és ezért nem érzékelik igazán a városban zajló konfliktusokat. Az ünnepek nem lehetnek konfliktusok hordozói, mert a család nem vallásos, csupán a karácsonyt és a húsvétot ünneplik meg. A húsvét esetében kétszer ünnepelnek, mind a magyar, mind a román húsvétot megtartják, amit pozitívan értékelnek, de megemlítik anyagi hátulütőit is. Kétszer egy évben jönnek hozzájuk öntözni, és a férj is kétszer járt régebben, de ma már teljesen leszokott az öntözésről, inkább a fiatalokra hagyja. *„Esetleg a szomszédasszonyhoz elmegyek [nagyot kacag], mert ő közel van.”*

Megtartják még Mária és István napját, de különösebb érzelmi kötődés nélkül. Az utóbbi különböző napokon van a református és az ortodox naptárban, de vagy december 26-án vagy 27-én tartják, mert úgyis *mindegy*.

A nemzeti ünnepek sem kiemelt időpontok a család életében. Mindketten bevallották, hogy semmiféle érzelmi töltettel sem rendelkeznek számukra. *„Hát régen az ünnepek alatt dolgoztunk. Ma már nem dolgozunk, de... Esetleg eszünkbe jut, hogy nem kéne dolgozzunk vagy ilyesmi...”* [nevet a férj]. Érdekes, hogy március 15-ére emlékeznek, habár nem járnak ki ünnepelni. *„Megemlékezni, igen. Nézzük a tévét... beszélgetünk róla, de az utcára nem megyünk.”* – jelentette ki a férj.

Az egyén etnikai identitását valamely mértékben meghatározza a különféle intézményekkel való interakciója, viszonya. Jelen esetben ez az aspektus a házaspár elhatárolódását mutatja. Nem tartják a kapcsolatot sem az egyházzal (legyen az magyar vagy román), sem a politikai pártokkal, sem egyéb intézményekkel. Ez esetben sem érzékelttem konfliktusokat, de ugyanaz a személy, azaz a férj bizonyos fokú érzékenységet mutat ezen kérdések iránt. Az RMDSZ-ről beszélve állítja, hogy *„persze, ott a pénz számít, nem a képviselőlet. Nem azért ment oda, hogy... a magyarokat képviselje, hanem hogy tartsa meg azt a széket... Sajnos”*.

Habár a férj nem jár templomba (felesége ironikusan állította róla, hogy nagy ateista), bevallotta, hogy több temetésen vett részt, ahol a református pap prédikációja nagyon tetszett neki, mármint ahogy beszélt, és ahogy gondolkozott. Valószínűleg még vannak érzelmi kötődései a református valláshoz, emlékezzünk csak vissza, hogyan beszélt a konfirmálásáról. És amint az egyházzal beszélt, visszakalauzolt szülőfalujába, ugyanis az ottani kis református templom sorsa nagyon is aggasztja. Mintha a templom állapota saját énjére vagy annak egyik oldalára utalna. *„Ezzel kapcsolatban el kell*

mondjam ... Dobokán volt egy kis templom, most az is összedőlt. Nincsenek már ... a magyarok is... az öregek meghaltak, a fiatalok elmentek, azok akik magyaroknak tartották magukat mindkét részről. Azok, akik csak félig magyarok, azok nem is mennek oda. Volt egy ... volt egy pap régebben, aki kiment oda, de most az se megy, mert nem is lehet bemenni a templomba, dől össze.”

Amíg nyugdíjasok nem lettek, egyiküknek sem volt szabadideje. Most van, de nincs anyagi lehetőségük különösebb kikapcsolódásra. Általában a tévét nézik, szappanoperákat, filmeket, vetélkedőket, sporteseményeket (ez utóbbi a férj esetében érvényes). Elég gyakran nézik a magyar nyelvű adókat és adásokat. És ezen nem vesznek össze, ezen a téren sem érzékelnek etnikai konfliktusokat. A feleség szavaiból is ez vehető ki. „*Acum de multe ori, uite... de multe ori mai repede mă uit eu la emisiune maghiară, înțelegi? Câteodată îi zic să-mi spună, că nu toate cuvintele le înțeleg. Apoi până-mi spune... Zic: na dăi pace, lasă că până atunci înțeleg eu despre ce e vorba. Bă nu că am uitat – zice – că doară știu, dar... Că mă uit la emisiunile de dincolo, la Duna sau la acesta... Doar și mie îmi place de acolo să mă uit la știri, la acesta. Dar nu toate le înțeleg.*” [Nézd, sokszor hamarabb nézem én a magyar adást, érted? Néha kérdezek tőle valamit, mert nem értek mindent. Aztán amíg megmondja... Mondom: na hagyd békét, mert addig megértem én magamtól miről van szó. Pedig nem felejtettem el – mondja – mert tudom, de... Mert szoktam nézni a Dunát vagy másokat... Mert én is szeretem ott nézni a híreket, egyebeket. De nem értek mindent.]

Következtetések

A Dóczi családban egy asszimilációs folyamat, elrománosodás ment végbe. Ezeket a terminusokat nem pejoratív értelemben használom. Csupán arra utalok, hogy a férj esetében az én újradefiniálása történt, ami etnikai síkon érzékelhető. Ennek következtében nem igazán voltak etnikai konfliktusok a vegyes házasságban, de néhány probléma interiorizálódását figyelhetjük meg az élettörténetek vizsgálatakor. Ugyancsak az élettörténet utal arra, hogy hogyan is jutottak ebbe a szituációba beszélgetőtársaim.

A feleség a szülőfaluban elsajátított életmodellt alkalmazta élete különböző periódusaihoz. Mesébe illő gyermekkorra volt, jól szituált családban született, teljesen román környezetben, egy bölcs apa keze alatt nőtt fel, mindez egy egységes modellt biztosított neki, amelyre bármikor alapozhatott. Mindennek következtében teljesen előítélet-mentesen, azaz pozitívan viszonyult más etnikumokhoz. „*Eu aș fi putut să învâț și chineza. Așa mi-a*

plăcut limbile străine... Eu aş fi putut să învăţ zece-cinşpe limbi dacă aş fi avut posibilitatea. Singurul lucru care-mi pare rău, că nu mi-a zis vreo profesoară să dau mai departe, să fac o facultate, pentru că am fost foarte isteţă.” [Én még a kínait is megtanulhattam volna, annyira szerettem az idegen nyelveket. Én meg tudtam volna tanulni tíz-tizenöt nyelvet, ha lett volna lehetőségem. Az egyetlen dolog, amit sajnálok, hogy nem monda valamelyik tanárnóm, hogy tanuljak tovább, menjek egyetemre, mert nagyon eszes voltam.]

Első találkozása a magyar nyelvvel már gyerekkorában megtörtént, habár ez nem tudatosult benne. Bihar vidékéről lévén szó, több magyar jövevényszót használtak a faluban: *cocie* [kocsi], *obloc* [ablak], *lipideu* [lepedő], *tenghi* [tengeri]. Váradon viszonylag jól megtanulta a nyelvet (habár a kiejtése nem volt tökéletes), és ez hasznára is vált élete során. Taníttatta gyerekeit, unokáit, ha már a férje nem volt rá hajlandó. Sőt, mi több: *„apoi de exemplu am învăţat să citesc ungureşte, eram foarte curioasă ce scriu fraţii lui, înţelegi? Acum ce pot să... mai ştiu şi eu să citesc un pic ungureşte.*” [Aztán például megtanultam magyarul olvasni, mert nagyon kíváncsi voltam, mit írnak a testvérei, érted? Most én is... tudok egy keveset magyarul olvasni.]

De nem az etnicitás problémája foglalkoztatja, hanem inkább az otthonról hozott értékek és a család anyagi helyzete. *„Întotdeauna când lipsea cineva sau se îmbolnăvea, pe mine orice şef de magazin, ori şi unde, fărâ inventar, fărâ nimic, mă chema la lucru. Pentru că am fost foarte corectă, nu am uitat niciodată ceea ce a spus tatăl meu... Mi-e ruşine să spun ce pensie am. Am pierdut foarte multe în viaţă pentru că am fost corectă. Singura într-adevăr: omenia am avut peste tot ori şi unde am fost. Dar statuia lu acesta din centru, a lu Avram Iancu ar trebui s-o am eu, ştii, că am fost corectă.*” [Ha valaki hiányzott vagy beteg volt, engem bármelyik főnök leltár nélkül behívott dolgozni. Mert mindig nagyon becsületes voltam, soha nem felejtettem el, amit az apám mondott... Szégyellem elmondani, hogy mekkora nyugdíjam van. Nagyon sokat vesztettem az életben azzal, hogy becsületes voltam. Az egyedüli dolog, valóban az emberiséget, a tiszteletet mindenhol megkaptam. De ennek a szobrát a központból, az Avram Iancuét nekem kellett volna állítsák, mert annyira becsületes voltam.]

Az élettörténetből az derül ki, hogy a feleség részéről minden adva volt, hogy gyerekei legalább egy kettős etnikai identitást alakítsanak ki a maguk számára. A férj attitűdje volt viszont a meghatározó. Egy vegyes faluból származott, valamennyire vegyes családból is, szerény és változó körülmények

között nőtt fel, tehát nem volt egy olyan egységes modell, amire támaszkodhatott volna. Mert az egyén kötelezően ki kell alakítsa önazonosságát, hogy megfelelő stratégiákat tudjon kiválasztani és alkalmazni az életben. És ezeket a stratégiákat az a közösség biztosítja, amelyben él az egyén, és amelynek normáihoz kell adaptálódnia.

Az asszimilációs folyamat a gyerekkorban gyökerezik, később a munkahely majd a családalapítás is érezte a hatását. De maga a folyamat az egyén belső szférájában megy végbe, és ha a külső én román identitást is mutat, a belső én eltérő valenciákat konzerválhat. Annak ellenére, hogy a férj nagyon is ritkán használja a magyar nyelvet, nem tartja a kapcsolatot a magyar intézményekkel, román környezetben él, az interjúk során mutatott attitűd arra enged következtetni, hogy érzelmi kötődése a magyar etnikum iránt megmaradt. Kiindulhatunk akár a névből is. A felesége állítása szerint egyes iratokban az István szerepel, másokban a Ștefan. De mindenkinek egyszerűen csak Pityu, még az unokái is úgy mondják, hogy Pityule. Habár felesége még a nevét se tudta leírni helyesen ismerkedésük első szakaszában, a férj kiemelt szerepet szentel családnevének. *„Itt szeretnék mondani valami érdekességet. Itt kaptam egy könyvet... az üzletben pár évvel ezelőtt. Az volt a címe, hogy Nume românești din România.[Romániai román nevek] Mind nézegettem, eljutottam a D betűig és megtaláltam a Dóczi-t is. Mondtam magamnak, hogy ez nem létezik. Én nem találtam senkit, akit Dóczinak hívtak, és román volt. Erdélyben vannak egy páran, akit így hívnak, de nem sokan. Találtam egy Dóczi bácsit a feleségemnél a munkába... és még egy... öreget itt a zónába, aki csak Dóczi, de nem a rokonunk. Ha megnézem a telefonkönyvbe, akkor találok ötöt-hatot, abból pedig négyen unokatestvérek vagyunk. [kacag]. [Tehát magyar név lenne.] Az kell legyen, mert nem találtam senkit, aki román... Még hallottam ezt a nevet Magyarországon, amikor annál a doktornál voltunk. A legtöbb Dóczi itt Erdélyben innen származik Gyaluból...”* Ezen kívül a már felsorolt részletek, gesztusok is ezt a kötődést mutatják.

Ha a belső én magyar identitást mutat, a külső én pedig román, arra gondolhatunk, hogy az egyik áldentitás, legalábbis szociális relevancia nélküli. Azt is feltételezhetjük, hogy a férj esetében ki sem alakult a magyar identitás, de ahogyan gyerekkoráról, a református vallásról vagy a magyar nyelvről beszél, nem erről árulkodik. Bárhogy lenne, a nuceti kinevezés volt a fordulópont. Addig a pontig a magyar nyelv és a református vallás dominál, utána pedig (az élettörténetben eléggé hirtelen) a román nyelv veszi át a vezető szerepet, már nem viselkedik magyarként, nem exteriorizál magyar identitást. Habár a személyiségét megterheli, az ilyen típusú változá-

sokat az egyén nem éli meg tragikusan. Egyszerűen társadalmi adaptációról, beilleszkedésről van szó. Ezek az individuális döntések a meghatározóak egy nagyobb közösség, akár egy nemzet változásának esetében is.¹²

A családban a magyar nyelv funkciója megváltozott. „*Când erau copiii mici, ne certam. Să vezi cum ne certam noi ungurește amândoi, ca să nu știe copiii că...înțelegi? Ne certam ungurește* [Amikor a gyerekek kicsik voltak, magyarul veszekedtünk. Láttad volna, hogy veszekedtünk magyarul, hogy a gyerekek ne tudják, érted? Magyarul veszekedtünk.]– mondta a feleség. Ezen kívül a magyar nyelvet úgy közvetítették a következő generációk felé, mint valami kuriózumot, exotikumot, egy fakultatív tantárgyat. Csupán a férj számára őriz még valamit az identifikáló funkciójából.

A jelen esetben a vegyes házasságnak más következményei is voltak. A házastársak két különböző életmodellel indultak útnak, különböző stratégiákkal. A házasság pillanatában szükségszerűvé vált a két modell összeegyeztetése, új együttműködési stratégiák alkalmazása. Ez a helyzet maga után vonta az értékek újrահierarchizálását, a magyar nyelv elsődleges funkciójának elvesztését. Az egyházzal való viszony is megváltozik. A család egyetlen tagja sem jár templomba, a fiú nem is konfirmált, habár meg volt keresztelve, a leányt már meg sem keresztelték, hanem ő maga választotta az ortodox, majd a görög katolikus hitet. Mindketten románokként nőttek fel, de a népszámláláskor magyarnak vallották magukat. A tradicionális életmodell, amely a feleség esetében különösen stabilnak volt mondható, megváltozott, elvesztette funkcióját, maga után vonva bizonyos fokú bizonytalanságot az életben, a családi vagy személyes identitás etnikai aspektusainak körvonalazásában. Természetesen nemcsak a vegyes házasság miatt történt mindez, hanem a társadalmi változások következtében is.

Ellenben megmaradtak bizonyos meghatározó értékek, mint a serénység, munkabírási, emberség, és valamennyire az előítélet-mentesség is, hiszen mind a szülők, mind gyerekeik mindig is elsők voltak a munkában, soha nem ismerték a fáradtságot vagy a lustaságot. És ahogyan a feleség is mondja: „*Acum, cum să zic eu, într-adevăr este bine într-un fel că... știi eu, să te căsătorești cu aceeași națiune, știi? Dar... cum să spun... în schimb, să știi că căsătoriile aceastea mixte, să știi că ies copii mai deștepți. De la familiile mixte, mă crezi?* [Most, hogy mondjam, egyfelől jó dolog ha... mit tudom én... ugyanolyan nemzetiségű emberrel házasodsz össze, tudod? De... hogy mondjam... ellenben tudd meg, hogy a vegyes házasságokból okosabb gyerekek származnak. A vegyes házasságokból, elhiszed?]

12 Komoróczy 1995. 287–288.

SZAKIRODALOM

AGAR, Michael

1982 Történetek, témák és háttérismeret: az életrajzi elbeszélés elemzésével kapcsolatos kérdések. *Documentatio Ethnographica* 9. 99–117.

GYÁNI Gábor

2000 *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest.

HANKISS Ágnes

1980 „Én-ontológiák”(Az élettörténet mitologikus áthangolása). In: FRANK Tibor – HOPPÁL Mihály (szerk.): *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat*. Budapest, 30–38.

KESZEG Vilmos

2002 *Homo narrans*. Kolozsvár.

KOMORÓCZY Géza

1995 *Bezárkózás a nemzeti hagyományba*. Budapest

MANDELBAUM, David G.

1981 Egy életrajzi tanulmány: Gandhi. *Documentatio Ethnographica* 9. 29–45.

NIEDERMÜLLER Péter

1988 Élettörténet és életrajzi elbeszélés. *Ethnographia* XCIX. (3–4.), 376–390.

POZSONY Ferenc – ANGHEL, Remus Gabriel (red.):

1999 *Modele de conviețuire în Ardeal (Zăbala)*. Cluj

TENGELYI László

1998 *Élettörténet és sorseseemény*. Budapest.

TÓTH Mária

1998 Az élettörténetben megjelenő etnikai identitás. In: *Hagyomány és modernizáció a kultúrában és a néprajzban*. Budapest, 77–89.

VARGA E. Árpád

1999–2001 *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája I-IV*. Budapest–Csíkszereda.

VULTUR, Smaranda (coord.):

1998 *Lumi în destine. Memoria generațiilor de început de secol din Banat*. București.

Peti Lehel

A mítosz funkciója egy székely falu jelentudatában

1. Jelen dolgozat azoknak a néprajzi elemzéseknek a sorába tartozik, amelyek egy szűkebb régió, egy-egy település lokális történelmének kutatására irányulnak. Az elemzés abból a felismerésből született, hogy ezen mikrotörténelmek fontosabb epizódjainak megismerésével az illető közösség kultúrájának jelentős összefüggéseire láthatunk rá. A vizsgálat helyszíne egy kis lélekszámú székely település, Sükő. Céлом bemutatni azokat az interpretációs mechanizmusokat, amelyek e közösség szűkebb világáról való tudását meghatározzák. Ehhez „ablakként” a falu *gyümölcs mikroareá*vá¹ válásának a sükőiek által felvázolt történetét választottam. Visszatekintési pontként a XX. század '20-as éveinek végét határoztam meg, mivel körülbelül ez az az időszak, ahova az emlékezet a jelenből még visszanyúl, és amely mind a makro-, mind pedig a lokális történelem szintjén jelentős változásokat hozott a település életébe, kikényszerítve azoknak az interpretációs mechanizmusoknak a működésbe lépését, amelyek a krízishelyzetben megrendült hagyományos magyarázórendszereket átszervezték és megerősítették. A makrotörténelemben a nemzeti válság periódusa volt ez (az első világháború, az 1918-as Gyulafehérvári Határozat, majd a trianoni békediktátum következményeként), amelyet a '20-as '30-as évek gazdasági recessziója súlyosbított, és amely kényszerű változásokat idézett elő a hagyományos paraszti gazdálkodás menetében. A makroesemény hatásai a falu életében a román katonák megjelenésében, a közigazgatási intézmények átszervezésében, az oktatás nyelvének megváltozásában, az új rendszerrel szembeszegülők megtorlásában aktualizálódtak.² A kistörténelem szintjén ebben az időszakban Sükő lokális válságot él

1 A gyümölcs mikroarea terminus sok vonatkozásban megegyezik a termelési táj jelentés-tartalmával, ám esetünkben annál többet jelent. A termelési táj fogalma alatt azt a földrajzilag körülhatárolható területen elhelyezkedő településegységűttem értem, mely egy jellegzetes (piacorientált) termelési ágazat alapján válik el környezetétől, ugyanakkor benne foglaltatik az ott élők termelési tapasztalata, egyfajta ökológiai, gazdasági és társadalmi meghatározottság is. (Bali 2001. 203). Sükő, habár a fent említett vonatkozási keret alapján mutat egyfajta homogenitást a környező településekkel, ám jelentős eltérések is megfigyelhetők ezektől (mikroklímája, a gyümölcsstermesztés mennyisége, minősége, valamint más gazdasági tevékenységek csökkent szerepe alapján), ezért amikor gyümölcs mikroareáról beszélek, ez alatt Sükőt mint egyedi üzemformával (gazdasági típusal) rendelkező települést értem.

2 Sükő nemzetiségi összetétele az 1920-as kimutatások szerint 100%-ban magyar volt. A falu lélekszáma ebben az évben 241 volt. (Lásd Miski 2001. és Varga E. 1991.)

meg a természeti csapások okozta károk következtében, és ugyanebben a periódusban végez lelkeszi szolgálatot Sükőben Jodál Rezső, aki a település *gyümölcs mikroareává* válásában meghatározó szerepet játszott. A köréje szőtt mítosz alakulása, ellenideológiaként való működése a kollektivizálás idején, valamint közösségi-tudatformáló hatásai szintén etnográfiai-antropológiai figyelmet érdemelnek. Hogy mindezek az élmények hogyan szerveződnek epikus formába, egyetlen adatközlő erről való (kvázi) teljes tudásának elemzésével is szeretném bemutatni.

Sükő az egykori Udvarhelyszék legmagasabban fekvő falvai közé tartozik, a Sükői Rez vagy Reztető délkeleti hajlatában, a Gát-patak völgyfőjében, Székelyudvarhelytől nyugati irányban. A falu sajátos archaikus kultúrát őriz, fő megélhetési forrása a gyümölcsstermesztés. A műutak elkerülnek, buszjárat nem vezet ki a csak köves és földutakon megközelíthető székely településbe. Az 1992-es népszámlálási kimutatások szerint ebben az évben Sükő lélekszáma 164, 2002. október 9-én L. J. presbiter 107 lakost számolt össze. A falu egyetlen működő intézménye a művelődési ház, iskola nincs, egyházszervezeti szempontból a farcádi parókia leánygyülekezetének számít, közigazgatásilag Felsőboldogfalvához tartozik.

2001. április 18-án szekerrel mentünk ki egyik kollegámmal a faluba, amely távolról egy völgyben meghúzódó apró erdőfoltnak tűnt. Megérkezve láttuk, hogy a falu határának nagy része, illetve a gazdaságok részét képező kertek mindenütt gyümölcsfákkal vannak beültetve, érdekes faluképet kölcsönözve a két erdősáv között megbújó településnek. A falu magasabb fekvése következtében a fák ekkor még nem voltak kivirágozva, ami ugyancsak furcsának hatott, miután átjöttünk a közeli Farcádon, ahol az út mentén mindenütt virágzó fák állottak.

Kutatásunk tulajdonképpen célja a kéregedények egyik kiveszőfélben lévő típusára irányult, amely a megszokottól eltérő gazdasági berendezkedésnek köszönhetően maradhatott fenn.³ Kísérőnk Simó Károly 71 éves gazdához irányított (a továbbiakban S. K.), aki készségesen el is magyarázta a kászuk készítési technikáját, felhasználásmódját. Kíváncsiak

3 Az 1960-as években önálló kutatási ágként létrejött kulturális ökológiai irányzat (más néven „ökológiai antropológia”), amely az ökológiai környezet és az ott élők kultúrája közötti összefüggéseket kutatta, a kultúrán belül feltételezett egy „magot”, amelyet alapvetően a táji adottságokhoz történő alkalmazkodás határoz meg. (Lásd Bali 2001. 207.) Ha elfogadjuk ezt az elméletet, és saját példánkon érvényesítjük, akkor a kultúra „magja” Sükőben a gyümölcsstermesztés, amely e kultúra néhány aspektusán belül állandóságot biztosít. Még jóval a falu gyümölcs mikroareává válása előtti időszakban, amikor a gazdasági üzemszervezet legfőbb ismertetőjegye a gyűjtögetés lehetett (a kultúra „magját” képezve), a növényföldrajzi viszonyoktól való függés eredményeként alakulhatott ki a kéregedények készítésének techniká-

voltunk arra is, hogy a gazdasági fejlettség mennyire befolyásolhatta ennek a tudásnak a feledésbe merülését. Kérdésünkre, hogy melyik falu „gazdagabb”, Farcád-e vagy Sükő, S. K. a falu szűkebb történetének mesélésébe kezdett, amelyből fokozatosan egy még élő mítosz körvonalazódott, Jodál pap mítosza.

2. A mítosz egy személy történeteiben. *Nem tudom mi volt az oka, eztet a falut a jég elverte '13-ban, [...] s akkor az ittvaló nép eladta kenyér-gabonáért a birtoknak felét. Ugye, sokat megvettek. A hegy⁴ is elsőben '13-ban, aztán '42-ben, s most '72-ben csúszott meg.*

Aztán a falu problémáiról beszél, az állami gazdaság gondatlan intézkedéseiről, a vadállatok okozta károkról, majd Jodál papról, aki gondjaikat orvosolni tudta. *Ide került egy pap. Jodál Rezsőnek hitták. Keresztúrról. [...] S az tanította meg a falut, hogy: „Né, emberek! Az út szélire is almát kell, diót kell! Mindenfaját.” Az csinált rögtön Sükőbe csemetekertet, minden iskolás növendéköt, legényököt beszervezte hogy kell ásni, gilgavarérozni, a földet átásni, másik gödörbe rakni. S minden gyermeknek adott egy sort: „Te ótasz, te rendezed!” [...] Én kicsi gyermek vótam. A nagyobb legények, azok jártak már rendszeren ótani is, ültetni is. Mer annak nem kellett, hogy szót fogadjanak neki. Csak mondta: „Egy pár év ké lelkem, s nézze meg maga, hogy milyen eredménye fog lenni!” Mert azt mondták, hogy olyan sok a..., azt mondták a [...] bikarovatal, kanrovatal, ez a községi adó. „Na, nézzék meg lelkem, az út szélin a gyümölcs-fák ki fogják terönni a bikarovatalt is, a kanrovatalt is!” Akko jöttek az új fajták. Vót addig is mindenféle, [...] minden vót, de közel sem olyan, mint ahogy ez aztán átvette.*

Simó Károly elbeszéléséből körvonalazódik az a megkülönböztetett szituáció, amibe a falu lakossága a természeti csapások révén zuhan, és amely hozzájárulhatott a dilemmákból kiutat mutató református lelkész személyének mitizálásához. Jodál Rezső felismerése, hogy a mikroklimatikus viszonyok meglehetősen kedvezőek egy nagyobb arányú gyümölcsstermesztéshez (a megszokottnál későbbi virágzás megkímélődik a májusi

ja, amelyet később a gyümölcsstermesztő kultúra is adaptált.

(Az „ökológiai utódlás” folyamatának részletes kifejtését lásd Bali 2001. 207–208.). Ez az átörökölt tudás, a kászukészítés gyakorlata szintén a település egyedi gazdasági típusa mellett szól, amelyet a Sükőben végzett kutatás egy másik iránya is megerősít, amely a településnek mint mikrorégióknak egy kulturális elemmel való behatárolására irányult. Mindezek függvényében elmondhatjuk, hogy a falu gyümölcs mikroareává válásának legmarkánsabb tényezője az ökológia környezet.

4 A Sükői-Rez, amely a falu határának legnagyobb részét képezi.

sorfagyoktól), a település fennmaradásához, fejlődéséhez járult hozzá. Személyéhez különböző történetek fűződnek, amelyek másságát emelik ki a többi lelkészhez viszonyítva, megteremtve a „jó pap” modelljét.

Azt mondták, adni kell egy véka búzát, vagy kalangyára is adták, ennyi kévét, vagy annyi kévét. [...] Úgy mondták, a kepe. Neki volt az a fizetése, na! Aki kevesebb birtokos vót⁵, azt mondták, hogy azok ne fizessenek, hanem menjenek dógozni a papi lakra, amikor jön a cséplés vagy takarítás, valami. Azoknak a szegényebbeknek úgy mondták, oszporások. [...] Az az egy pap volt az, amióta én emlékszök..., éltem, aszongya, vagy öt papot, az az egy pap azt mondta, hogy ne jöjjenek ingyen! Gabonáért!

Más történetek a közösségre gyakorolt hatását emelik ki, azt a folyamatot, ahogy megszervezte a falu lakosságának tér- és időhasználatát, morális modellt alkotva.

De az olyan pontosan számba tartotta a családokat, olyan művelten, hogy nem merte meg senki azt megtegye, hogy egy vasárnap ne menjen a templomba. Széjjelnézett, mondta: „Károly lelkem, maga hol volt a tegnap? Nem haragszik meg...” Akármit, ha a faluban egy családnál betegség volt, ott volt. [...]

Vót két olyan idős legény, aki e1 volt züllve, K. Gy.-nek hítták, a másikat K. E.-nek. Vitette az asszonyokkal, a nőszövétséggel az ételt nekik. Ingyen. És ő adta a búzát, hogy kenyeret süssenek belőle. Mert nem azt mondta, hogy fizessenek, ha nem így, ha nem úgy... Mert vót olyan pap is, aki azt mondta: „Fizesse meg! Nem elég egy nap, jöjjenek két nap dógozni! Jöjjenek inkasszálni is!”

A Jodál Rezsőről kialakult hős-kép több tényező együttes hatásának eredménye, amelyek tulajdonképpen azonosak a mítoszok születésénél. S. K. elbeszélése mégsem közhelyek vagy üres sztereotípiák felsorakoztatásából áll. Jellemző rá az érzelmi töltet, a pozitív kicsengésű morális értékítélet azzal a nem mindennapi ténnyel szemben, hogy egy pap nyugdíjazása után haláláig vállalja egy eldugott, szegény falu szolgálatát a fárasztó szekérutak ellenére – a presbiterek Székelyudvarhelyről (8 km) szekérrel hozták minden héten Sükőbe –, betegsége dacára („*beteg vót, billegett, úgy járt*”).

A mítosz legfontosabb funkcióit adatközlő számára életterének kialakulására adott magyarázatában és identitásképző, egy közösséghez való tartozás tudatának integráló erejében látom, amely sajátosan keveredik a székely identitástudattal: „*Birtok nélküli család nincs [...]. Nálunk az erdő*

5 Egy gazdára kb. 5 hektár földterület esik, aminek jelentős része oltott gyümölcsös.

szélin is finom körték vótak ótva. Ahol egy vadcesmete kijött, ótotta meg a székely ember!” (Jodál Rezső egyik fontos szerepe a falusiaknak az oltás különböző fajtáira való megtanítása).

Az a mód, ahogy S. K. a falu történetét egyfajta újjászületésen keresztül mutatja be, ennek legfőbb mozgatóerejének Jodál papot tartva, világosan érzékelteti a közösség és hőse közti szoros viszonyt, amely bizonyos mértékben a vele való sorsközösségnek is a kifejezője.

3. A mítoszok mindig valamilyen rendkívüli fontosságú eseményről számolnak be, egy olyan (időben távoli) történeusről, amelynek következménye a világ olyanképpen való rendezettsége, mint ahogy az a jelenben megtapasztalható. Ősrégi mítoszaink számunkra már homályos nyelvezettel tudósítanak a világ teremtéséről, fantasztikus történésekről (amelyek eredményeként a világ jelenségei jelenlegi formájukat elnyerték), jelezvén annak az alapvető emberi igénynek a korai meglétét, hogy életterünkét értelemmel lássuk el. A mítosz ilyen értelemben olyan kulturális konstrukció, amely egy közösségen belül (világ)értelmezési modellként működik. *„Olyan magyarázórendszer, örökölt kulturális minta, amely az empirikus világ feltérképezésére szolgál”*⁶, és amely esetünkben a Jodál Rezsőre való emlékezésben konkretizálódik. Ebben a mítoszban a süköiek volt református papja olyan karizmatikus személyiségként jelenik meg, akinek tevékenysége a falu gazdasági arculatának a megváltozására, a történelem alakulására nyomta rá bélyegét.

Kérdésemre a falusiak egybehangozóan úgy vélekedtek, hogy a falu gyümölcsfaállományának 95%-át Jodál Rezsőnek köszönheti. Ez egy olyan szilárd képzet a süköiek tudatában, amely a mítosz intenzitására figyelmeztet. Hogy koronként a falu gyümölcsfaállományának területi mutatói a valóságban hogyan is alakulhattak, néhány hozzávetőleges adattal szeretném illusztrálni⁷. A legnehezebb becsléseket mondani az 1920-as évek előtti időkből. Már Orbán Balázs is említi a *Székelyföld leírásában*, hogy Sükö cseresznyéje az egész Székelyföldön híres.⁸ Szórványos kerti ültetvények, kis területen, egyéb gazdasági hasznosíthatóságra kevésbé alkalmas gyümölcsösök tehették ki azt a becsült 10 hektárt, amelyen ezek-

⁶ Geertz 2001. 88.

⁷ A fennmaradt írásos dokumentumok csekély forrásközlése miatt (presbiteri jegyzőkönyvek, költség-előirányzatok) főként volt brigádosok adatközlésére, ill. saját becsléseimre támaszkodom.

⁸ „Hol a falu között lefolyó Gátpataka ered, messze fenn a Rez oldalában 2000 lábbal a tenger színvonala felett fekszik Sükö, melynek cseresznyéje híres az egész székely földön.” (Orbán 2001)

ben az időkben Sükő gazdálkodott. Az 1930-as évektől Jodál Rezsőnek köszönhetően a gyümölcsfákkal beültetett terület 35 hektárra nőhetett. Az ezen a területen termesztett gyümölcs már elsődleges megélhetési forrást jelentett a mikroarea számára. Jóval a kollektivizálás befejezése után, 1973-ban külföldi támogatásokkal 100 hektárnyi gyümölcsöst telepítenek Farcád és Sükő határába, amiből 32 hektár tartozik a sükői állami gazdaság felügyelete alá. A telepítés Sükőben oly módon történt, hogy kivágtak kb. 3 hektárnyi már termő gyümölcsöst tagosítás céljából. 1974-ben a faluban volt: 2578 almafa, 941 körtefa, 2426 szilvafa, 1458 cseresznyefa, 1658 meggyfa, 156 diófa.⁹ 1987–88-tól a cseresznyefákkal beültetett területet újabb fajokkal újították meg, de a termőre fordulásig még várni kell.¹⁰

Látható tehát, hogy a falu gazdasági hagyományaiiban már Jodál Rezső színrelépése előtt jelen van (extenzív módon) a gyümölcsstermesztés. Ám ennek hatékony fellendítése, gazdasági fontosságának megnövekedése az egész közösség összefogását igényelte, amihez szervezetséget a lelképásztor (szerepkörének expanziójával) a presbitérium intézményén keresztül biztosított. Jodál Rezső az egyházi birtokon faiskolát létesített, az innen kikerülő facsemetéket pedig ingyen osztotta szét a falusiak között elültetésre. Megtanította őket az oltás különböző formáira, megszervezte a faiskola ápolását, védelmét.¹¹ Felvilágosító tevékenységével a válsághelyzetet megélő faluval megértette az addig csupán alternatív gazdasági forrásnak számító gyümölcsstermesztés jelentőségét, az ezzel járó lehetőségeket.¹²

A gyümölcsstermesztés fellendítése mellett méhészettel is próbálkozik, ám ezen a téren kevesebb sikert ér el, csupán néhány gazda létesít méhészetet buzdítására.¹³ A papi és gazdasági szolgáltatásai mellett kulturális szolgáltatásokat is nyújt: dalárdát alakít, vallásos esték leple alatt kulturális műsorokat szervez, „magyaros kártyákat osztogat”, a nemzetiségi identitást erősíti. Viselkedése elüt az értelmiségi, az „úr” magatartásáról kialakult képzettől, barátságos, az egyszerű ember nyelvén beszél: *Hát, az eccő jó ember vót. Olyan prédikátor vót, hogy olyan sok nem volt. Erősen, erősen jó prédikátor volt. Így az öregeket is nagyon, nagyon... Úgyhogy elment a házhoz, s mekérdözte, hogy hogy vannak, hogy tudják tengetni a napjaikat. Erősen jó ember vót.*(1)

9 Vofkori 1998. 474–475.

10 Uo.

11 Lásd Szövegtár 12.

12 A sükőiek elmondása szerint 1913-ban jégverés sújtotta a falut. A túlélés érdekében jelentős földterületeket adtak el a környező falvaknak, ami hosszan tartóan érezte a regresszív hatásait.

13 Lásd Szövegtár 14.

Nagyon gondozta a gyermekököt, tanította hittanra, az égföldjin mindenre. [...] Jaj, ha valaki beteg volt, ment látogatni négyszer, ötször. Elment, meglátogatta. Úgyhogy nagyon, nagyon... nem volt olyan... Ő nem mutatta azt ki, hogy hát ő mit tanult. Ugye, mert ő kellett tanuljon, no! Nagyon sokat rendezte az ifjúságot. Akkor nem volt így elizélve az ifjúság, mint most, mert akkor összetartotta. Abba járt, hogy minél többet tudja gyarapítani, s minél többet tudjon alapítani. Azt mondta: „Fiaim, majd tük ha felnőttök, tük hasznát veszítök, mü már nem vesszük, de tük veszitek hasznát.” Örökké valamivel mestörködött, művészködött. Baráti ember volt, ahhoz hogy pap volt! Nem nézte le a kisebbségöt vaj a szegényöböt, hogy no, most már ez szegényebb. Egyforma volt neki mindenki. (2)

Ő mindenkit a keziben tartott, és mindenkit figyelt a vallásosságért s a neveléséért, s aztán nagyon ügyelt, hogy a faluban ne legyen rossz nevelésű, rossz ember, no. Ő eztet nagyon... Ha valaki beteg volt, ő ott volt, s ha valakinek valamilyen problémája volt, lehetett rea számítani, tanácsképpen, mindenképpen. Úgyhogy biza akkor nem volt... A nép panaszkodik, de most sokkal jobban van, mint akkor. Most azért is ugye el kell adja ezt a tögör gyümölcsöt, de hát nem szekerösködik senki, mert hát ugye volt olyan, amikor Segösvárra, Medgyesre hordtuk az almát. (3)

Jodál Rezső nemcsak közösséget szervez, erkölcsi modellt alkot, vagy gazdálkodni tanítja a falut, hanem korábbi értékeket értelmez át, amelyek az egyén világgépének az újjászerveződését eredményezték, másfajta hozzáállást alakítva ki az élet különböző eseményeihez. Amikor a falusiak rosszalóan jegyezték meg, hogy lopják a facsemetéket, Jodál Rezső elgondolkoztató választ ad: „Azt nem eladásra lopták, azt valahol elültették.” (4)

A róla szóló történetekből egy különös biográfia bontakozik ki, amely már az aktualizált mítoszok szemantikai jegyeit viseli magán. Ez a biográfia – ha metaforikusan fogalmazunk – az ismeretlentől az ismeretlen felé tart, azaz a referens előélete homályos, akárcsak további sorsa, miután szolgálatát Sükőben befejezte. (Adatközlőim a legkülönbélebb toponímiával jelölték meg születésének, korábbi szolgálatainak, halálának, eltemetésének helyeit.) Ez az életrajz a lelkész Sükőbe kerülésével kezdődik, ekkortól válik valószerűvé, tulajdonképpen „a hős a faluban születik meg.” A faluban való megjelenése (a róla való legkorábbi emlék) nagy horderejű történelmi dátummal egyidőben történik. A krízishelyzetben az átlagos emberi viselkedéstől eltérő viselkedése a falu érdeklődésének a középpontjába került, amelyet a közösségi emlékezet több mint 80 év múltával is

megőrzött: *Nem tudom ő honnan származott. De ő tanító volt. Mikor a románok béjöttek 18-ban, akkor aki tanító volt mind átal kellett álljon románnak, s ő nem állt átal, s a különbözetet megcsinálta, úgy lett belőle pap. Ő Bonyhán volt, addig, amíg idejött. Aztán ő hol született nem tudom. [...] [Mit akartak vele 18-ban a románok?] Hogy álljon átal románnak. Aki nem állt átal, nem fizették. Azt, hogy nem vállalta a román tanítást, s akkor elment egyetemre, s papnak tanult. De ő is át kellett álljon románnak, csak úgy hatták meg tanítónak, ha aláír románnak. S ez nem írt alá. Az a süköi, a másik, aláírt. M.-nek az apja. [...] Aláírt, hogy átáll románnak, s munköt mikor a tanfelügyelő jött ide, aszonta, hogy egy magyar szó se hangozzon el. (5)*

Lelkészként legnagyobb érdemének a válsághelyzetre megoldást hozó gyümölcstermesztés fellendítését tartják.¹⁴ Sikerének háttérében valószínűleg a sajátos helyzetben fellépő kiütkeresés, fokozottan jelentkező receptivitás az újra, a falu ökológia környezete, mikroklimája, a hagyomány, a gazdasági kapcsolatháló (piacozás, szekerezés révén),¹⁵ a gazdasági konjunktúra, valamint a falu hiedelemrendszere áll: *Sükő fekvésileg délkeletnek néz. Eztöt szereti a meggy, a cseresnye, a dió, ami nem akárhol terem meg. A meggy már Hodgyában sem terem meg. Nem! Nem is fagy le olyan hamar, mint erre lefelé. [...] [Miért?] Azé mert nem víz mellett vagyunk, hanem hegyoldalon.*

– *Az öregek azt mondogatták, hogy hűvös időbe a víz mellett nagyobb a dér, nagyobb a hideg.*

– *A hőmérséklet ingadozása.*

A nap melege ott nagyobb napközben, éjjel jobban lehűl. Jól Mondja Kovács Dénes. Nálunk kisebb az ingadozás. Azért tudunk diófát is... Boldogfalván lát-e diót? (6)

Az utána következő lelkészek értékmérőjeként szerepel a gyümölcstermesztéshez való hozzáállásuk, ennek mellőzése negatív értékítéletet vált ki a süköi emberből, amely egyéb tevékenységük értékelésére is döntő módon kihat. A falu fejlődésnek indulása mögött egy olyan mitikus erőt sejtének, amely a lelkész tevékenységének köszönhetően máig érezteti hatásait: *Abba az időbe mikor ő volt, nagyon sokat gyarapította, az biztos. Itt a többi papok a gyümölcsészettel nem törődtek. Így a kulturális neveléssel foglalkoztak inkább, de amit már béállított Jodál csak szedték a gyümölcsét, s még most is azt szedik. (7)*

¹⁴ Lásd Szövegtár 11.

¹⁵ Uo. 15–16.

Tudjuk, hogy a politikai hatalom ellenében, amely egy közösségi hagyományban gyökerező rendet próbál megbontani, a közösség vilásképe a mítosz által nyer megerősítést. A süköi mítosz is fokozott aktualitást nyert a kollektivizálás idején, amikor az érdekeiben és jogaiban sérült közösség a mítoszt ellenideológiaként használta. Említettem már, hogy a diktatúra idején új gyümölcsösöket telepítettek a falu határába, az ehhez szükséges területek egy részét jól termő szórványgyümölcsösök kivágásával nyerték. A falut nagyon érzékenyen érintette ez a művelet, és a gazdasági kár mellett az életvezetés szimbolikus síkján is sérüléseket okozott, mivelhogy olyan fákat is kivágtak, amelyeket még Jodál Rezső ültetett. Az újratelepítéskor olyan új fajtákkal is beültettek jelentős területeket, amelyek nem bírták a helyi klimatikus viszonyokat, nagy részük kiszáradt, vagy alacsony terméshozamú faként vált termővé. A telepítések kudarcában a süköiek a mítosz visszaigazolását látták, amelynek érvényességi köre ezáltal megnövekedett és legitimizálódott: *Amikor Jodál elkerült innen, akkor már be volt ültőgetve, de Jodál által volt béültőgetve, akkor osztán ezök a mérnökök, azok osztán, mondom, kinyomatták a régi fákat, s azok is ültőgettek, sok helyt bételepítették, de nem lett termőfa, no! Mire teremtek volna, vége lett a kollektívnek! [nevet] Nem mentek arrafelé, mint ahogy Jodál..., nyugodjék csendesen, az éccer erősen jó ember, finom embör vót. [A falusiak nem mondták, hogy nem jól csinálják?] Azoknak nem lehetött. Ők aszonták, hogy tudják, mert tanulták könyvből. De há a könyvbe a „jó földről” tanultak, nem ezen a hitvány földön, hanem a jó földön, hogy ott hogy teröm, s mit teröm. Itt nem teröm úgy, mint a jó földön, ők is béláthatták volna, de nem látták be. Hát mondták, hogyne mondták volna az emberek, hogy hát Jodál így akarta. „Hát akkor —, aszongya — menjen maga Jodál után!” (8)*

Ám a mítoszok lényegükénél fogva nem örökéletűek. Ismeretük sokszor csak az öregek tudásában őrződik. Mikor azt kérdeztem, hogy meg szoktak-e emlékezni valamilyen formában a papjukról, S. K. legyintve válaszolt: *„Az öregek meg, a fiatalok nem.” (9)* Szomszédja, L. L., aki szintén Jodál paptól tanulta az oltást, vegyes érzelmekkel jegyzi meg: *„Nos, így ezek a nagy fák már ötven év körüliek. Nem akarja senki elhinni, mikor mondom, hogy ezt almamagból ültettem, ezeket a fákat.” (...)* Csak mű, a korosabbak, a fiatalok nem tudnak csak annyit, hogy Jodál-kert. *Még azt se tudja egy része, hogy miér van. De a korosabbak tudják, mondom, hogy s mi volt.... (10)*

Ünnep, kötöttebb megemlékezés Jodál Rezsőről nincs a faluban, emléktáblát sem állítottak az egykori lelkész emlékének. Egyedüli emlékeztető a valamikori csemetekertből kinőtt Jodál-kert. Ennek élő emlékművei, a fák azonban rengeteg fagyöngytől szenvednek, általában az egész kert az

elhanyagoltság, a gondatlanság jeleit mutatja, példázva azt a folyamatot, ahogy a mítoszok funkciójukat veszítve egy-egy megkülönböztetett térrész nevébe sűrűsödve – eltűnnek.

SZÖVEGTÁR

[Amikor ő idekerült, abban az időben, akkor milyen világ volt? Hogy élték?] Nehéz volt akkor. Szegényebbek voltak, biza nem volt semmi lehetőség. Akkor is egy kettő járt dolgozni, de annak nem is volt otthon semmije, se állatja se semmije. [...] Aztán utána, mondom, mindenféle gyümölcsöt kezdtek aztán termelni. Aztán abból kezdtek pénzezni, kezdtek... Osztán most is viszik Segösvárra, Medgyes... ahova lehet. [...] Az adó elég nagy volt. [Mire kellett?] Fődekre. A fődekre nagy adót szedtek [...]] Hát, erősen hitványak itt a fődek. Eléggé ganézzák, s eléggé mindent csinálnak, de hegyen vagyunk, hideg a hely, úgyhogy itt gyengén termett, s terem máig is. (11)

Namostmár úgy volt az egyezség a faluval, hogy aki aztat gondolja [a faiskolát], fölmentik a közmunka alól. Mer régebben kötelező voltál közmunkát csinálni kézzel is, s ha állatos volt, akkor úgy mondták prizma, ki kellett hordani, kavicsot kellett, 7 köbmétert minden fogat után kihordani. [...] Azt akarom ezzel mondani, hogy gyűlés volt. S az öreg fölkérdözte, hogy aki kettő elvállalja ezt a csemetekertet, akkor a közmunka alól felmentik. S így aztán másodmagammal vállaltuk el, s azt három évig gondoztuk. De hát én is osztán ültettem, már ebből kifolyólag kaptam kedvet réa. S akkor az út mentén ahogy jött föl maga, felől van egy hely, úgyis hívják Jodál-kert. Abból a csemetéből ültettük, ez az egyházé, most is az, s azért hívjuk Jodál-kertnek, mert az ő munkája után lett az ültetve. S az út mellett is végig le ő ültette bé. Ezek, amiket itt lát, mind azután lett ültetve, akkó kapott kedvet a falu, s azután telepítettek. Mert tulajdonképpen neki az érdeme, hogy kedvet kapott a falu, hogy ültessen és ültessen és ültessen. De az dalárdát, mindent alakított, úgyhogy ez a falu a fejlődésének nagy részét neki köszönheti. A gyümölcsösöket aztán ugyan nagyba, de másképpen is, mondom, dalárdát alapított, úgyhogy tanította.... Így olyan kártyákat adott ki, amin magyar tudományos dolgok voltak. S ő odaadott neköd négyet, neköd is ötöt, s akkor visszakérdezte, hogy olvastad-e? A gyermekeknek. Azon rajta voltak ilyen tudományos... költészet, s tudományos dolgok, s akkor azt aztán olvasd el. De direkt ilyen magyaros... rajta voltak ilyen találós hogyhívjákok, de volt magyarázat is

rajta. [...] Vallási estét csinált minden szombaton és vasárnap, dalárdát alapított és minden, hol szombaton, hol vasárnap este ment az egész falu. Ő tartott előadást, mi pedig a fiatalok szavaltunk, s aki tudott énekölni, énekölt, de mindig másorral... nagyon sokat köszönhet neki a falu. (12)

Azt tudom, hogy Bonyhán tanított, valahol messze. Én nem jártam ott soha. Ő akkor jött ide, mikor én vótam egy olyan 5-6 esztendőös. Mer azelőtt egy más volt, de az elejibe nem jártam, mer vasárnapi iskolába nekem kellett menni, kötelező volt, mer az én apám harangozó volt, s aszonta apámnak: „Ha a maga fia nem jár vasárnapi iskolába, akkor kitől várjam én, hogy jöjjön?” Ugye, ők együtt vótak, a pap s a harangozó, ők együtt végezték a dógukat. S aztán én pontosan jártam vasárnapi iskolába. Úgy tudom, hogy mikor legelőször jártam, már ő volt itt. De azt is tudom, hogy meg kellett volna konfirmáltasson, előkészített... maga milyen vallású? [Református vagyok én is.] Nahát ugye, meg szokták konfirmálni 14-15 éves korában, igaz-e? Na. A lány is akkor megkonfirmál, csak azután mehet a vizita. Csak azután udvarolhatnak. Azelőtt nem szabad. Aztán én jártam rendesen a vasárnapi iskolába. S ő előkészített, addig jártam, hogy a 7 osztályt már elvégeztem, s még azután vagy 2-3 évig itt volt. Ő előkészített a konfirmálásra, de úgy elbetegődött, hogy nem tudta elvégözni. Hodgyába vót egy borzasztó gyenge pap. Dunnyógónak nevezték el, mer a szavát is alig lehetett érteni, mégis pap volt. Az konfirmált meg bennünket. Mi 7-en voltunk húszasok, mind fiúk. Az akkor lélepett, elbetegődött, s meg es holt. A papok, s a színészek 70 éves korukig kell dógozzanak, ha az egészsége bírja. S ő a 70 évet nem tudta, nem volt 70 éves, mikor elbetegődött, de úgyis nyugdíjazták amíg élt, mer sokáig nem élt. Valami tüdőbetegsége volt. Tüdőtagulása. Ő mondta nekem, hogy tanító volt. S mikor bėjöttek a románok '18-ban, akkor kényszerítették, hogy álljon átall románnak, s románul tanítson. Aszonta, nem vállalja. (13)

Volt háromféle módszere az oltásra, s azt ő mind bévezette. Tanította az ifjúságot, a gyermekököt, mindent. Tanította az ifjúságot, hogy hogy lehet gyarapítani. Itt azé lett annyi gyümölcsös, hogy ő tanította. A méhészetet is mondta, hogy csinálják. Ő méhészkedett ott, ahol volt. Értette azt is. (14)

– Elmentek szekerességre. Ernyós szekérrel, olyan cowboyos na, vagy hogy mondják, amivel a színészek ezelőtt mentek falura. [...] Elvitték a

gyümölcsöt, [...] s hoztak oltóágot.

– Az a lényeg, hogy piros legyen a cseresznye, vagy fekete, kemény legyen. Tudja, bírja a szállítást. Mer arra építettek... mer régen nem volt itt se olyan jó fajta cseresznye, hanem az az apró szemű lágycseresznye. Régi módi. Nem bírta a szállítást. Hajtottak erősen a süköiek arra, hogy legyen nekik is olyan. A piacra is bevitték. Há, Farcádba se volt olyan cseresznye, se a környéken, mind Süköbe. (15)

Mindenki szekörösködött, abból élt. Két lóval. Mindenkinek lóva volt. S amikor eljött az ősz, akkor Brassóba... mer például a cseresznyéköt is hordtuk Csikba, de inkább Kóhalomba, Segösvárra, s akkor Barót. Odahordták a cseresznyét már előttem. S a kollektívbe is el... oda Barótig el, odahordtuk, odaadtuk el. De mondom szekerösködtek, s mikor még, mondom, Bákóba is szánal bójártak télbe almával az öregök! [...] Képzélje el, hol van Bákó! Bémentek. Három napot mentek. Én magam is már mint suhanc az édesapámmal jártam bé Brassóba lóval, olyan időben, hogy Isten őrizz. Ősszel szilvával, télbe almával. Úgyhogy nagyjából a falu szekerösködött. S voltak gazdák, biza három-négy is, aki abból élt. Szolgát tartott és nyáron gazdászkodott, s ősszel-télbe aztán itt a környékről almát vásároltunk föl, mikor nekünk nem volt, vagy egymástól, akinek nem volt lóva. (16)

Amikor idejött, már tüdőtágulása volt. Sokat köhögött. A katedrán sokszor úgy elfogta a köhögés, hogy alig tudta béfejezni a prédikációját. (17)

ADATKÖZLŐK JEGYZÉKE

Dobai Vilma (1928), 2002. október 9.: (1), (8), (11)

Kis Pál (1920), 2002. október 9.: (5), (7), (13), (14), (16)

Kis Pál feleségével, 2002. október 9.: (15)

Kovács Dénes (?) és Kis Pál, 2002. október 9.: (6)

Lázár Lajos (1920), 2001. április 11.; 2002. október 9.: (3), (10), (12), (17)

Simó Károly (1931-2002), 2001. április 11.: (4), (9)

SZAKIRODALOM

BALI János

2001 A Börzsöny vidéki málnatermelő táj meghatározásához. In: HÁLA József – SZARVAS Zsuzsa – SZILÁGYI Miklós (szerk.): *Szamadó. Tanulmányok Paládi-Kovács Attila tiszteletére*. Budapest, 199–221

CLIFFORD Geertz

2001 A vallás mint kulturális rendszer. In: *Az értelmezés hatalma*. Budapest, 72–119.

KESZEG Vilmos

1991 Egy kortárs mítosz értékintegráló ereje. *Helikon* 2. 31.

KESZEG Vilmos – BECZE Márta

2001 Előszó. In: NAGY Ödön – HERMÁN János – NYITRAI Mózes: *Palástban. (Lelkészek szórványban)*. Marosvásárhely, 5–26.

ORBÁN Balázs

2001 *A Székelyföld leírása*. (CD-ROM)

MISKI György

2001 *Erdélyi és Erdélyen kívüli települések bemutatása*. (CD-ROM)

VARGA E. Árpád

1998 *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája* I. Budapest – Csíkszereda

VOFKORI László

1998 *Székelyföld útikönyve*. I-II. Budapest

János-Szatmári Ildikó

A moldvai csángó lakodalom szokásvariánsai

I. Bevezetés

Dolgozatom tárgyát két, funkciójuk alapján „pótlakodalom”-nak nevezhető szokásvariáns alkotja. Mindkét eseményt Moldvában, a Bákó megyei székelyes csángóknál gyűjtöttem (Klézse, Somoska és Külsőrekecsin helységekben).

Az első példa a halottas szokások köréhez tartozik. A szakirodalomban halotti lakodalomként¹, illetve a halott lakodalmaként² számon tartott eseményt adatközlőim vagy egyszerűen *nuntának*³ nevezték, vagy – a funkcióra is utalva – ilyenformán írták körül: „*Ha meghalt, hagy nincs nuntája, akkor a kamandár⁴ alyan mint egy nunta, csak nincs muzica⁵.*” (B. M. B.) A második példa egyrészt a katolikus egyházi rend szentségének liturgiájához, a papszenteléshez, másrészt az ezt követő első mise, moldvai népnyelven a *primicije*⁶ megünnepléséhez kapcsolódik. Az előbbi esethez hasonló körülírásokkal találkozunk ennek az eseménynek a megnevezéseiben is: „*Nem lakadalam, úgy vót, mint egy lakadalam, hát ez az ő lakadalma, más nincsen. Ez egyféle lakadalam. Primicija. De nincs nagy ének, ilyesmi.*” (S. P.).

Mivel etnográfiai leírás csak az első szokásvariánsról található, a másik példa esetén csak adatközlőim elbeszéléseire, illetve a hagyományos lakodalommal való összehasonlítás eredményeire támaszkodhattam. A két esemény leírásában, értelmezésében elsősorban a szokáskutatásban hagyományos elemzési modellek – az átmeneti rítusok⁷ és a szemiotikai-funkcionalista-strukturalista elemzési modell⁸ – szempontjait, terminológiáját hasznosítom. Egy külön fejezetben a hagyományos szokásleírástól való eltérés lehetőségeit keresem egy színháztudományi kategória, a teatralitás fogalmának felhasználásával. Elsősorban a Victor

1 Kunt 1987. 93.

2 Róheim é.n. 185–186. és Kligman 1998.

3 Lakodalomnak (rom.)

4 Tor (táj)

5 Zene (rom.)

6 A román prima, első jelentésű szóból képzett szó.

7 Gennep 1998. és Turner 1997.

8 Niedermüller 1981. és Pozsony 1997.

Turner által *A rítustól a színházig* című művében kidolgozott modellt használom fel, amelyet azért tartok a téma kutatására adekvátnak, mert ötvözi a Gennép-féle rítuselmélet elemeit és a színháztudományi megközelítést.⁹

II. A csángó lakodalom és variánsai

A lakodalom mint az emberi életciklus legünnepélyesebb rítusa, a „paraszi kultúrában meglevő kifejező eszközkészlet mondhatni teljes tárát felvonultatja és egyben [...] a többi családi ünnepnek a mintáját is adja.”¹⁰ Ezen kívül olyannyira nagy fontosságú rítus is, hogy ha egy személy életéből valamilyen oknál fogva – mint jelen esetekben a korai halál, illetve a papi hivatás – ez a mozzanat kimarad, hiányát mindenképpen pótolni kell. A moldvai szokásvariánsokat e funkciójuk alapján nevezem „pótlakodalmak”-nak.

A továbbiakban a csángólakodalom főbb mozzanatai – mint szervező elv – szerint haladva mutatom be a hagyományos lakodalom és szokásvariánsainak néhány összefüggését. Mivel nem a mozzanatok, a felszíni struktúra, hanem a szokáselemek, szimbólumok és ezek funkciói szintjén is kimutatható hasonlóságok leírását tekintem a fontosabb feladatnak, ezért adott esetben eltérek ettől a kronológiától, előreutalok, vagy visszakapcsolok bizonyos szokáscselekvésekhez. A szokáscselekvéseket kísérő szövegekre külön fejezetben fogok kitérni.

1. A lakodalom kezdő mozzanatai (hívogatás, résztvevők)

A hagyományos lakodalom előkészületeinek elsődleges mozzanata a hívogatás, „ahol a verbális (szóbeli) kód az elsődleges a közösség felé tett gesztus mellett”.¹¹ Az idézett észak-magyarországi példával ellentétben, Moldvában a verbális kód helyett a tárgyi kód szerepe a fontosabb: a vőlegény hívogatóinak pálcája csak színes *cigáréval*¹² díszített, a menyasszony részéről hívogatók pálcájára viszont egy *servetet*¹³ is tesznek (*S. M.*), így a hívogatópálca alapján megkülönböztethetők a menyasszony és a vőlegény hívogatói.

9 Turner 1989.

10 Verebélyi 1998. 409.

11 Hoppál 1992. 62.

12 Színes gyapjúval (táj)

13 Szótt kendőt (táj)

„Szamarú nuntára hívogatnak...”

A halotti lakodalom szokásrendjében is megtaláljuk a hívogatás mozzanatát, mely mozzanat természetesen hiányzik a hagyományos temetési szokásrendből: „Vannak hívogatók es a nyámságbúl¹⁴, de mind feteke cérnákat tesznek a hívogatópácára. Virágot erre nem tesznek, csak feteke cérnát és servetet. Fél falubúl meghívják az ifjúságot, hogy csánnak kamandárt, mintha nunta lenne. Szamarú nuntára hívogatnak, mandják, hogy híjuk segíteni, híjuk énekelni s híjuk ada a halattas házhaz, s mandják a nevit.” (B. E.) A hívogatópálcán meglevő vagy hiányzó *servet* a *szamarú nunta* tárgyi kódjai között is megkülönböztető jel, de jelen esetben ennél fontosabb szerepe van a gyászjelnek: a pálcákra kötött fekete cérnáknak (a *servet* amúgy ugyanolyan színű, mint a lakodalomban). A gyászos hívogatópálca funkciója a fiatal halott halálának hírül adása, de a halotti lakodalomnak az „élő”-től való elválasztása is.

A hívogatás gesztusán belül a perszonális kód – a meghívottak, akik valamennyien fiatalok – által egy újabb elválasztási mozzanat valósul meg, ezúttal a fiatal halottak temetési szertartása és a nem fiatalok temetése között. Az események kiemelt mozzanataiban az aktív szerep ezeké a meghívottaké (l. lejjebb *kaszarúsak*, virágospálca-vivők). A gyermekiség, tisztaság és ártatlanság szinonim fogalmak, tehát nem csupán az „életkorhoz való közelítés” (D. A.) szándékával magyarázható a kiskorúak nagyszámú jelenléte egy-egy ilyen temetésen. Ez a jelenség a halotti lakodalom áldozati jellegével is kapcsolatban áll, ugyanis a halotti torokon, mint minden „áldozati aktusban különös hangsúly esik a tisztaság, ártatlanság mozzanatára.”¹⁵

„Az egész világ jöjjön hazzánk az aszthalhoz.”

A *primicijén* a „hívogatás” kétszeresen történik: először az eseményt megelőző vasárnapon, amikor a templomi szertartásra hívja meg a lelkész a híveket, másodsor a kispap maga hívja meg az eseményre összegyűlteket: „míkar végezte ő a misét, mandta, hogy az egész világ jöjjön hazzánk az aszthalhoz. S asztán mentünk.” (S. M.) Hivatásos hívogatókra – és így az előbbieken tárgyalt, kiemelt fontosságú tárgyi kódra, a hívogatópálcára – itt nincs szükség: a meghívottak köre nem egy jól körülhatárolt, csak a rokonságból vagy a közösség egy bizonyos csoportjából (l. a fiatalok szerepe a halott lakodalomban) szerveződik, hanem az eseményen megjelentek ad hoc jellegű közössége alkotja a *primicije* „násznépét”.

14 A rokonságból (rom.)

15 Tánzos 2000. 215.

2. A sirató vagy fülke rituális mozzanatai és kellékei

Az „élő” lakodalomban a hívogatással szorosan összefüggő mozzanat a „sirató vagy, amint még mondják, a *fülke*.”¹⁶ Ekkor kötik meg az „élő” lakodalom jelképét, a *virágospálcát*¹⁷. A *virágospálcát* csak lányok köthetik meg, és a fülkét bezáró körtánc, az öves is a lányok tánca.¹⁸

A hagyományos csángólakodalomban a menyasszonyt csak a koszorúja emelte ki a lányok köréből. A menyasszonyi koszorú elkészítői lehetnek ugyancsak a „leánybarátok”, vagy pedig maga a menyasszony. A koszorú az átmeneti állapot kifejezőeszköze, ezt a funkcióját egyik adatközlőm így nevezte meg: a koszorúval „*köti bé a lányságát*” a menyasszony. (S. M.)

A halotti lakodalom rituális kellékei

A szakirodalom ugyan számos példát említ táncal megült halotti torokra, temetői táncokra, sőt a halott körültáncolásának – a menyasszony körültáncolásával analóg – szokásra is,¹⁹ de Moldvában ma már ezek a szokáscelekvések nem gyűjthetők. *Virágospálcát* viszont a fiatal halott temetésére napjainkban is kötnek: „*A páca meg van virágazva, tetejibe gyartya. Árpafejet is tesznek a tetejibe, zódet, amelyik nincsen még megszemezve. Észet gyűjtik, hogy legyen, ha kell.*” (B. M. B.) Az élet és a termékenység (lásd zöld árpa-, vagy akár búzafaj a pálcán), az „élő” lakodalom jelképe elmaradhatatlan része a halotti temetésnek. Az „élő” lakodalom után elbontják a *virágospálcát*, és a szárából guzsaly lehet (S. M.), tehát egyszerű haszontárgy lesz belőle. A halott lakodalmán viszont a *virágospálcát* a kereszt mellett hagyják jelként, hogy oda fiatal van eltemetve²⁰.

A *virágospálcán* kívül a halott lakodalmára kicsi virágkoszorúkat, *karanácskákat* is készítenek a *fülkén*: „*A kislányoknak tesznek kaszarút a fejikre, szamszédjának, rakanjának, prétinjának*²¹. *A kaszarút százfűből kötik, tesznek virágacsokát es, régen gyűttünk gyapárt, mastmár nem gyűtnek. Háram szálecskát, háram szálecskát, háram bimgócskát tesznek arra egy ekkara kaszarúcskára, csánnak liliákból, liliák virágból es.*” (S. M.) *Kaszarusak* az „élő” lakodalmon nincsenek – csak a menyasszonynak

16 Domokos é.n. 163.

17 A vőfélybotot (táj)

18 Az övest Kós Károly termékenység-varázsló táncnak nevezi. (Kós 1997. 83.)

19 Felföldi 1982. 212–224.

20 A klézsei temetőben 52 *virágospálcás* sírt számoltam meg, tehát gyakori a fiatal halál ebben a közösségben.

21 Barátjának (rom.)

van koszorúja –, a *küsnyszolyók* „gyöngyvel rakott piros szövetet”²² tesznek a fejükre, a lakodalmas menetben ott állnak a menyasszony körül, de nincs kiemelt szerepük.

A koronácskák, koszorúk funkcióját egyik adatközlőm így határozta meg: „Azért teszik ezeket, mert úgy mandjuk, hogy szűz, hogy neki nem vót baja senkivel. A sírnál a lányok leveszik a kaszarút a fejikről, s bévetik a gödörbe, mind bévetik a gödörbe.” (S. M.) A korona bizonyára azért kerülhetett be és maradhatott máig meg a halotti lakodalom szokásrendjében, mivel a „katolikus teológiai értelmezés szerint minden lélek Krisztus menyasszonyává lett azáltal, hogy megkeresztelték, és ily módon részévé vált Krisztus misztikus testének, az egyháznak.”²³ Ezt a képzetet a legnyilvánvalóbban a halott leány fehér menyasszonyi ruhában, *nyirászaként*²⁴ történő eltemetése fejezi ki (a halott legényt szintén mint vőlegényt öltöztetik fel). A koronázás gesztusa az égi megdicsőülést fejezi ki²⁵, így a halott „megkoronázásának” rítusa – a koronák koporsóra dobása az elhantolás előtt – az üdvözültek csoportjába történő beépítő rítusnak is tekinthető. Mint mágikus cselekedetet mindenképpen a lélek mennybe jutásának megkönnyítését, a megdicsőülés elősegítését szolgálja. Azzal, hogy ártatlanok végzik ezt a rítust, még biztosabbá próbálják tenni a mágikus ráhatást.

A korona jelképisége az „élő” és a halotti lakodalom lényegi funkcióját is magában foglalja: a lakodalmi és halottas szokásokban egyazon képzetkörbe illeszkedik ez a jelkép, a kétféle nászt – a világ különböző kultúráiban – égi megdicsőülésként, szent cselekményként értelmezik. A halotti lakodalom funkciója valamivel árnyaltabb, mint az „élő” lakodalomé, ugyanis szimbolikus eseménysorával, azáltal, hogy Krisztus menyasszonyaként temetik el a fiatal halottat, a földön megvalósulható „legtökéletesebb égi nászt”²⁶ jeleníti meg. A helyi tudásanyag e rítus értelmezésében az egyházi tanítás hatását mutatja: „A halatt lány Krisztus nyirászája.” (B. G. V.) A fiatalon elhunyt legény jegyesének pedig a mennyország tekinthető.²⁷

A primicije

A *primicije* eseménysorából hiányzik a „siratás”, mert igazi „öröme” ez az ünnepeltnek, családjának és az egész faluközösségnek. Erre az alkalomra

22 Domokos é.n. 163.

23 Tánczos 2000. 166.

24 Menyasszonyként (rom.)

25 Tánczos 2000. 166.

26 Kligman 1998. 166.

27 Róheim é.n. 186.

virágospálcát sem kötnek. De érdekes módon annak a fiatal lánynak a temetésére sem kötöttek virágospálcát, aki életében „*alázataska vót, a világ közé nem erőst ment, csak a misére.*” (B. G. V.)

3. A menyasszony öltöztetése – (női) szerepek a lakodalomban

A hagyományos lakodalom kiemelt mozzanatai közé tartozik a menyasszony öltöztetése. Ezt a cselekvést a keresztanya végzi. A menyasszony többszöri átöltözésének jelentős szerepe van, ugyanis ezáltal „külső jegyekkel [...] látványosan meg lehet jeleníteni” az egyik állapotból a másikba való átjutást.²⁸ A lakodalom utolsó napján néhány asszony segítségével ugyancsak a keresztanya feladata a menyasszony „felkerpázása”²⁹, amely jelzi, hogy a „szüzességnek vége lett”.³⁰

A csángó lakodalom főbb mozzanatainak alakítói, szervezői a nők: a „leánybarátok”, a keresztanya, az örömanya és a búsanya.

A lakodalom térhasználatában fontos szerep jut az átmenet helyének, az ajtónak és a küszöbnek. Az anyák mágikus cselekedete is ehhez a helyhez kapcsolódik: az esküvőről a szülői házba külön-külön hazatérő menyasszony és vőlegény elé, mielőtt azok belépnének a házba, az anyák háromszor bort, búzát és pénzt szórnak. Az örömanya megismétli ezt a cselekvést a menyasszony fogadásakor: „egyik kezével hinti a búzát és a másikval önti a bort és úgy vezeti bé az udvarba”³¹ az új családtagot. E rítus funkciója az is, hogy „örökké borban, búzában, pénzben tapodjék”³² az ifjú pár, de ezt a cselekvést felfoghatjuk a megszenteltetés aktusának is, az úrvacsorai kenyér és bor analógiája alapján.

A halotti lakodalom szereplői

A halott lakodalomán ugyancsak a nőké az aktív szerep. A halott *nyírászat* lányok vagy a keresztanyja, a *nyirejt* pedig legények öltöztetik fel (az idős halottat viszont a szomszédok, rokonok). A keresztanyának a temetésen is „*tesznek virágot a mellire*” (R. L.), mint a lakodalomban. A fiatalok és a gyermekek kiemelt szerepéről korábban már szóltam, ezért itt ezekre a szerepekre nem térek ki újra.

Az anyák szerepében lényegesebb különbség fedezhető fel az „élő” és a halotti lakodalmon: a hagyományos lakodalom kapcsán említett mágikus

28 Hoppál 1992. 63.

29 Domokos é.n. 177. kerpa = főkötő

30 Uo.

31 Domokos é.n. 175–176.

32 Csoma é. n. (oldalszámzás nélkül)

cselekvések a halotti lakodalom szokásrendjéből – a helyzetből adódóan – hiányoznak. A siratás viszont mindkét lakodalomnak része, és mindkét esetben az anyák, a nők feladata: a lakodalmi menyasszonysiratót (e műfajra a szövegek elemzésénél még visszatérek) az édesanya mondja el, de a halott lakodalmán is „*emberféle nem mand semmit*” (Sz. M.)

A halotti lakodalomban megtaláljuk az „élő” lakodalom két főszereplőjét is, hiszen a pótlakodalom csak úgy lesz teljes, ha a hiányzó személy szerepét – tehát ha leány a halott, akkor a vőlegényét, ha pedig legény a halott, akkor a menyasszonyét – valaki eljátssza: „*A fejnél ment a vőlegény, van kötve neki bakréta, mintha nyirej lenne. Virágbúll és búzaféjbúll kötik. Az lesz a nyirászája (a halott legénynek), amelyik lány akart menni utánna. De úgy is elkészül egy, ha nem vót szeretője. A szerető nem sirat.*” (B. M. B.) Tehát ha a halottnak „*nem vót szeretője*”, akkor is eljátssza valaki az álvőlegény szerepét, és ez a szerep a viselet, a vőlegényi bokréta által nyilvánosan vállalt.

A primícije szereplői

A felszentelt pap és az egyház házasságának gondolata Krisztus és az egyház szimbolikus házasságának analógiája alapján³³ került be a köztudatba: „*menyasszonya egy papnak csak Jézus, vagy az egyház lehet.*” (L. F.)

A kereszta-pa-szerep nem a hagyományos lakodalom szokásrendje szerint alakul ebben az esetben: a szentelésen az új pap kereszta-pát választ magának a paptársai közül, de a keresztelő keresztszülőknek a *primícijén* nincs kiemelt szerepük.

4. A lakodalmás menet

A körkörös térszerkezet mellett a felvonulós térszerkezetet is megtaláljuk a hagyományos lakodalomban az esküvőre való menetben. A lakodalomban betöltött szerep fontossági sorrendje határozza meg a menetben a résztvevők helyét: „*elől megy a kereszta-pa hívogatókkal, utánuk az ifjú pár, majd a muzikusok, végül pedig a többi menyeközös: a menyasszonyt körülvevő »küsnyoszolyók«, az anyák, a nyoszolyók és az apák, a nászok.*”³⁴ Ez a térszerkezet még egyszer előfordul a lakodalom szokásrendjében a menyasszony és kelengyéje elvitelekor.

A lakodalom utolsó rituális mozzanata, a vacsorát követő *kerpázás*, hiányzik mindkét szokásvariánsból, ezért bemutatására nem térek ki.

³³ A Bibliában a vonatkozó részek: 2 Kor 11, 1–2, Salamon zsoltárai, Énekek éneke – Idézi Kligman 1998. 166.

³⁴ Kós 1997. 84–85.

A halott nyírász/nyirej kísérése

A halott lakodalmában is megvan ez a felvonulós térszerkezet a temetésre menet mozzanatában. Hasonlóan az „élő” lakodalom nászmenetéhez, a halott *nyírását/nyirejt* kísérők helye a menetben ugyancsak szerepeik szerint meghatározott: *„elől mennek a kereszttel, Jézus-feszülettel, asztán mennek a keresztekkel, aszt azután mennek a férfiak, s asztán az asszonyok kicsi gyerekekkel. Elöl, a páter előtt mennek a kaszarús kislányok, mind kettő, mind kettő, de sak, mennek vagy húsz es, még többen es, sakan mennek a fiatalaknak, öregnek nem. A kaparsót hátul viszik a szekérbe. A világ elől menen, hátul mennek a nyámak, testvérek.”*(S. M.) Az élő, illetve a halott menyasszony/vőlegény kijelölt helye szerint a halotti menet tehát fordítottja a lakodalmas menetnek.

A menetben kiemelt helyen haladó *kaszarúsak*, fiatal lányok öltözete nem gyászos, hanem színes, ünnepi, mint egy hagyományos lakodalomban. A kétféle lakodalmas menetet és egyúttal a kétféle lakodalmat új tárgyi kódok (halotti zászlók, koporsó, feszület) választják el egyértelműen egymástól, illetve építik be a halotti lakodalmat a hagyományos temetések sorába. A fent megnevezett tárgyak a lakodalmi és temetési szertartás alapvető funkcióbeli különbségét jelzik: a lakodalom az életnek csupán egy fázisát, a halotti lakodalom viszont magát az életet zárja le. A templomi szertartás mint beépítő mozzanat ugyancsak erre a funkcióbeli különbségre utal: a lakodalom esetén az esküvő a házastársak csoportjába építi be az ifjú párt, a halotti lakodalmon a mise a holtak csoportjába építi be a menyasszonyt vagy vőlegényt.

A kispap fogadása

A *primícijén* a felvonulós térszerkezet a kispap érkezésének mozzanatában fordul elő: *“S mikar jöttek bé, akkar a falu végibe bémentek lavakval, legények lóhátan, lejöttek ide le egészen, virágokval, keresztekkel, búcsúval, szépen primilték őket bé, s az apja, s az anyja. Ű lában jün, s akkar előtte térnek meg, s úgy mennek a lavak csendbe-rendbe, nem futnak. A legínyek mind lúhátan, de mind ingbe, felőtzve. Jönnek fel a templamig, jönnek a keresztekkel. Mind lődöznek, vannak azak a kárbitak, mind lökik el, mintha lónének. Mikar ő jön, közeledik le, akkar sakat lődöznek, s járnak fel-le, s mikar ű száll le, akkar fardulnak meg, csak mind lóhátan. Csak mind éfjyak, még tízen es mennek.”* (S. M.) A hagyományos lakodalmi menetben a gyerekek vizet öntenek az ifjú pár elé; a *primícijén* ez a termékenységvárászló cselekedet nem lenne indokolt: a leánykák itt virágot hintenek az útra a kispap elé.

A kispap fogadásának mozzanata szerkezetében a menyasszony

elvitelének eseménysorához hasonlít. Ha a lakodalom és a *primicije* teljes egészéhez viszonyítva vizsgáljuk a két befogadást, közös (beépítő) funkciót állapíthatunk meg: az első eseménysor egy új, idegen családba való beépítést, a második pedig a főszereplő egy ismert közösségbe való (átmeneti) „visszaépítését” szolgálja.

5. A lakodalom záró mozzanatai

Az ételben-italban való bőség a lakodalom kiemelt jegye. A háromnapos esemény többször is megisméltendő mozzanata a közös étkezés. Az étrend a lakodalmon, a toron és az első mise megünneplésén „*mind csak egy*”: *galuska* (töltött káposzta), *lé* és *silt*. (E. M.) A sütemények közül elmaradhatatlan a kalács, amely az „élő” és a halotti lakodalom mozzanataiban rituális eszközként is szerepel.

A lakodalom záró mozzanataiban kiemelt helyen áll a *vetés*, azaz a fiatal párnak szánt adományok átadása. Az adomány lehet pénzbeli, vagy bármilyen használati tárgy. Régen, *vetéskor* egy-egy *servetet* is adtak mindenkinek, ma már gyakran csak a keresztapák kapnak szóttesekeket, a násznép többi tagjának pedig vásárolt törülközőket ajándékoznak.

A kamandár vagy halotti tor

A halotti lakodalomban az „élő” lakodalom lakomáihoz hasonló mozzanat a tor, vagy moldvai népnyelven a *kamandár*. Funkcióját adatközlőim így határozták meg: „*Azért csánnak kamandárt, hogy az Atya bacsássa meg bűneit. Sakan mundják, s ha sakan vannak, hogy nem mundják! Ha nem csánnak kamandárt, akkor nincs bűnbacsánatja, mert nem mundja senki, hogy Jézus bacsássa meg, de csánnak, hogy mundják sakan*”. (S. M)

A *vetés* nem véletlenül kerülhetett be a halotti lakodalom szokásrendjébe is, hiszen egy halotti lakodalom megrendezése, a résztvevők nagy száma miatt, nem kis anyagi erőfeszítést jelent a család számára: „*Úgy láttam, hogy adnak parát³⁵ es a kamandáran. Ha meghótt egy legény, egy lány, mellik vót a szereteje, a nyirásza, elindult, s megtisztelte az egésznet rendre, s az egésznek megköszönte, hogy eljöttek a szamarú nuntára, s a nyirászának adtak parát, nem sakat, nem úgy mint a nuntába. De ezt a parát adateszik mind csak az új miséjire*.” (B. E.) A halotti lakodalom ún. *Isten nébe való*, azaz Isten nevében adományozott tárgyaira itt nem térek ki.

35 Pénzt (tsz.)

A primicije záró mozzanatai

A *primicije* eseménysora, akárcsak a halotti lakodalom, közös étkezéssel zárul. Az ételek felszolgálásában a falubeli ifjak segítenek. (L. E.)

A *vetés* itt sem marad el, az adomány itt is lehet pénzbeli vagy bármilyen más haszontárgy: „*valami szép dalgat keres mindenki, hagy adjan neki, ruhát is, virágas párnákat.*” (S. M.) A *primicijén* az ünnepeelt viszonozza is az ajándékokat, a kispap minden résztvevőnek egy kicsi szentképet, valamint egy, ennek az eseménynek a megörökítésére készített, nyomtatott emléklapot ajándékoz. Az eseményen részt vevő papokat olyan *servettel* ajándékozza meg a család, amelyet a kereszta páknak szokás adni a hagyományos lakodalomban.

III. A csángó lakodalom és variánsainak kísérőszövegei

Az eddigiekben a szemiotikai-strukturalista-funkcionalista elemzési modell szempontjai közül a szubjektumok, valamint a tárgyi és nem-tárgyi kódok segítségével mutattam ki a moldvai hagyományos lakodalom és variánsai összefüggéseit. A továbbiakban a modell harmadik szempontja, a kísérőszövegek alapján térek ki néhány összefüggésre. A hagyományos lakodalom szövegei közül a menyasszonysiratót, a halott lakodalmából pedig a siratót fogom érinteni. A *primicijéhez* kapcsolódó szövegek a köszöntők.

A folklórszövegek nagy részének (például a rigmusoknak, lakodalmi csujogatóknak stb.) nincs önálló esztétikai értéke, az irodalmi szövegekkel szemben ezek a szövegek „csak a megfelelő cselekménnyel, szerepekkel és szereplőkkel együtt kelnek életre”³⁶, kiszakítva ebből a hagyomány által meghatározott szituációból semmitmondóvá válnak.³⁷ Ez a meghatározottság érvényes a lakodalmi búcsúztatónál ritkábban előforduló műfajra, a menyasszonysiratóra is.³⁸

A menyasszonysirató és -búcsúztató műfaja a beszédhelyzet szempontjából különül el a legnyilvánvalóbban egymástól: a búcsúztató személy a menyasszony vagy vőlegény helyett egyes szám első személyben is megszólalhat, a menyasszonysiratóra viszont nem jellemző az ilyen becserélődés.³⁹ A másik lényeges különbség az, hogy a búcsúztató kötött, a menyasszonysirató pedig kötetlen szövegű. Mindkét különbség a temetési szokásrend siratójához közelíti a lakodalomnak ezt a kísérő szövegét.

36 Szabó 1983. 346.

37 A siratásra felkért adatközlőm viselkedése is ezt igazolja: a mesterséges beszédhelyzetben elhangzó sirató hangnemében a siratóparódiákhoz hasonlított.

38 Szenik Ilona kötetében is csak moldvai példa szerepel.

39 Voigt 2000. 346.

Szenik Ilona kétféle siratószöveget különböztet meg: „elsődleges szerepkört betöltő”, azaz a temetési szokásrendben elhangzó, illetve „másodlagos szerepkört betöltő” siratókat.⁴⁰ A menyasszonysirató az utóbbi csoportba tartozó folklórszöveg. A lakodalom tér- és időhasználatában elfoglalt helyéről a szakirodalomban nem találtam utalást. Előadója leggyakrabban az édesanya, aki végig egyes szám első személyben panaszolja el azt a veszteséget és fájdalmat, amely leánya távozása miatt érte:

„...Mámám,
 legyen gondod reám is, mámájé,
 me én téged felneveltelek, mámám,
 s úgy hittem, hogy nekem örökké segítségem lesz, mámám.
 De eljött az idő, mámám, mikor megörvendtem
 lenne magamat, mámám, hogy nekem es vagyok
 valakim, mámám. S akkor ingemet itt hagytál, mámám,
 s akkor ingemet itt hagytál, mámájé.”

A halotti lakodalom legfontosabb kísérő szövegei a siratók. A kötött siratókkal szemben gyakoribbak a kötetlen szövegűek. A sirató szövegéhez előadásakor dallam is járul, a kötött siratók esetében a dallam formája sem változik.⁴¹ A siratók sajátos hangzása „csuklóhangok, átváltás énekbeszédbe, sírásba fülő bizonytalan intonáció, az éneket megszakító sírás” összehatásából fakad.⁴²

A siratószövegek kötetlen jellege egyik adatközlőm szerint azzal magyarázható, hogy a siratóban „mindenki mandja az életje után. [...] Mindenki mundja az ő sérelme után, nem egymódan mundják.” Ez a fokozottan személyes jelleg meghatározza a sirató személyét is: az elhunytat – minden halálesetkor, nem csupán fiatal halott esetében – „a nyámok⁴³ s azok sírassák, akik ismerik, s akik beszélgettek vele, kik tudják, hogy hol jártak együtt.” (B. E.) A sirató személye⁴⁴ ugyan változhat, „mámájá⁴⁵ sírassa, testvérei sírassák, prétninjai sírassák” (S. M.), de a beszédhelyzet – akárcsak a menyasszonysiratóban – végig egységes marad.

A siratás – szemben a búcsúztatással – kimondottan a nők feadata: „Férfiak nem siratják, csak bögnnek, nem szakás” (B. M. B.); „A férfiak nem siratnak, nem mundta senki, hogy nem szabad, de nem mundják” (D. V.)

40 Szenik 1996. 8.

41 Uo. 11.

42 Uo. 13.

43 Rokonok (rom.)

44 Fízett siratóasszony, legalábbis adatközlőim szerint, nincs egyetlen temetésen sem.

45 Édesanyja (rom.)

Szenik Ilona megnevez néhány olyan időpontot a temetés szertartás-
rendjében, amikor kötelező a siratás: valahányszor harangoznak vagy ha-
lottnézők érkeznek a házba, de vannak az egész eseménynek a siratás szem-
pontjából ún. „csúcspontjai” is, ilyenek a koporsó lezárásának, a házból,
udvarról kivitelének valamint sírba eresztésének mozzanatai.⁴⁶ A moldvai
temetésnek és így a halott lakodalmának sincsenek ilyen szempontból
kiemelt időpontjai, ugyanis Moldvában siratni csak a háznál lehet.

A szövegek szerveződésében, még a rögtönzöttek esetében is, az adott
helyzet objektív tényezőként befolyásolja a témakörök megválasztását. Ezek
az adott helyzetre utaló tematikus egységek különítik el leginkább a kétféle
siratót egymástól.

A menyasszonysiratóban a sirató személy fájdalma az elválás miatt már-
már a temetési sirató hangvételt idézi, de ezt a fájdalmat enyhíti az a tudat,
hogy az elválás nem végleges. Az elválás és az emiatt érzett fájdalom
kimondásának a temetési szokásrendben van a legfontosabb szerepe:

*„Jaj, drága leányecsám,
S vallan hagy tudtál elmenni innen,
S vallan hagy tudtál elhagyni, kicsi leányacsám,
Jaj, angyalam, jaj, drága, jó gyermekem,
Hagy mentél el, s hagy hagyta el münket innen...”*

A primicije kísérszövegei a köszöntők. Az időpont és szerepekbeli
kötöttség ezekre a szövegekre is jellemző: a háznál, a közös étkezés alkalmá-
val a kispap testvérei „*mandnak poezákat*”⁴⁷. (S. M.) Ezekben a köszön-
tőkben nem az elválásra és az emiatt érzett fájdalomra, hanem az elrendelt-
ség tényére kerül a hangsúly. A papi hivatást előrevetítő jegyek – a köszöntő
szerint – az ünnepelt gyermekkorától kezdődően már kimutathatók:

*„Mikar te kicsike vótál,
Akkar es csak templamecskákat faragtál fábúl,
Gödröt vájtál, s kútbúl templamat raktál,
Csak örökké templamakat szereted,
S az Isten megáldatt, páterré váltál.”*

A papként távozó személy hiányát nem veszteséggént éli meg a család
vagy a tágabb közösség, valószínűleg ezért nem siratják el az ilyen okból
távozót.

46 Szenik 1996. 9.

47 Versek (rom.)

IV. Dramatikus vagy teatrális szokás?

A népi színjátszásra vonatkozó kutatásait összegző legújabb kötetében⁴⁸ Ujváry Zoltán a műfaji kategóriák bizonytalan voltát hangsúlyozva megállapítja, hogy a „műfajjal összefüggésben a legkülönbözőbb terminológia használatos: *dramatikus népszokás, maszkos alakoskodás, népi színjátás, népies színjátszás, népi dráma, népi színjáték, alakoskodó játé* stb.”⁴⁹ Ez a meglehetősen szerteágazó kategória-rendszer épp a kutatás tárgyának nehezen meghatározható és osztályozható voltáról árulkodik.

Célszerű lenne mindenekelőtt különbséget tenni dráma és színjáték között. A szerzők túlnyomó többsége – és ezek közé tartozik Ujváry Zoltán is – e két fogalmat szinonimaként használja, ami sok esetben zavaró lehet. Bár Ujváry idézi Székely György színjáték-dramaturgiáját, az általa felépített rendszer szempontjait érvényesíthetőnek tartja, a gyakorlatban azonban mégsem igazodik ennek a rendszernek az alapjánál álló elvhez. Mert Székely dramaturgiája épp azt bizonyítja, hogy lehetséges egyazon szempontok szerint leírni a farsangi játékot, a távol-keleti színházat és például a brechti színjátékokat.⁵⁰ A továbbiakban a dráma és színjáték fogalmát a mai színháztudományi művek által használt értelmezésben használom, úgy, ahogy azt például Bécsy Tamás is megfogalmazta: „A dráma az irodalom része, egyik műneme, s mint ilyen az irodalom jelrendszerében, a nyelvben építi fel világát; a színjáték egy másik művészeti ág – rossz szóval – az ún. testművészet része, s mint ilyen, ennek a művészeti ágnak a jelrendszerében, az emberi testekkel létesített helyzetekben építi föl világát. Itt a test és az általa létesített helyzet úgy válik jellé és jelrendszeré, hogy valaki olyan valakit játszik, aki nem ő maga. Az emberi testtel létesített helyzetnek pedig csak egy része az, amivé itt a dráma szövege válik: a beszéd.”⁵¹

A dramatikus fogalmát Ujváry Zoltán így határozza meg: „A dramatikus jelző azt mutatja, hogy olyan szokásokról van szó, amelyekben a drámai, a színjátéki elemek fokozottabban kapnak hangsúlyt és a játék, az alakoskodás adja a szokás elsődleges funkcióját.”⁵² Az így meghatározott szokások a drámai/színjátéki elemek előfordulási aránya szerint tovább tagolódnak, ugyanis „nem lehet azonos szempontokkal vizsgálni egy rítusjátékot, egy pantomimjelenetet vagy egy maszkos alak felvonulásban

48 Ujváry 1997.

49 Uo. 9.

50 Székely 1963.

51 Bécsy 1988. 19.

52 Ujváry 1997. 14–15.

való megjelenését az összetettebb cselekménysorozattal, a többszereplős ténylegesen színi jeleneteknek megfelelően bemutatott darabokkal.”⁵³ Drámai/színháti elemeket ugyan tartalmaznak, de a „ténylegesen színi jelenetektől” Ujváry szerint „különválasztandók azok a szertartásos cselekmények (például a lakodalom, temetés, pünkösödés stb.), amelyeknek funkciója szorosan kapcsolódik az alkalomhoz, az eseményhez, és amelyeknél voltaképpen csak a megjelenítést, a külsődleges mozzanatokot lehet a népi színházi játék, a dramatikus játékok szempontjainak irányából vizsgálni.”⁵⁴ Ebben a dramaturgiában tehát a dramatikus szokások/népi színházi játékok közös vonása az, hogy viszonylag autonóm saját világot építenek maguknak, saját kerettel rendelkeznek, s a néző is játékként érzékeli őket.

A dramatikus szokás terminusa helyett adekvátabbnak tűnik az utóbbi évek kultúrtudományi műveiben feltűnt teatralis szokás kategóriája. Ezt a fogalomhasználatot indokolja a színháztudományban – színháztörténetben és színházelméletben – már végbement áttérés a dráma fogalmáról a színházi játékra, mint arról Székely György és Bécsy Tamás fentebb idézett művei is tanúskodnak. A teatralitás fogalma azonban nem maradt meg csupán a színháztudomány paradigma-rendszerében: az 1970-es évektől tendenciózusává válik a színház-metaphora használata a legkülönbözőbb kulturális területeken: újságírók, politikusok, egyházi képviselők vagy tudósok egyaránt használják. Minden olyan eseményre alkalmazták, mely betöltötte a kiállítás, a demonstráció és a látványosság funkcióját: cirkuszi artisták, bohócok és szórakoztatók fellépéseire, happeningekre, majálisokra, sportünnepélyekre stb.⁵⁵

A teatralitás fogalmának értelmezése folyamatosan változott, közös azonban ezen értelmezésekben az, hogy a teatralitás mindig valamiféle interdiszciplináris kategóriaként jelenik meg. A fogalom ilyen értelmezése szerint a teatralitás viszonyfogalomként fogható fel, s mint ilyen a színháznak a művészeteken kívüli területek bizonyos magatartásaihoz fűződő dinamikus viszonyát jelöli. Ilyen például az önmegmutatás a mindennapokban, a szociális szerepjátszás, a rendezvényeken való magaviselet stb.⁵⁶ Ez azt a következményt is implikálja, hogy a mindenkor perspektívától függ, hogy egy szituációt vagy magatartást teatralisnak vagy nem-teatralisnak tekintünk. Így szükségszerűen következik, hogy nem lehetséges a teatralitás tartalmi meghatározása. Mindezek ellenére azonban szükségesnek tartom,

53 Ujváry 1997. 14–15.

54 Uo.

55 Fischer-Lichte 1999. 70.

56 Uo. 67–80.

hogy a fogalom körébe sorolható jelenségek körét szűkítsem, hisz fennáll annak a veszélye, hogy ez a fogalom túl átfogóvá váljék, s ezáltal elveszítse specifikus jelentését. Ezért a teatrális helyzet azon értelmezéséből indulok ki, amelyet Eric Bentley a következőképp fogalmazott meg: „**A** megszemélyesíti **B**-t, **C** pedig figyel.”⁵⁷ A lényeg tehát az, hogy az **A** valaki olyat játszik, aki nem önmaga, s ezáltal jellé válik, s mindez valaki előtt zajlik. Az, hogy egy esemény teatrálisnak minősül-e vagy sem, sokban függ tehát a nézőtől, ennek ismereteitől, az eseményekhez való viszonyulásától is.

A teatrálisnak ezt az értelmezését használom a továbbiakban, amikor a dolgozatom tárgyát képező eseményeket a Victor Turner által kidolgozott modell segítségével elemzem. A társadalmi drámáról szóló elemzésében Turner teatrális kategóriákat használ a társadalmi diszharmoniak és krízishelyzetek leírására. Ezek a helyzetek – veszekedések, harcok, átmeneti rítusok – önmagukban véve teatrálisak, mivel az érdekeltek nem csupán egy bizonyos módon cselekszenek, hanem önmagukat jelenítik meg, miközben valamit tettek vagy tesznek.⁵⁸

Turner a különböző teatrális helyzetek kialakulásának okaként a következő, alapvető konfliktust tekinti: egy személy vagy egy csoport a társadalmi struktúrában új helyet akar elfoglalni, és ezt a törekvését a környezete vagy segíti, vagy akadályozza. Minden esetben egy krízis keletkezik, mivel a rendszer bármely elemét érintő státusváltás az egész rendszerre kihat, így a rendszernek ehhez az új helyzethez kell igazodnia. Ez a folyamat pedig ceremoniósan történik, a színház és a rítus eszközeivel.

Turner szerint a társadalomban, az egyes közösségekben lezajló teatrális események olyan diszharmonikus folyamatok, amelyek különböző konfliktushelyzetekből erednek. Az ezeknek megfelelő nyilvános cselekvéseknek négy tipikus, fő fázisát különíti el:

1. Az első fázist egy szokatlan, rendkívüli esemény alkotja, amely *törést, szakadást* jelent a mindennapi élet rendjében, a normák által meghatározott szociális kapcsolatokban, illetve a szocializációs folyamatokban.

2. A következő fázis a *krízis*, amelyik valójában a törés elmélyülésének tendenciáját jelenti. Ezek a krízishelyzetek nem tabuként kezelendők, nem tarthatók távol a nyilvános élet központjaitól. Ellenkezőleg, a közösség által szentesített érték- vagy normarendszert fenyegeti, ezért a közösség reprezentánsait cselekvésre szólítja fel.

57 Bentley 1998. 123.

58 Turner 1989. 106–118. (Az amerikai színháztudományi iskolák terminológiájának megfelelően Turner a dráma fogalmát általánosan használja a színjáték jelölésére, így a műveiben szereplő társadalmi dráma fogalma nem irodalmi műfaj-definícióként értendő, ennek leginkább a mindennapok színháza fogalom feleltethető meg.)

3. A harmadik fázist az *egyensúly helyreállítására irányuló cselekvések* képezik. Ezek a személyes tanácstól a jogi apparátus bekapcsolódásán át a különböző rítusok bemutatásáig terjedhetnek, rendszerint a színjáték eszközeivel.

4. A záró fázist – a fentebbi teatrális cselekedetek eredményeként – a krízishelyzet megoldása, illetve a törés következtében beállt új helyzetek, a fel nem oldható szakadások, törések elismerése vagy legitimációja képezi.⁵⁹

Turner modellje önmagában véve nemcsak és kizárólagosan teatrális modell, hanem általában véve problémamegoldó stratégiaként is felfogható, amely azonban egyaránt alkalmazható Shakespeare tragédiáira, az átmeneti rítusokra és az abszurd drámára.⁶⁰ Kizárólagosan teatrális modellként funkcionálhat azonban akkor, ha a turneri társadalmi dráma értelmezésének kiindulópontjául Bentley fentebb idézett meghatározását választjuk. Ebből következik, hogy az így értelmezett teatrális helyzetek a következő tulajdonságokkal rendelkeznek: az egyes résztvevők szereplőkké válnak, viselkedésüket az egyes szerepek követelményei szabályozzák, a szerep, a játék azonban nem válik szükségszerűen elsődlegessé, sokkal inkább eszköz szerepét tölti be az egyes cselekedetek végrehajtásában.

A dolgozatom tárgyát képező lakodalmi szokásvariánsokat Ujváry dramaturgiája alapján, a hagyományos lakodalom és temetés mintájára, egyszerű szertartásos cselekményeknek minősíthetjük, de ha a turneri modell szerint próbáljuk leírni ezeket a szokásokat, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy ezek cselekedetei és résztvevői egy teatrális helyzet konstituáló tényezői.⁶¹ A különböző, a színjáték felé mutató események és cselekedetek a modell szerinti harmadik fázisban, az egyensúly helyreállítására irányuló törekvésekben történnek meg, mivel az első két fázis gyakorlatilag független a résztvevők vagy az érintettek akaratától.

A teatrális cselekvéseket kiváltó rendkívüli esemény, törés mindkét szokásvariánsban az adott közösséget ért veszteséget, egy tagja valós vagy szimbolikus elvesztését jelenti. A halott lakodalmában ilyen esemény a halál beállta. Noha minden temetés veszteséget jelent a család és a tágabb közösség számára, a fiatal halál, egy ki nem teljesedett élet megszakadása még jobban elmélyíti a családot, közösséget ért veszteséget.

A felszentelés és az ezt követő *primicije* – elsősorban a család számára – egy fiúgyermek szimbolikus elvesztését jelenti. Ez jól példázható a

59 Turner 1989. 106–118.

60 Uo.

61 A turneri modell szerinti elemzés több ponton is kapcsolódik az előző fejezetekben tárgyaltakhoz, ezért az események már érintett aspektusaira itt csak utalásszerűen térek ki.

következő adattal: pap fiáról a megkérdezett édesanya is mint „a tiszteletesről” beszélt. (L. E.)

A rendkívüli esemény nyilvánossá válása indítja el a teatrális cselekvések sorát.⁶² A krízis – visszatérve dolgozatom kiindulópontjához – az élet rendjében bekövetkezett törés helyreállítására, a legfontosabb társadalmi esemény, a lakodalom pótlására készíti a közösség reprezentánsait: a fiatal halottat *nyírászaként* vagy *nyirejként* temetik el, és „megülük” a lakodalmát; a faluközösség együtt ünnepli meg a kispap és az egyház szimbolikus házasságát.

Bentley a „lecsupaszított színházi helyzet” leírásában (A megszemélyesíti **B**-t, **C** pedig figyel) fontos szerepet juttat a nézőnek, hiszen – amint fentebb már említettem – az, hogy egy esemény teatrálisnak minősül-e vagy sem, sokban függ a nézőtől, ennek az eseményekhez való viszonyulásától. A következő meghatározások azt igazolják, hogy a két szokásvariánst adatközlőim teatrális helyzetként érzékelik: „*Aszt mandják, hogy a nuntája a temetés*” (S. M.); „*Nunta. (A halott leány) Krisztus nyírászája*” (B. G. V.); illetve „*Azért nunta, mert neki nem csinálnak nuntát*” (R. B. J.); „*Mindenki a szülőfalujába csinálja az első misét. Ez a nuntája, de nincs muzsika semmi*” (S. M.) Az adatközlők tehát tudatában vannak annak, hogy az, amit szemlélnek, vagy cselekvő módon alakítanak, bizonyos módon más, mint aminek látszik.

A két szokásvariáns közül a halott lakodalma szokásrendjében vizsgálható a legjobban a tárgyi kódok és személyek szintjén is működő teatrális szabály. Az „élő” lakodalom jelei beépülnek a fiatal halott temetési szokásrendjébe, azaz a hívogató- és virágospálca, a koszorúk, a menyasszonyi/vőlegényi viselés, a fiatalok ünnepi öltözete, az étrend stb. lakodalomként láttatnak valamit, egy temetést, ami funkcióját tekintve nem az. A személyek szintjén ugyancsak megvalósul ez a becserélődés: a halott ezen a temetésen *nyírásza/nyirej*, a temetésen részt vevő fiatalok a *kaszarúsak*, egy fiú a *hívogató* és egy leány vagy legény a halott álmenyasszonya vagy álvőlegénye.

A turneri modell utolsó fázisa a cselekvések következményeit vizsgálja. A megzavart rend helyreáll annak a tudata miatt, hogy a közösség eleget tett kötelességeinek. Ezeket a következményeket egyik adatközlőm így foglalta össze: „*öröm az is, amikor az ember megnyugszik egy halál után, búcsúztatás után.*” (D. A.)

62 Az előző fejezetekben már tárgyalt cselekvésekre itt külön nem térek újra ki. Ebben a keretben ezek teatrális cselekedetekként működnek, amelyeknek önmagukon túlmutató funkciójuk van. Turner terminológiájától eltérően, de lényegét tekintve ugyanezt állapítja meg Dömötör Tekla is: „...a színjátékszerű jelenségek keretét többnyire a népszokások szolgáltatják. Ezekben megtaláljuk ugyan a színjátszás alapvető kritériumát, a szerepjátszást, de a művészi önkifejezésre való törekvéshez többnyire másféle cél is csatlakozik: a mágikus ráhatás, a társadalombírálat és ítélkezés, vallásos megemlékezés, oktatás stb.” Dömötör 1968. 162.

V. Összegzés

Dolgozatomat elsősorban kísérleti jellegű munkának tekintem, amelyben egy kevésbé kutatott és egy „új” szokás leírását, illetve egy új elemzési modell felvázolását végeztem el. Természetesen a témát közel sem tartom kimerítettnek: további kutatások, elsősorban a szokásvariánsok élő anyagra épülő leírása – tehát ezeknek nem csupán az adatközlők elbeszéléseire támaszkodó rekonstruálása – talán a dolgozatom fehér foltjainak kitöltését is lehetővé tenné. Ezen kívül a moldvai anyag leírásának, értelmezésének elmélyítését szolgálná ezeknek a szokásvariánsoknak a más területeken élő változatokkal való összevetése is.

Az adatközlők neve, születési helye és ideje:

Benke Gizse Veroana, Somoska, 1930

Benke Mihályka Bori, Somoska, 1914

Bezsán Erzsébet, Klézse, 1934

Duma András, Klézse, 1956

Duma Viorica, Klézse, 1960

László Ferenc, Klézse, 1974

Roca Boldog Jánosné, Klézse, 1952

Roca Luca, Klézse, 1945

Serban Pál, Klézse, 1968

Simon Magda, Klézse, 1925

Szarka Mária, Külsőrekecsin, 1964

SZAKIRODALOM

- BENTLEY, Eric
1998 *A dráma élete*. Pécs.
- BÉCSY Tamás
1988 *A dráma esztétikája. (A dráma műneme és műfajai)*. Budapest.
- CSOMA Gergely
é. n. *Moldvai csángó magyarok*. H. n.
- DOMOKOS Pál Péter
é. n. *A moldvai magyarság*. H. n.
- DÖMÖTÖR Tekla
1968 *Népi színhájtípusok. Műveltség és hagyomány X*. Debrecen.
- FELFÖLDI László
1982 A magyar halottas táncok funkcionális vizsgálata. In: HOPPÁL Mihály – NOVÁK László (szerk.): *Halottkultusz. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához* 10. Budapest, 212–224.
- FISCHER-LICHTE, Erika
1999 A színház mint kulturális modell. *Theatron* 3. 67–80.
- GENNEP, Arnold van
1998 *Riturile de trecere*. Iași.
- HOPPÁL Mihály
1992 A lakodalom jelvilága. In: *Etnozemiotika*. Debrecen.
- KÓS Károly
1997 Moldvai csángó menyegző. In: POZSONY Ferenc (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 5. Kolozsvár, 73–95.
- KLIGMAN, Gail
1998 *Nunta mortului*. Iași.
- KUNT Ernő
1987 *Az utolsó átváltozás*. Budapest
- NIEDERMÜLLER Péter
1981 A szokáskutatás szemiotikai aspektusai. In: HOPPÁL Mihály – NOVÁK László (szerk.): *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához* 9. Budapest, 177–200.
- POZSONY Ferenc
1997 A szokáskutatás fogalmi, módszertani és terminológiai kérdései I–II–III. *Székelyszék*. 1–2–3.
- RÓHEIM Géza
é.n. *Magyar néphit és népszokások*. Budapest

JÁNOS-SZATMÁRI ILDIKÓ

SZABÓ László

1983 Lakodalmi szövegek, játékok esztétikai kérdései. In: NOVÁK László – UJVÁRY Zoltán (szerk.): *Lakodalom. Folklór és etnográfia* 9. Debrecen, 335–360.

SZENIK Ilona

1996 *Erdélyi és moldvai magyar siratók, siratóparódiák és halottas énekek*. Kolozsvár–Bukarest.

SZÉKELY György

1963 *Színjátéktípusok leírása és elemzése*. Budapest.

TÁNCZOS Vilmos

2000 *Eleven ostya, szép virág. A moldvai csángó népi imák képei*. Csíkszereda.

TURNER, Victor

1997 Liminalitás és communitas. In: ZENTAI Violetta (szerk.): *Politikai antropológia*. Budapest, 51–63.

TURNER, Victor

1989 *Vom Ritual zum Theater*. Frankfurt am Main.

UJVÁRY Zoltán

1997 *Népi színjátékok és maszkos szokások*. Debrecen.

VEREBÉLYI Kincső

1998 Szokás. In: VOIGT Vilmos (szerk.): *A magyar folklór*. Budapest

VOIGT Vilmos

2000 Az érzelmek és a fájdalom eltávolítása (menyasszonysirató). In: *Világnak kezdetétől fogva. Történeti folklórisztikai tanulmányok*. Budapest, 341–359.

TARTALOM

KOMÁROMI TÜNDE	
Hat boszorkány rontásai. Kolozsvár, 1584	5
GAZDA ANDREA	
Tárgy és életmód két barátosi hozománylevél kapcsán	42
KINDA ISTVÁN CSABA	
Világháborús események egy élettörténet tükrében	55
ILYÉS SÁNDOR	
Az élettörténetekben megjelenő etnicitás egy vegyes házasság esetében	71
PETI LEHEL	
A mítosz funkciója egy székely falu jelentudatában	97
JÁNOS-SZATMÁRI ILDIKÓ	
A moldvai csángó lakodalom szokásvariánsai	110

Vieți și moduri de viață

Editat de Asociația Etnografică „Kriza János”

3400 Cluj-Napoca, str. Croitorilor nr. 15., tel.: +40 264 432 593

ISBN 973-8439-03-5